

Entre turisme i residus. Alternatives de desenvolupament per a territoris en crisi i processos de reestructuració econòmica.
El cas de Cardona.

JOAN CARLES LLURDÉS COIT

Entre turisme i residus. Alternatives de desenvolupament per a
territoris en crisi i processos de reestructuració econòmica.
El cas de Cardona.

Tesi de doctorat dirigida per:

en DAVID SAURÍ I PUJOL

i

na GERDA K. PRIESTLEY

Departament de Geografia
Universitat Autònoma de Barcelona

Bellaterra (Cerdanyola del Vallès, 1998)

A la Bernadette,

*que va veure i “patir” els inicis d’aquesta
tesi i que malauradament, no n’ha
pogut veure el resultat final*

Índex general

Capítol 1.- introducció. Antecedents, plantejament d'hipòtesis i descripció dels capítols

1.1.- Antecedents	1
1.2.- Plantejament d'hipòtesis	4
1.3.- Descripció dels capítols	7
1.4.- Altres qüestions preliminars	19

Capítol 2.- Fordisme i Postfordisme. Un primer context teòric

2.1.- Introducció	23
2.2.- La globalitat dels processos econòmics i socials i el paper del turisme. Principals línies d'investigació	25
2.2.1.- El context de globalitat	25
2.2.2.- Principals línies de recerca	30
2.3.- Fordisme i Postfordisme. Dificultats per interpretar un procés de transició capitalista. Conceptes, marc teòric i variables	32
2.3.1.- Alguns conceptes claus	32
2.3.2.- L'enfocament teòric regulacionista. La integració de les dimensions econòmica i social	35
2.3.3.- Les variables d'un model de desenvolupament capitalista	38
2.4.- La "crisi" del capitalisme fordista i la possibilitat de diverses interpretacions possibles. Els factors de crisi	43
2.4.1.- Els factors de crisi del capitalisme fordista. La crisi global	45
2.5.- Existeix un successor al Fordisme? Algunes manifestacions del capitalisme postfordista	52
2.5.1.- El concepte de "flexibilitat": un 1er exemple de Postfordisme?	52
2.5.2.- L'èmfasi en el desenvolupament endògen: un 2on exemple de Postfordisme?	57
2.5.3.- El Postmodernisme: un 3er exemple de Postfordisme	60
2.6.- Referències bibliogràfiques	66

Capítol 3.- Fordisme i Postfordisme. Un segon context teòric

3.1.- Introducció	75
3.2.- Algunes característiques bàsiques del turisme postfordista	78
3.2.1.- La "museització" turística i la "no-diferenciació" amb el treball	78
3.2.2.- La difusió territorial de l'activitat turística	80
3.2.3.- La multiplicitat de les manifestacions turístiques	81
3.2.4.- Els nous comportaments turístics	82
3.3.- El Postmodernisme i els models teòrics d'evolució turística. El concepte de "béns" i "mals posicionals"	83
3.3.1.- El model de cicle de vida de Butler i el "bé" i "mal posicional"	84
3.3.2.- El model psicogràfic de Plog	91
3.4.- Antecedents del turisme postfordista	93
3.4.1.- El turisme com a element de distinció social	95
3.4.2.- Turisme artesanal (1a generació)	100
3.4.3.- Turisme fordista de masses (2a generació)	101
3.4.3.1.- Factors que intervenen en el turisme fordista	102
3.4.3.2.- Factors de desequilibri en el turisme fordista	108
3.4.4.- Turisme postfordista (3a generació)	114
3.4.4.1.- Les noves tecnologies informàtiques i d'informació	117
3.4.4.2.- Gestió i organització empresarial	119
3.4.4.3.- El factor de la mà d'obra i la segmentació del mercat laboral	120
3.5. Referències bibliogràfiques	125

Capítol 4.- La problemàtica sobre la localització d'infraestructures socialment no desitjades

4.1.- Introducció	135
4.2.- La influència de la percepció del risc en l'actitud de rebuig. Les situacions de paradoxa	137
4.2.1.- Una primera variable -la salut- i algunes paradoxes	138
4.2.2.- Les dues racionalitats. La diferent percepció del risc ambiental	142
4.2.3.- Una segona variable -la imatge i l'estigma	146
4.2.3.1.- El concepte d'estigma	148
4.2.3.2.- Alguns possibles exemples d'estigmatització	149
4.2.3.3.- Controvèrsia sobre els efectes negatius reals de l'estigma	153
4.2.3.4.- Els components de l'estigma. Algunes mesures per mitigar-lo	156
4.2.4.- Una tercera variable -el rebuig per la percepció d'inequitat i injustícia territorial	160
4.2.4.1.- Algunes propostes de localització d'instal.lacions de tractament de residus a l'Estat espanyol	161
4.2.4.2.- La perspectiva teòrica de la justícia territorial en les instal.lacions de tractament de residus. La "periferialització"	163
4.3.- La inequitat social i territorial en un context NIMBY	171
4.4.- Referències bibliogràfiques	178

Capítol 5.- El context socioeconòmic de la comarca del Bages

5.1.- Introducció	183
5.2.- Una primera visió de la comarca. La seva vocació de centralitat territorial	184
5.3.- La demografia del Bages. Un exercici de comparació	193
5.3.1.- Una comarca demogràficament estancada	193
5.3.2.- Evolució i situació actual de la població bagenca	197
5.3.3.- La tendència a l'envelliment	202
5.3.4.- El moviment natural	204
5.3.5.- El moviment migratori	209
5.4.- Anàlisi d'alguns indicadors econòmics i laborals	213
5.4.1.- Població activa i taxa d'atur	213
5.4.2.- Sectors d'activitat econòmica i estructura del PIB per sectors productius	218
5.4.3.- El PIB per subsectors productius	224
5.5.- Participació del Bages a l'economia catalana. Alguns indicadors de riquesa i benestar	229
5.5.1.- El PIB comarcal en relació a Catalunya	229
5.5.2.- PIB / càpita	230
5.5.3.- Renda familiar disponible	233
5.6.- Una ullada més enllà de les estadístiques. La percepció general d'estancament i alguns fets significatius	236
5.6.1.- Un primer fet significatiu. El programa Bages cap al 2000	239
5.6.2.- Un segon i tercer fets significatius	239
5.6.3.- Influència territorial de Manresa i la possible "metropolització"	240
5.7.- Una primera pinzellada al turisme. La capacitat d'allotjament	244
5.8.- Referències bibliogràfiques	252

Capítol 6.- El context miner de la comarca del Bages

6.1.- Introducció	257
6.2.- El desenvolupament de l'activitat minera al Bages	260
6.2.1.- Una primera fase. Inici, expansió i consolidació (1920s-1960s)	260
6.2.2.- L'impacte urbanístic de l'activitat minera: les colònies	264
6.2.3.- Una segona fase d'estancament i declivi (anys 70s endavant)	267
6.2.4.- La mineria de potassa als anys 80s. La situació empresarial	268
6.2.5.- Els factors de crisi de la mineria potàssica. Conseqüències laborals i l'especificitat de Cardona	271
6.2.6.- Els darrers processos de la mineria. La possible privatització	275
6.3.- Alguns indicadors demogràfics i laborals dels municipis miners	278
6.3.1.- Decreixement i envelliment de la població	278
6.3.2.- Mobilitat laboral i taxa d'activitat	282
6.4.- Referències bibliogràfiques	288

Capítol 7.- El decebedor context turístic del Bages

7.1.- Introducció	293
7.2.- Alguns conceptes introductoris. “L’aposta turística”, patrimoni, recursos i factors de localització	296
7.2.1.- “L’aposta” pel turisme	296
7.2.2.- El patrimoni i els recursos	297
7.2.3.- Els factors de localització turística	300
7.3.- L’escassa rellevància de l’activitat turística al Bages	303
7.3.1.- Un primer exemple de “desconsideració” comarcal envers el turisme. El programa Bages cap a l’any 2000	304
7.3.2.- Un segon exemple. El paper del Consell Comarcal	310
7.3.3.- Un tercer exemple, La manca de visió comarcal i el Consorci Turístic del Moianès	312
7.3.4.- Tres apunts més sobre el turisme comarcal -dels ajuntaments als Fons europeus	312
7.4.- El Bages. Una aproximació a alguns factors de localització i recursos turístics. Què pot oferir?	317
7.4.1.- Una pinzellada a alguns recursos naturals i humans	317
7.4.2.- La infraestructura d’allotjament	324
7.4.3.- Altres serveis turístics -guies i oficines d’informació	327
7.5.- Com ens veuen des de fora? Agències de viatge, guies i altres manuals turístics	328
7.5.1.- L’oferta existent a les agències de viatge	328
7.5.2.- Guies i manuals turístics	330
7.6.- Un exemple d’iniciació d’activitat turística. El cas de Manresa	337
7.6.1.- L’exemple de la Ruta Transpirinenca de Peregrinatge	337
7.7.- Una breu diagnosi de la imatge turística de Manresa	341
7.8.- Referències bibliogràfiques	343

Capítol 8.- Interpretant Cardona. Fordisme, Postfordisme i turisme

8.1.- Introducció	351
8.2.- Fordisme i Postfordisme. El paper de la natura i els impactes d’una activitat minera (fordista) en l’entorn	354
8.2.1.- La natura i el Fordisme	354
8.2.2.- Els impactes de la mineria en un entorn paisatgístic	356
8.2.3.- La natura i el Postfordisme	358
8.3.- El turisme alternatiu en un procés de reactivació econòmica i social. Les diverses modalitats possibles del patrimoni cultural	359
8.3.1.- El patrimoni cultural i el turisme de patrimoni industrial i miner	361
8.3.2.- El turisme de patrimoni industrial i miner. Dels museus de ciència i tècnica als ecomuseus	363
8.4.- El turisme de patrimoni industrial i miner. Algunes dificultats i el cas de la Catalunya Central	366
8.4.1.- Les dificultats	368
8.4.2.- El cas de les comarques centrals. Experiències i reflexions	369
8.5.- Comparació d’experiències (Estat espanyol i País de Gales)	375
8.5.1.- El Parc Miner de Riotinto	376
8.5.2.- El Museu de la Mineria i de la Indústria de El Entrego (MUMI)	378
8.5.3.- Llechwedd Slate Caverns	378
8.5.4.- Big Pit Blaenafon	379
8.5.5.- Rhonda Heritage Park	380
8.5.6.- Semblances, diferències i la variable del paisatge ¿potser una paradoxa?	382
8.5.7.- Alguns impactes econòmics i laborals	384
8.6.- Cardona i els diversos projectes de desenvolupament turístic	387
8.6.1.- Un primer (macro) projecte -“La Ciutat de la Sal”	390
8.6.2.- La revisió de “La Ciutat de la Sal”	395
8.6.3.- L’últim pla de desenvolupament turístic. Mercats turístics potencials i eixos de desenvolupament	400
8.6.4.- La realitat del desenvolupament turístic actual a Cardona	404
8.7.- Referències bibliogràfiques	408

Capítol 9.- Els residus a Catalunya i les infraestructures de tractament al Bages

9.1.- Introducció	429
9.2.- La localització de plantes de tractament de residus a Catalunya. Tipologia i comarques. El precedent del PDRI (1990)	431
9.2.1.- On es generen i localitzen els residus catalans?	431
9.2.2.- La localització de plantes i comparació d'indicadors socioeconòmics	436
9.2.3.- Un precedent a tenir en compte -el PDRI	440
9.3.- El Bages. Algunes iniciatives mediambientals i els projectes de localització de residus. Per què els municipis miners?	445
9.3.1.- Les iniciatives	445
9.3.2.- Els projectes de localització	447
9.3.2.1- Un primer projecte (Cardona, 1990)	449
9.3.2.2.- El segon (Balsareny, 1992)	449
9.3.2.3.- El tercer (Súria, 1993)	450
9.3.2.4.- El darrer projecte (Cardona, 1997). L'aplicació del concepte d'estigma i la participació popular	451
9.3.3.- Unes altres propostes de "béns" i "mals posicionals"	456
9.4.- Referències bibliogràfiques	457

Capítol 10.- Turisme i dipòsit de residus. Existeix incompatibilitat?

10.1- Introducció	461
10.2.-Algunes puntualitzacions	463
10.3- La metodologia d'anàlisi	466
10.3.1.- Un cas d'(in)compatibilitat turisme-activitat industrial. La Costa Daurada (el "bé" i "mal posicional")	467
10.3.2.- Les entrevistes i recollida d'opinions	471
10.4.- Referències bibliogràfiques	482

11.- Conclusions

11.1.- Què s'ha fet, per què i el com	485
11.2.- Els principals resultats obtinguts	489
11.2.1.- El segon capítol -sobre el capítol teòric del Fordisme i Postfordisme	489
11.2.2.- El tercer capítol -sobre el Fordisme, Postfordisme i turisme	491
11.2.3.- El quart capítol -sobre la problemàtica de les infraestructures de tractament de residus	492
11.2.4.- El cinquè i sisè capítols -sobre la dimensió comarcal i local	495
11.2.5.- El setè capítol -sobre el turisme a nivell comarcal	497
11.2.6.- El vuitè capítol -sobre el turisme a Cardona	498
11.2.7.- El novè capítol -sobre les infraestructures de tractament de residus al Bages	500
11.2.8.- El desè capítol -sobre la comparació entre el "bé" i "mal posicional", i algunes entrevistes	503
11.3.- La comprovació de les hipòtesis de partida	504
11.4.- Referències bibliogràfiques	508

12.- Agraïments	511
------------------------	------------

Índex de taules

Capítol 2.- Fordisme i Postfordisme. Un primer context teòric

2.1.- Fases del model de regulació i acumulació del règim capitalista al segle XX	40
2.2.- El procés productiu industrial del Fordisme i Postfordisme	58

Capítol 3.- Fordisme i Postfordisme. Un segon context teòric

3.1.- Algunes denominacions de "nous" turismes	85
3.2.- Una classificació de les modalitats de "turismes" alternatius	86
3.3.- Model típic de desenvolupament turístic d'una destinació	89
3.4.- Implicacions del model de cycle de vida per a una destinació turística	89
3.5.- Tipologia del turisme i dels seus impactes	90
3.6.- Principals diferències entre grups psicogràfics aplicades al turisme	93
3.7.- Seqüència temporal del turisme costaner a Europa	99
3.8.- Principals característiques del turisme fordista respecte les relacions població local-turista	113
3.9.- Model de Doxey sobre l'índex d'enutjament de les poblacions locals envers el turisme	114
3.10.- Aplicacions dels SIG en l'ordenació i gestió dels espais turístics	118
3.11.- Conceptes d'organització empresarial del turisme contemporani	120
3.12.- Principals diferències entre models turístics	124

Capítol 4.- La problemàtica sobre la localització d'infraestructures socialment no desitjades

4.1.- Alguns aspectes principals de divergència entre el "món científic" i el "món popular"	147
4.2.- Propostes de localització d'instal·lacions socialment rebutjables a l'Estat espanyol (incineradores i abocadors)	164

Capítol 5.- El context socioeconòmic de la comarca del Bages

5.1.- La Regió VII segons la divisió territorial de Catalunya (1936)	189
5.2.- Distribució de la població i previsions segons el Pla Territorial General de Catalunya	191
5.3.- Comarques objecte de comparació. Evolució de la població (1975-1996)	196
5.4.- Comarques objecte de comparació. Percentatge de població sobre el total de Catalunya (1975-1996)	196
5.5.- Comarques objecte de comparació. Densitat de població (1981, 1996 i diferència)	197
5.6.- Bages. Evolució demogràfica (1975-1996)	200
5.7.- Bages. Creixement relatiu de la població (1975-1996)	201
5.8.- Evolució demogràfica de l'àrea urbana de Manresa (1991-1996)	202
5.9.- Bages. Principals contrastos demogràfics (1991-1996)	202
5.10.- Bages. Estructura de la població per grans grups d'edat (1975, 1986 i 1991)	203
5.11.- Comarques objecte de comparació. Estructura de la població per grans grups d'edat (1986, 1991 i 1994).	204
5.12.- Catalunya. Distribució comarcal segons el grau d'envelliment (1986)	206
5.13.- Comarques objecte de comparació. Taxa de natalitat (1986-1994)	206
5.14.- Comarques objecte de comparació. Taxa de mortalitat (1986-1994)	207
5.15.- Comarques objecte de comparació. Taxa de creixement natural (1986-1994)	207
5.16.- Comparació del moviment natural de la població Bages-Catalunya (1976-1995)	208
5.17.- Bages. Moviment natural de la població (1991-1995)	209
5.18.- Bages. Moviment migratori (1995)	211
5.19.- Comarques objecte de comparació. Saldo migratori (1988-1994)	212
5.20.- Comarques objecte de comparació. Creixement natural i migratori (1986-1991 i 1991-1996)	212

5.21.- Evolució de la població als municipis amb més de 50.000 hab. (1991-1996)	214
5.22.- Bages. Població activa, ocupada i aturada (1991)	216
5.23.- Comarques objecte de comparació. Taxa d'atur (1993-1996) i Població activa (1991)	217
5.24.- Bages. Distribució de la població ocupada per sectors (1991)	221
5.25.- Comarques objecte de comparació. Estructura del PIB comarcal per sectors (1990-1996)	222-223
5.26.- Catalunya. Distribució comarcal amb una tendència dinàmica a la inversió (anys 80s)	224
5.27.- Comarques objecte de comparació. Estructura del PIB industrial per subsectors (1996)	226
5.28.- Comarques objecte de comparació. Estructura del PIB serveis per subsectors (1996)	227
5.29.- Comarques objecte de comparació. Estructura del PIB primari per subsectors (1996)	227-228
5.30.- Comarques objecte de comparació. Superfície ocupada per la indústria i el comerç al detall (1995)	228
5.31.- Participació comarcal en el PIB català de les 10 millors comarques i la resta de les comarques objecte de comparació (1990-1996)	229
5.32.- Comarques objecte de comparació. Evolució del creixement del PIB comarcal total (1991-1996). Taxa de variació interanual	230
5.33.- Comarques objecte de comparació. Índex del PIB per càpita (1990-1996)	231
5.34.- Comarques objecte de comparació. PIB per càpita (1990-1996)	231
5.35.- Comarques objecte de comparació. Evolució del PIB per càpita segons intervals (1991-1995)	232
5.36.- Catalunya. Comparació de la variació de població i renda familiar disponible (1979-1991)	234
5.37.- Comarques objecte de comparació. Renda familiar disponible (1991-1994)	235
5.38.- Eixos territorials. Evolució de la participació en el PIB total català (1990-1996)	237
5.39.- Eixos territorials. Evolució de l'estructura sectorial del PIB (1990-1996)	238
5.40.- Comarques objecte de comparació. Inversió a la xarxa viària de la Generalitat (1991-1995)	243
5.41.- Eixos territorials. Estructura del sector serveis per subsectors (1996)	246
5.42.- Marques turístiques. Nombre d'establiments hotelers (1992-1996)	247
5.43.- Marques turístiques. Nombre de places hoteleres (1992-1996)	247
5.44.- Comarques objecte de comparació. Nombre d'establiments i places hoteleres (1996)	248
5.45.- Marques turístiques. Nombre d'establiments i places de càmpings per categories (1996)	248
5.46.- Comarques objecte de comparació. Nombre d'establiments i places de càmpings per categories (1996)	249
5.47.- Marques turístiques. Nombre d'establiments de residències-cases de pagès (1992-1996)	249
5.48.- Marques turístiques. Nombre de places en residències-cases de pagès (1992-1996)	250
5.49.- Comarques objecte de comparació. Nombre d'establiments i places de residències-cases de pagès (1992-1996)	259
5.50.- Comarques objecte de comparació. Nombre d'albergs de joventud i places (1992-1996)	251
5.51.- Comarques objecte de comparació. Nombre de pernoctacions en albergs de joventud (1992-1995)	251
5.52.- Comarques objecte de comparació. Procedència de les pernoctacions en albergs de joventud (1996)	251

Capítol 6.- El context miner de la comarca del Bages

6.1.- Cardona i La Coromina. Distribució de la població segons regió d'origen (1965)	261
6.2.- Cardona. Distribució del tipus de feina a la mineria per regió d'origen dels treballadors (1929)	261
6.3.- Bages. Evolució de la població als municipis miners (1900-1996)	264
6.4.- Situació del mercat mundial de potassa a la dècada dels anys 1980	272

6.5.- Evolució de la plantilla laboral a l'empresa Potasses del Llobregat (1960-1996)	273
6.6.- Bages. Evolució del Grupo Potasas (1992-1996)	275
6.7.- Bages. Reestructuració de la mineria de potassa als darrers anys	277
6.8.- Bages. Saldo migratori dels municipis miners i comparació amb altres de tradició industrial en crisi (1986-1991)	279
6.9.- Bages. Moviment migratori i natural als municipis miners (1991 a 1994)	280
6.10.- Bages. Altes i baixes als municipis miners (1982 a 1996)	281
6.11.- Bages. Distribució de la població dels municipis miners en grans grups d'edat (1975, 1981, 1986 i 1991)	281
6.12.- Bages. Alguns índexos de dependència i vellesa dels municipis miners (1975, 1981, 1986 i 1991)	282
6.13.- Mobilitat obligada per motius laborals a Cardona, Súria i Sallent (1986 i 1991)	283
6.14.- Bages. Mobilitat obligada per motius de treball als municipis miners. Participació de la gent que treballa a cada municipi sobre el total (1981 i 1986)	284
6.15.- Població activa i taxa d'activitat de Cardona, Súria i Sallent (1986 i 1991)	285
6.16.- Bages. Taxes d'activitat dels municipis miners i comparació amb d'altres de menys d'un 60% (1991)	286
6.17.- Bages. Índex d'atur als municipis miners (1993-1997)	286

Capítol 7.- El decebedor context turístic del Bages

7.1.- Un exemple de classificació de recursos turístics	298
7.2.- Catalunya. Marques turístiques	303
7.3.- Bages. Demandes de subvenció als fons FEDER (1997-1999)	316
7.4.- Bages. Temperatures mitjanes mensuals i anuals	318
7.5.- Bages. Precipitacions mitjanes mensuals i anuals	318
7.6.- Bages. Matriu de recursos, atractius i infraestructures turístiques més rellevants	321-322
7.7.- Bages. Localitats amb celebració de fires	323
7.8.- Expositors i lloc de procedència a la fira ExpoBages (1994-1997)	324
7.9.- Bages. Capacitat hotelera	326
7.10.- Bages. Residències-casa de pagès (1997)	327
7.11.- Bages. Relació d'agències de viatge (1997)	329
7.12.- Bages. Matriu de localitats i zones esmentades en diverses guies i manuals turístics	335

Capítol 8:

8.1.- Un "decàleg" d'elements comuns en centres turístics de patrimoni industrial i miner	381
8.2.- País de Gales. Visitants a les principals atraccions turístico-mineres (1975-1996)	382
8.3.- Cardona. Pressupost estimat del projecte turístic	394
8.4.- Subcomarca Cardona-Solsona. Matriu dels principals atractius turístics	397
8.5.- Matriu de valoració de les actuacions previstes al projecte de Riera, Gutiérrez i Parcerisas (1990), amb les observacions de Consultur-Consultores Turísticos	399
8.6.- Subcomarca Cardona-Solsona. Creació de llocs de treball derivats de l'explotació turística de la Muntanya de Sal	399
8.7.- Subcomarca Cardona-Solsona. Ingressos totals per any de l'explotació directa de la Muntanya de Sal i del sector privat derivats de l'afluència de visitants	400
8.8.- Cardona. Nombre estimat de visitants (per segments i anys)	400
8.9.- Les 12 claus de l'èxit d'una destinació turística	401
8.10.- Cardona. Cartera de negocis actual i potencial segons Markefin	402
8.11.- Cardona. El concepte turístic, eixos de desenvolupament i recursos actuals i potencials	403
8.12.- Cardona. Objectius d'afluència de visitants (1997)	404

Capítol 9.- Els residus a Catalunya i les infraestructures de tractament al Bages

9.1.- Catalunya. Principals instal.lacions de tractament de residus industrials (1996)	432
9.2.- Catalunya. Generació de residus industrials i tipus de tractament (1995-1996)	434
9.3.- Catalunya. Residus industrials tractats en dipòsit (1996)	435
9.4.- Catalunya. Residus industrials tractats en planta físicoquímica (1996)	435
9.5.- Comparació municipis / comarques amb instal.lacions de final de carrera per a la gestió de residus especials	438
9.6.- Municipis amb instal.lacions de final de carrera. Comparació de dades amb la respectiva comarca	439
9.7.- Demografia dels municipis escollits pel PDRI (1986-1996)	442

Índex de mapes

Capítol 5.- El context socioeconòmic de la comarca del Bages

5.1.- El Bages	186
5.2.- Comarca del Bages. Relació de municipis	187
5.3.- Pla Territorial General de Catalunya	191
5.4.- Àrea d'expansió del diari <i>Regió 7</i>	193
5.5.- Base comarques d'estudi. Representació de la divisió administrativa	194
5.6.- Base comarques d'estudi. Representació de variables demogràfiques (1). Creixement demogràfic (1975-1996)	196
5.7.- Base comarques d'estudi. Representació de variables demogràfiques (1). Creixement demogràfic (1991-1996)	196
5.8.- Base comarques d'estudi. Representació de variables demogràfiques (2). Població sobre el total català (1996)	196
5.9.- Base comarques d'estudi. Representació de variables demogràfiques (2). Població comarcal -diferència de pes en el total català (1975-1996)	196
5.10.- Base comarques d'estudi. Representació de variables demogràfiques (2). Densitat de població (1996)	196
5.11.- Base comarques d'estudi. Representació de variables demogràfiques (2). Diferència de densitat (1991-1996)	196
5.12.- Comarca del Bages. Representació de variables demogràfiques (1). Creixement de població (1975-1996)	200
5.13.- Comarca del Bages. Representació de variables demogràfiques (1). Creixement de població (1991-1996)	200
5.14.- Comarca del Bages. Representació de variables demogràfiques (2). Variació de població > 65 anys (1975-1991)	204
5.15.- Base comarques d'estudi. Representació de variables demogràfiques (3). Població > 65 anys en el total comarcal (1994)	206
5.16.- Base comarques d'estudi. Representació de variables demogràfiques (3). Diferència població > 65 anys en el total comarcal (1975-1994)	206
5.17.- Base comarques d'estudi. Representació de variables demogràfiques (3). Creixement natural (1994)	206
5.18.- Base comarques d'estudi. Representació de variables demogràfiques (3). Creixement naturall (1986)	206
5.19.- Comarca del Bages. Representació de variables demogràfiques (3). Creixement vegetatiu (1995)	208
5.20.- Mobilitat obligada per motius laborals (1991)	218
5.21.- Base comarques d'estudi. Representació de la variable PIB (1). PIB primari (1996)	222
5.22.- Base comarques d'estudi. Representació de la variable PIB (1). PIB secundari (1996)	222
5.23.- Base comarques d'estudi. Representació de la variable PIB (1). PIB serveis (1996)	222
5.24.- Base comarques d'estudi. Representació de la variable PIB (2). Participació del PIB comarcal en el total català (1996)	230
5.25.- Base comarques d'estudi. Representació de la variable PIB (2). Variació del PIB / càpita (1990-1996)	230
5.26.- Base comarques d'estudi. Representació de la variable PIB (2). Index PIB / càpita en relació a Catalunya (1996)	230
5.27.- Base comarques d'estudi. Representació de variables turístiques. Places hoteleres (1996)	250
5.28.- Base comarques d'estudi. Representació de variables turístiques. Places de càmping (1996)	250
5.29.- Base comarques d'estudi. Representació de variables turístiques. Places residències-casa de pagès (1996)	250
5.30.- Base comarques d'estudi. Representació de variables turístiques. Albergs de joventud (1997)	250

Capítol 7.- El decebedor context turístic del Bages

7.1.- La "marca turística" de la Catalunya Central	304
7.2.- Consorci Turístic del Moianès	313
7.3.- Catalunya. Espais PEIN i relació dels localitzats al Bages	320
7.4.- Comarca del Bages. Oferta i tipus d'allotjament	325
7.5.- Bages. Els atractius turístics segons la Diputació de Barcelona	332
7.6.- Catalunya. Una classificació d'àrees turístiques i potencialment turístiques	333
7.7.- Bages. Municipis amb atractius turístics destacats i vinculats amb el patrimoni arquitectònic i artístic	336

Capítol 8.- Interpretant Cardona. Fordisme, Postfordisme i turisme

8.1.- La "museització" del patrimoni industrial de Catalunya	368
8.2.- País de Gales. Centres turístics de patrimoni industrial i miner	377
8.3.- Àrea o subcomarca Cardona-Solsona	396

Capítol 9.- Els residus a Catalunya i les infraestructures de tractament al Bages

9.1.- Base Catalunya. Localització de plantes de tractament de residus (1997)	433
9.2.- Base Catalunya: Representació de la variable residus industrials. Residus gestionats en dipòsits controlats (1996)	436
9.3.- Base Catalunya. Representació de la variable residus industrials. Residus gestionats en plantes de tractament físicoquímic (1996)	436
9.4.- Base Catalunya. Representació de la variable residus industrials. Residus gestionats en incineradores (1996)	436
9.5.- Base Catalunya. Localització de plantes de tractament de residus segons el PDRI (1990)	443
9.6.- Comarca del Bages. Municipis miners i projectes d'instal·lació de plantes de tractament de residus industrials	448

Índex de gràfics

Capítol 1.- introducció. Antecedents, plantejament d'hipòtesis i descripció dels capítols	
1.1.- Estructuració dels capítols i relacions entre el marc teòric i empíric	21
Capítol 2.- Fordisme i Postfordisme. Un primer context teòric	
2.1.- Model de desenvolupament capitalista -Fordisme / Postfordisme. Context contemporani de globalització	25
2.2.- Teories de la Regulació. Conceptes claus	43
Capítol 3.- Fordisme i Postfordisme. Un segon context teòric	
3.1.- Fordisme, Postfordisme i turisme	77
3.2.- Model de cicle de vida d'una destinació turística	88
3.3.- Distribució de la població turística segons el model de Stanley C. Plog	92
3.4.- El turisme fordista. Algunes de les seves variables més importants	116
3.5.- El turisme postfordista. Algunes de les seves variables més importants	117
3.6.- Model de les estratègies laborals al sector turístic	123
3.7.- Model de flexibilitat numèrica i funcional	123
Capítol 4.- La problemàtica sobre la localització d'infraestructures socialment no desitjades	
4.1.- La problemàtica sobre la localització d'infraestructures socialment no desitjades	137
Capítol 5.- El context socioeconòmic de la comarca del Bages	
5.1.- Una comparació intercomarcal a nivell socioeconòmic	184
5.2.- Atracció comercial de Manresa en relació a altres ciutats	241
5.3.- Un possible model gràfic territorial de Catalunya	244
Capítol 6.- El context miner de la comarca del Bages	
6.1.- El context miner de la comarca del Bages	259
6.2.- Bages. Evolució demogràfica dels municipis miners (1900-1996)	265
6.3.- Evolució demogràfica de Cardona (1900-1996)	265
6.4.- Estructura accionarial de Potasses del Llobregat	270
6.5.- Model teòric d'evolució d'un enclavament miner (producció, ocupació, estructura per sectors econòmics i demografia)	287
Capítol 7.- El decebedor context turístic del Bages	
7.1.- El sector turístic al Bages. Un panorama decebedor	295
7.2.- Elements que intervenen en el fenomen turístic	299
7.3.- Organigrama del Consell Comarcal del Bages	311
7.4.- Climogrames d'alguns indrets del Bages	319
Capítol 8.- Interpretant Cardona. Fordisme, Postfordisme i turisme	
8.1.- Fordisme, Postfordisme i turisme	354

Capítol 9.- Els residus a Catalunya i les infraestructures de tractament al Bages

9.1.- Catalunya. La generació de residus i la localització de les infraestructures de tractament	430
--	-----

Capítol 10.- Turisme i dipòsit de residus. Existeix incompatibilitat?

10.1.- Turisme, dipòsit de residus i (in)compatibilitat	462
---	-----

Capítol 11.- Conclusions

11.1.- Idees i conceptes principals	489
-------------------------------------	-----

Índex d'il·lustracions

Capítol 1.- introducció. Antecedents, plantejament d'hipòtesis i descripció dels capítols

3.1.- Viatges a mida	132
3.2.- El turista "perdut"	132

Capítol 4.- La problemàtica sobre la localització d'infraestructures socialment no desitjades

4.1.- Cheshire County Council (pamflet turístic)	180
4.2. i 4.3.- Panoràmica de les instal·lacions mineres de Cardona i la Vall Salina (emplaçament del dipòsit)	181

Capítol 7.- El decebedor context turístic del Bages

7.1.- El romànic al Bages (pamflet turístic)	347
7.2.- El gòtic-renaixement-barroc al Bages (pamflet turístic)	348
7.3.- Minas de Sal (Cardona) (pamflet turístic -JuliàTours)	349
7.4.- Ruta transpirinenca de peregrinatge (RTP)	350

Capítol 8.- Interpretant Cardona. Fordisme, Postfordisme i turisme

8.1. a 8.6.- Runams de Cardona, Súria i Sallent	413 a 415
8.7.- Berguedà. Ruta del tèxtil	416
8.8.- Berguedà. Ruta de les mines a cel obert	417
8.9.- Berga. Projecte del Parc de la Natura	418
8.10.- Rio Tinto. Corta Atalaya (pamflet turístic)	419
8.11 a 8.14.- Llechweed Slate Caverns	420-421
8.15.- Big Pit Blaenafon (País de Gales) (pamflet turístic)	422
8.16.- Big Pit Blaenafon (País de Gales). Plànol	423
8.17.- Rhondda Heritage Park (País de Gales) (pamflet turístic)	424
8.18.- Cardona. La Muntanya de Sal segons el projecte original de 1990	425
8.19 a 8.22.- Cardona. L'entorn miner i l'aprofitament turístic	426-427

Capítol 9.- Els residus a Catalunya i les infraestructures de tractament al Bages

9.1.- Cardona. Projecte de dipòsit subterrani de residus especials	459
--	-----

1.- Introducció. Antecedents, plantejament d'hipòtesis i descripció dels capítols

1.1.- Antecedents

Aquesta investigació no és més que el resultat final d'un intens període de recerca dut a terme des de fa temps, i sobretot durant el darrer any, quan finalment ha pres cos i ha tingut lloc un esdeveniment que ha estat clau per al seu desenvolupament final, doncs aquest n'ha estat en gran part "l'inspirador", i al qual més endavant es farà una referència explícita. En relació a això, val a dir però, que el seu plantejament inicial era el d'estudiar aquelles experiències del que darrerament s'ha anomenat "turisme de patrimoni industrial i miner", per a partir de la seva comparació, aplicar-ne els resultats i conclusions al cas específic de Cardona (comarca del Bages); és a dir, continuar la recerca iniciada en aquesta línia feia uns anys, pel caràcter innovador que sens dubte tenen aquests tipus d'iniciatives al nostre país; a la vegada, no tancar el vincle establert amb aquesta vila que des d'un punt de vista científic (també per molts altres motius), s'ha de reconèixer que és una bona "excusa" per a qualsevol geògraf i investigador social interessat en els processos de crisi, reconversió econòmica i iniciació de noves activitats turístiques.

Podríem situar els antecedents de la investigació al curs 1990-1991, quan tot just llicenciat i en plena època del servei militar, vaig tenir l'oportunitat de matricular-me de l'assignatura de Tercer Cicle "Medi Ambient i Planificació", que aleshores era impartida per qui ha acabat sent un dels meus dos "padrins" en aquest Departament de Geografia -el professor David Saurí. El resultat va ser un primer contacte amb la tasca investigadora, en aplicar els conceptes, continguts i lectures d'aquesta assignatura al cas de Cardona, que feia pocs mesos havia estat testimoni del tancament de la seva explotació minera, la qual cosa va significar l'inici del seu posterior declivi econòmic, social i demogràfic per haver estat la principal activitat productiva durant dècades (des del 1930); de fet, aquest ha estat el fil conductor de la present tesi doctoral.

Paral·lelament a això, també vaig fer els meus primers contactes en ferm amb la realitat comarcal bagenca, en participar a les jornades de l'anomenat *Programa Bages cap a l'any 2000*, celebrades a la ciutat de Manresa, i al qual es fan algunes referències en determinats capítols de la investigació. Dir per

endavant que aquest va ser un fòrum de debat, discussió i crítica de la realitat de la comarca des de diferents àmbits d'anàlisi (econòmic, demogràfic, social, ambiental, serveis, transports i comunicacions, etc), i que aplegà una àmplia participació ciutadana, d'institucions polítiques i col·lectius socials i comunitaris. El programa malauradament, no va anar més enllà d'unes simples reflexions teòriques sobre la situació present (a inicis dels anys noranta) i de les mesures a adoptar per tal de poder afrontar els reptes d'un futur (l'any 2000) que ja està molt pròxim, i la seva posterior materialització ha estat nul·la o molt escassa. Per aquest motiu, sovint també ha estat objecte de crítiques i ha donat peu a aquells que opinen sobre la manca d'una capacitat endògena de la mateixa comarca, per implementar iniciatives sòlides de desenvolupament, a diferència d'altres comarques que semblen haver aprofitat millor les seves potencialitats.

Seguidament, l'any 1992 la Universitat Autònoma de Barcelona em va fer concessió d'una beca del seu programa de Formació de Personal Investigador (FPI), i que em va permetre vincular-me a aquest Departament i continuar la meua tasca de recerca, alhora que iniciar la docència a un nivell universitari; posteriorment, aquesta vinculació professional ha tingut continuïtat, ara sota unes altres figures de contractació laboral (des del curs 1994-1995). Abans però, cal fer referència a un fet inevitable per a tot investigador, i que si en el seu moment va ser d'una gran utilitat, tant professional com personal, també ha contribuït a l'elaboració de posteriors investigacions. Em refereixo a una estada becada de gairebé mig any de durada a la ciutat de Swansea (País de Gal·les), i "patrocinada" pel programa *Erasmus*; en aquest racó de món, i de la mà d'alguns geògrafs de la seva Universitat (com p. ex. Arwel Edwards i Guy B. Lewis), vaig tenir l'oportunitat de conèixer la verdor i fredor (climàtica) d'un país que si més no, val la pena visitar per ser un excel·lent "aparador" pel que fa a experiències turístiques de patrimoni industrial i miner. El resultat més evident i immediat d'aquesta estada fou la meua Memòria de Recerca, un dels escassos treballs d'investigació que sobre temàtica turística (i més en aquest àmbit tan específic), s'havien dut a terme fins aleshores al departament¹.

Es pot afirmar que va ser a partir d'aquest moment que vaig començar a centrar tota la meua investigació a la comarca del Bages, i des de diferents perspectives de les quals, aquesta Tesi n'és en gran part una conseqüència.

---

¹ Memòria codirigida pels professors Gerda K. Priestley i David Saurí, llegida a finals de 1993 i que porta com a títol *Les activitats turístiques de nova creació al Bages: una estratègia de reconversió econòmica i ambiental per a zones mineres en decadència*.

Així, a banda dels escrits relacionats amb qüestions específicament turístiques, uns altres també han aportat el seu granet de sorra a la contextualització de diversos aspectes tractats a la investigació, com p. ex. la conceptualització dels recursos naturals i del medi ambient sota diferents règims de desenvolupament capitalista, la demografia dels espais miners, els processos de reestructuració, la mateixa activitat minera i la seva visió des del punt de vista de l'anomenada "sostenibilitat", o fins i tot, l'expansió territorial de la premsa comarcal (cas del diari *Regió 7*).

Mentre la investigació anava endavant amb el seu objectiu inicial abans esmentat -la comparació d'experiències turístiques del tipus industrial i miner-, a principis de l'any 1997 va tenir lloc un fet cabdal per al seu desenvolupament posterior. La Generalitat de Catalunya, a través de l'aleshores responsable en matèria de medi ambient (el Conseller Pere Macias), va fer públic la intenció de la Junta de Residus per iniciar els estudis de viabilitat d'un possible dipòsit de residus industrials especials, a les galeries mineres existents al subsòl de Cardona (en desús després del tancament de l'explotació). Aquest fet va donar pas a tot un procés de debat i discussió força innovador i no menys interessant d'analitzar; i és per aquesta raó que a aquell plantejament inicial, se li afegiren unes altres dimensions, i que també presenten clares implicacions turístiques. Aquestes es refereixen tant a una possible tendència o "inclinació" en l'elecció d'uns indrets determinats per localitzar aquestes infraestructures socialment no desitjables (els que estiguin experimentant fenòmens de crisi per la desaparició de sectors productius tradicionals), i a una hipotètica situació d'(in)compatibilitat amb l'activitat turística (especialment quan aquesta tot just comença a donar uns primers resultats força optimistes).

Malgrat que sobre aquesta qüestió de la localització d'infraestructures de tractament de residus (o de final de carrera), ja existia a Catalunya el polèmic precedent de l'anomenat Pla de Residus Industrials de l'any 1990 (PDRI) -i en què Cardona també es vegé involuntàriament "involucrada"-, aquesta recent proposta resultava *a priori* força innovadora. Com es veurà en el corresponent capítol, la manera de procedir per part de l'Administració (la promotora) va ser en el seu inici, completament diferent a la de fa set anys, i la seva intenció (declarada) fou la de la transparència i foment de la participació pública, per tractar-se de qüestions d'allò més problemàtiques. Després però, i per diverses raons que també s'expliquen, la situació acabà per desencadenar un procés

d'enfrontament amb l'Administració i també entre alguns col·lectius comunitaris i veïnals de Cardona.

El darrer precedent que ha estat clau per a la finalització d'aquesta Tesi és el fet d'haver pogut participar directament en un dels estudis encarregats per l'Administració catalana, per avaluar la viabilitat i (in)compatibilitat d'aquesta instal·lació industrial amb l'incipient desenvolupament turístic de la vila; això va ser possible mitjançant un conveni signat entre la Junta de Residus i el Dpt. de Geografia de la U.A.B., i d'una durada de sis mesos (abril-setembre de 1997). El resultat és un estudi que finalment només va poder ser presentat -a porta tancada-, a l'equip de govern de l'Ajuntament, a conseqüència de la posterior paralització del procés per fer públics els diversos estudis².

1.2.- Plantejament d'hipòtesis

A partir d'aquests antecedents, i dels dos principals objectius que s'hi han explicitat -la comparació d'iniciatives turístiques basades en el patrimoni miner i industrial, i l'estudi de la percepció social sobre infraestructures industrials que són força impopulars-, és moment ara de formular les hipòtesis de treball en què s'ha basat aquesta investigació. Val a dir que no es tracta d'unes hipòtesis tancades en el sentit més "cientifista" del terme, que cal comprovar o rebutjar d'una forma absoluta. Més aviat, són unes línies de recerca i treball -o inclús, de pautes d'observació-, a les quals s'ha intentat un acostament sense que les intuïcions inicials sobre els resultats finals poguessin exercir influència sobre aquests. És a dir, i com ja s'haurà pogut deduir, és aquesta una recerca que ha basat una part de les seves conclusions en un procés -el que es refereix a la localització d'instal·lacions industrials problemàtiques en un indret determinat-, que avui dia està aturat o paralitzat, mentre que una altra podria ratllar el camp de l'especulació -serien o no (in)compatibles el turisme i un dipòsit de residus industrials subterrani?-, amb la impossibilitat de la seva comprovació empírica.

D'altra banda, cal dir també que uns altres capítols poden ser objecte de discussió i dubte, pel fet que pretenen ser la traducció empírica de processos que tenen lloc a escales territorials més grans, però sobre els quals no deixa

---

² Els altres dos membres de l'equip són sengles companys del Dpt. de Geografia, els professors David Saurí i Rufí Cerdan, i l'estudi té per títol *Els impactes d'un possible dipòsit de residus especials sobre l'activitat turística de Cardona*.

d'haver-hi incerteses quant a la seva comprovació i fins i tot, de la seva mateixa existència (p. ex. els que fan referència al Fordisme i Postfordisme); de fet, entre els cercles acadèmics i d'investigació és més que evident la presència de diferents línies de pensament, cadascuna de les quals amb les seves febleses i fermeses. En aquest mateix sentit, un dels dos capítols dedicats a la comarca del Bages es basa en una comparació a una escala intercomarcal -a partir de criteris econòmics i demogràfics-, i al qual es podrien presentar perfectament determinades objeccions. A més, en aquest cas, topem amb la dificultat d'haver d'enfrontar-nos amb el problema "crònic" de la manca d'estadístiques, la seva no actualització o la impossibilitat de poder ser comparades.

Així, fetes aquestes puntualitzacions, les hipòtesis de partida amb què s'ha treballat han estat les següents:

En primer lloc, s'ha volgut remarcar que la comarca del Bages, com molts altres territoris i amb les especificitats que li són pròpies, es troba en un procés de transformació de les seves estructures econòmiques, com a conseqüència de la regressió d'alguns dels que han estat els sectors productius tradicionals; paral·lelament, també està tenint lloc un auge de les activitats englobades a l'ampli i heterogeni sector dels serveis. Tot i així, es pot afirmar que encara es tracta d'una comarca en què aquelles primeres activitats han pogut mantenir un pes força significatiu (com p. ex. la metal·lúrgia i tèxtil) i per tant, continuen sent uns importants factors de generació de la riquesa comarcal. En contraposició, i per bé que darrerament els serveis han incrementat molt la seva participació (sobretot el comerç), el sector turístic roman en una fase d'adormiment, atès el seu escàs grau d'explotació i potenciació.

Amb aquest propòsit, s'ha elaborat uns primers capítols teòrics sobre una *pretesa* transició entre règims capitalistes d'acumulació i regulació (el Fordisme i Postfordisme), i les respectives conceptualitzacions de l'activitat turística. A la vegada, sengles capítols contextuais, un en relació a la situació i evolució del Bages (a nivell econòmic, d'estructures productives, demogràfic, etc) i amb una perspectiva comparativa (amb altres comarques), i un altre sobre el decebedor panorama actual del seu sector turístic, que només en els darrers anys sembla haver pogut tirar endavant algunes iniciatives.

En segon lloc, i vinculat amb això últim, al nostre parer algunes d'aquestes iniciatives turístiques poden encabir-se en el que s'ha anomenat "turisme

postmodernista / postfordista" (en contraposició a un model turístic "fordista"), i que de fet es tractaria d'unes modalitats pertanyents al també heterogeni i a voltes mal definit, "turisme alternatiu". Ens referim concretament al turisme que intenta treure profit del patrimoni industrial i miner (exemplificat en el cas de Cardona), del qual existeixen molt poques iniciatives en marxa a l'Estat espanyol. D'acord amb això, s'ha elaborat un capítol específic sobre aquest tipus de turisme, el desenvolupament de la iniciativa cardonina i la seva comparació amb algunes altres experiències més o menys semblants. Alhora, aquest mateix capítol seria també una molt bona mostra de dos fets: d'una banda, s'argumenta que en un context "postfordista" el turisme minero-industrial podria contribuir a canviar la concepció general "fordista" que es té del paisatge, medi ambient i els recursos naturals; i de l'altra, que qualsevol iniciativa de redreçament socioeconòmic per a territoris en crisi passa per la implementació d'unes iniciatives de vegades molt poc explorades, o inclús, concebudes com a inversemblants.

En tercer lloc, es vol constatar el gran avenç que hi ha hagut en relació a la necessitat de canviar els esquemes tradicionals de producció industrial i de consum, i d'una concepció més racional i respectuosa envers el medi ambient; simultàniament a aquest major grau de conscienciació, també s'ha donat un important desenvolupament pel que fa a les infraestructures de tractament de residus (o les indústries de final de carrera), així com també un coneixement i percepció més elevats de les possibles situacions de risc que poden comportar algunes d'aquestes (p. ex. les centrals nuclears, incineradores o dipòsits de residus especials). D'aquesta forma, *a priori* podrien resultar paradoxals i fins i tot, contradictòries, les nombroses demandes populars (de vegades recolzades i manipulades per partits polítics) d'una reducció de les taxes de contaminació i generació de residus, però tanmateix no acceptar aquelles "contrapartides" més negatives que suposa el model actual de desenvolupament i benestar.

És a dir, que darrera d'algunes d'aquestes qüestions, hi hauria un clar component territorial en dos sentits: un que podria fer pensar que en aquest marc "postfordista" en què "tot s'hi val" per sortir d'una situació de crisi, alguns territoris (parlem d'una escala comarcal i local), serien susceptibles de mostrar una major receptivitat envers unes instal·lacions industrials (les de tractament de residus) que resulten molt impopulars; i dos, que sembla haver-se endegat una competència territorial per poder captar aquelles inversions productives percebudes com a positives, i en canvi, allunyar aquelles altres considerades

com a negatives o que puguin implicar la “hipoteca” del futur de les comunitats afectades; en altres termes, els anomenats “béns” i “mals posicionals”, o el turisme front els residus industrials.

Amb aquesta finalitat, uns altres capítols s’han centrat en la problemàtica que comporten aquestes infraestructures de descontaminació, tant des del punt de vista de la seva localització territorial, com també d’intentar argumentar les causes del rebuig popular que provoquen. Així p. ex. ens podrien plantejar-nos l’interrogant de per què tres dels quatre municipis miners del Bages han estat objecte d’estudis i intents per localitzar-hi aquestes d’instal.lacions, o de si el fet que alguns estiguin experimentant un perllongat període de declivi (ens referim a Cardona), afavoriria una més “fàcil” acceptació o a reduir la resistència; de fet però, la realitat ha acabat per demostrar més aviat el contrari, perquè en aquest cas específic, darrera d’una situació de crisi, la percepció general que es té és la d’un abandonament per part de l’Administració catalana, que justament, ha estat la institució promotora de la instal.lació.

En quart lloc, i estretament relacionat amb aquesta darrera qüestió, també s’ha volgut comprovar que l’experiència de Cardona demostra que les postures d’oposició acostumen a respondre a criteris o percepcions que giren al voltant de tres aspectes -salut, imatge i injustícia territorial; també que malgrat el canvi de la política per part de l’Administració quant al tractament i anunci d’aquestes qüestions, de vegades les experiències no han de ser extrapolables (allò que hagi funcionat en un cas no té perquè fer-ho en un altre). D’acord amb aquesta hipòtesi, s’ha elaborat un altre capítol centrat en aquells aspectes conceptuals i teòrics més habituals pel que fa a aquesta classe de fenòmens (a banda dels tres suara citats, uns altres relacionats amb l’existència de dues racionalitats -la popular i la científica), i la seva posterior aplicació a la realitat del nucli cardoní. D’altra banda, també s’ha volgut constatar quel’argument “turístic”, en el sentit d’una incompatibilitat entre residus i activitat turística, és excel.lent per oposar-se a aquests tipus d’instal.lacions.

1.3.- Descripció dels capítols

Malgrat que al llarg de l’apartat anterior ja s’ha anat introduïnt el contingut d’alguns dels capítols en què s’ha estructurat aquesta investigació, cal detallar específicament cadascun d’aquests. En termes generals, hi ha una sèrie de

capítols teòrics que tenen la seva correspondència contextual a dues escales, una comarcal (Bages), i una altra de tipus local (municipi de Cardona), sent el seu contingut el següent (gràfic 1.1):

1.3.1.- Primer capítol teòric: el procés de transició socioeconòmica de l'anomenat model capitalista de desenvolupament **fordista** a un altre de tipus **postfordista** (o si es prefereix, industrial i postindustrial), i que a partir de la dècada dels anys setanta ha intentat superar les deficiències i rigideses de l'anterior. S'exposen els trets principals de cadascun dels dos models (a partir d'un dels esquemes que més acceptació han tingut -la Teoria de la Regulació), i els debats i controvèrsies sobre algunes de les qüestions considerades com a més rellevants. Segurament, la conclusió més destacada és que entre diversos cercles d'investigació roman el dubte de si realment aquesta transició existeix, o només es tracta d'una de les possibles variacions que adopta el sistema capitalista davant les cada vegada més freqüents fases cícliques de crisi i reestructuració del sistema productiu i d'acumulació. En aquest marc, també són importants tres conceptes que han arrelat amb força:

i) el de **Flexibilitat** (quant als mercats laborals, estratègies empresarials, mercats i pràctiques turístiques, etc), i que tanta popularitat ha adquirit en els darrers temps, paral·lelament a un increment de la percepció general pel que fa a la inestabilitat cíclica associada al model de desenvolupament capitalista contemporani;

ii) el de **Postmodernisme**, vist com un "embolcall" o reflex social i cultural d'aquest capitalisme postfordista, i caracteritzat a grans trets per la gran diversitat i multiplicitat de les seves manifestacions, de vegades un tant inversemblants i insospitades; entre aquestes, el turisme -en les seves moltes possibles variants-, les noves indústries de descontaminació i les noves consideracions sobre l'estètica cultural i paisatgística (com p. ex. la reivindicació d'una certa "estètica de la desindustrialització");

iii) de fet, un dels exponents del Postmodernisme seria la revalorització de l'esfera local, palesada en una nova geografia regional i els estudis de localitats, o altrament dit, el **desenvolupament endògen**; d'acord amb aquest -i en un clima de ferotge competència territorial per a la captació d'inversions productives-, els territoris (sobretot aquells que experimentin greus processos de crisi i reconversió) estarien obligats a emfatitzar-ne

els particularismes, singularitats i unitat per diferenciar-se i posicionar-se millor que la resta; a la vegada, destacar que existeix una àmplia gamma d'activitats possibles dins d'aquest model endògen, que poden anar des del turisme fins a la industrialització "verda". Un exemple de tot això seria la tendència progressiva a la identificació de les autoritats locals més amb uns empresaris que gestors de l'Administració, i en definitiva, es tractaria d'una transició de l'Estat benefactor a l'Estat empresari.

1.3.2.- Segon capítol teòric: en aquest marc de reestructuració econòmica, crisi i declivi, les activitats productives més tradicionals (la mineria i el tèxtil), i sovint considerades com a fordistes (p. ex. pel que fa a qüestions com el paternalisme empresarial envers la mà d'obra, la forta divisió jeràrquica o els impactes de les activitats productives en el medi ambient), han hagut d'aplicar pràctiques laborals i empresarials més flexibles o especialitzades (encara que també en combinació amb un destacat component d'economia informal). La recerca de noves alternatives econòmiques ha tendit en alguns casos també, a posar un major èmfasi en el sector dels serveis, assolint progressivament més importància, tant a escala nacional com regional i local. Es produeix un procés de "turistificació" en tres direccions, i sent una conseqüència de l'altra:

i) l'heterogeneïtat del turisme i la multiplicitat de les seves manifestacions, com p. ex. els ecomuseus i les iniciatives relacionades amb el patrimoni industrial i miner, el turisme de negocis, l'auge de les activitats esportives i d'aventura, la difusió d'experiències turístiques "a la carta" (en la idea de la flexibilització abans comentada i "liberalització" del mercat turístic), etc;

ii) el fet que algunes d'aquestes manifestacions s'hagin donat justament, en territoris d'interior sense experiència prèvia en el sector turístic, o no gaire reconeguts per aquesta activitat; això podria interpretar-se com una mostra de la difusió espacial del turisme, és a dir, de com aquella "ullada turística" de què parlava John Urry s'estén per tot el territori com si fos una taca d'oli. A la vegada, aquest procés concordaria força bé amb la idea de "redefinició territorial", és a dir, de crisi d'uns sectors econòmics i recerca de noves alternatives;

iii) un exemple d'això podria ser l'eclosió dels nombrosos plans estratègics turístics o inventaris de recursos i atractius, ja no tan sols en indrets de l'eix litoral amb la finalitat de reorientar un sector força madur, sinó també

en municipis i comarques d'interior i muntanya per tal d'introduir aquesta activitat; pel que fa a aquesta investigació, algunes de les evidències més clares serien el projecte turístic de Cardona, el darrer premi atorgat per l'entitat financera de Caixa de Manresa a un projecte de desenvolupament turístic del Bages, i la configuració d'una regidoria específica de turisme a l'Ajuntament de Manresa (després de les darreres eleccions municipals celebrades l'any 1995).

En aquest capítol, s'exposen les principals diferències entre un model turístic "fordista" i el seu *-a priori-* oposat o complementari "postfordista" (quant a motivacions, ús de noves tecnologies, gestió i organització de les empreses i el factor mà d'obra), i tot i el reconeixement de la coexistència d'ambdòs models (de la mateixa manera que aquesta també es donaria en els sistemes productius i les estratègies empresarials). Un concepte introduït és el dels anomenats "bens" i "mals posicionals", desenvolupat ara per al cas turístic i posteriorment aplicat en situacions d'una hipotètica (in)compatibilitat amb les activitats d'una acceptació popular molt negativa. Aquest concepte indicaria la diferència entre unes activitats o instal·lacions productives, la percepció social de les quals és força oposada -unes vistes com a desitjables i que "posicionen" positivament un territori-, i unes altres com a quelcom que s'ha de rebutjar i impedir la seva presència.

També es relaciona aquest concepte amb uns altres que han assolit una gran acceptació en cercles d'investigació turística des d'una perspectiva sociològica i comportamental (el model psicogràfic, el de cicle de vida d'una destinació, etc). En definitiva, concebre teòricament -malgrat les controvèrsies implícites que comporti la seva comprovació-, un procés de desindustrialització i posterior redefinició de les funcions econòmiques d'un territori (si es prefereix, de "postindustrialització" i fins i tot, de "tematització").

1.3.3.- Tercer capítol teòric: els anteriors dos capítols s'han centrat en el procés de reestructuració d'espais i economies en crisi, i en una de les seves cares, de com l'activitat turística ha esdevingut un sector ben vist i socialment desitjat, al qual molts territoris s'hi volen encaminar pels avantatges que se li reconeixen en tot període de reconversió econòmica. El següent capítol està dedicat a l'altra cara de la moneda, és a dir, aquelles activitats percebudes com a "indesitjables", perilloses, "estigmatitzadores" per al desenvolupament present i futur de les comunitats implicades. Curiosament però, en els darrers anys hi

ha hagut una forta expansió del sector econòmic de la descontaminació (la indústria ambiental o les infraestructures de final de carrera), de forma paral·lela a un augment de la consciència ecològica i la necessitat de comportaments productius i consum nous envers el medi ambient (el reciclatge, la minimització, unes noves tecnologies més “verdes”, etc). Així, s’analitzen alguns conceptes i paradoxes importants:

i) les implicacions relacionades amb els conceptes de “estigma” (entès com l’element que “marca” negativament un territori); NIMBY (de l’acrònim anglès “no a la meua eixida”), i que indicaria que es pot estar d’acord amb aquestes instal·lacions, sempre que no es localitzin prop d’un mateix; de fet, això és una de les paradoxes més clares, en el sentit que es reclama una millora del medi ambient però a la vegada, apareixen comportaments d’oposició molt radicals (però que també poden ser molt legítims). D’altra banda, es defineixen els conceptes de DAD (“decidir-anunciar-defensar”), en referència al tipus d’estratègia sovint utilitzada des de l’Administració en aquests temes tan conflictius (amb el precedent del fracassat intent en l’aplicació del Pla de Residus Industrials de la Generalitat l’any 1990), i el de ADD (“anunciar-defensar-decidir”, que indicaria un canvi important de comportament i estratègia per part de l’agent promotor;

ii) la percepció social del risc i els factors en què es fonamenta, com p. ex. el pes de les diverses estructures de poder local a la comunitat, el grau de credibilitat de les institucions, la constatació del fet que els beneficis i riscos no es distribueixen equitativament entre els grups socials i territoris, etc. A la vegada, destacar també que en ocasions no és gens clar quina pot ser la reacció dels col·lectius afectats (p. ex. cas del municipi bagenc del Pont de Vilomara), encara que cal pressuposar que davant d’aquest tipus d’instal·lacions, les reaccions i comportaments sovint són negatives;

iii) les situacions de “paradoxa” que freqüentment s’han donat arran la localització d’aquestes instal·lacions, en particular tres:

a) la primera es refereix al tema de la salut, i deriva de l’existència de dues racionalitats clarament diferenciades -la tècnica o científica i la popular; és a dir, d’una banda, aquella que *a priori* està més formada i informada sobre aquests tipus de problemàtiques -en si mateixes força complexes-; i d’una altra, la que respon als interessos de les comunitats

i col·lectius afectats, amb les seves pròpies valoracions i que acusarien els representants de la primera d'estar "venuts" a les finalitats dels qui actuen de promotors -sigui una entitat privada o pública;

b) la segona paradoxa reflecteix la competència locacional establerta entre les activitats fortament contrastades, i el fet que algunes -aquelles "dolentes" o "estigmatitzadores"- puguin impedir la localització d'unes altres -les "benignes"- a partir de la seva simple presència. En aquest sentit, s'expliquen alguns casos a partir dels quals extreure conclusions rellevants (dels Estats Units, Gran Bretanya i Alemanya), així com també la controvèrsia que hi ha al voltant dels efectes negatius reals provocats per aquest estigma;

c) finalment, el rebuig que sorgeix per la percepció d'inequitat i injustícia territorial, en el sentit que sovint s'argumenta que aquestes instal·lacions polèmiques intenten ser localitzades en àrees deprimides des d'un punt de vista econòmic, demogràfic, social i territorial, en ser considerades com les millors candidates pel seu caràcter "perifèric"; alhora, aquestes àrees no s'han vist beneficiades pels impactes derivats de les activitats econòmiques que han generat aquests residus. Així, s'expliquen també els trets que definirien aquesta "periferialització" i les estratègies que afavoririen un major grau d'acceptabilitat, i es fa un repàs a les diverses propostes de localització de les plantes de tractament de residus més importants a l'Estat espanyol.

1.3.4.- Els següents capítols pretenen ser una aplicació contextual dels tres anteriors, tant a una escala comarcal com local. Així, el quart capítol intenta explotar el context econòmic i demogràfic de la comarca del Bages, l'evolució durant les darreres dues-tres dècades, i la seva comparació amb un grup de comarques (11) que tenen unes estructures de població, socials i econòmiques que podrien ser -tot i les diferències contextuais de cadascuna-comparables. L'objectiu és comprovar si la comarca bagenca experimenta una situació d'estancament (d'altra banda, molt evident en el cas demogràfic) o si més no, d'un procés de desenvolupament més alentit que la resta de comarques, amb uns indicadors més dinàmics. Darrera d'aquest objectiu, hi ha la idea de si els territoris que experimentin una situació de crisi i declivi, i en què el turisme es troba molt poc desenvolupat, tendrien a acceptar més fàcilment aquelles activitats o instal·lacions socialment no desitjades. Es podria

argumentar també que un territori amb un activitat turística potent, tindria més arguments a l'hora de posicionar-se en contra de la localització d'aquestes indústries ambientals.

En relació a aquesta qüestió dels indicadors, la investigació s'ha topat amb un problema habitual en el tractament d'estadístiques, com és l'escassetat i el retard en la publicació de les actualitzacions (p. ex. el padró d'habitants); per aquest motiu, podria donar-se el cas que algunes de les conclusions a què s'ha arribat poguessin ser rebatibles, especialment en un moment com l'actual en què l'economia es troba en una fase de clara expansió -general per a tot el país-, i la localització d'empreses és positiva. Així, les darreres dades d'atur indiquen que el Bages va acabar l'any 1997 amb l'índex més baix de la dècada -un 7,86%-, i que paradoxalment alguns dels nuclis que estan travessant un procés de declivi demogràfic -la mateixa Cardona-, presenten xifres realment baixes (l'emigració de la població activa hi jugaria un paper decisiu). Tot i aquest inconvenient, la impressió (des de dins mateix) que se'n té és la d'una comarca que no sabut aprofitar al màxim les potencialitats que li ofereixen alguns factors (com la centralitat territorial i les comunicacions -cas del nou Eix Transversal), i que progressivament ha anat perdent pes dins el conjunt català. D'altra banda, és evident també que a la mateixa comarca, unes àrees es troben ara més ben posicionades que altres, bàsicament la rodalia de la capital front antics municipis de tradició industrial i minera, i sent justament aquests darrers els que han estat objecte d'estudis per localitzar instal·lacions de tractament de residus.

1.3.5.- Relacionat amb l'anterior, s'ha elaborat també un capítol sobre els municipis miners de la comarca del Bages, com a exemple de l'especificitat que implica el desenvolupament d'aquesta activitat productiva en aquells indrets on s'ha implantat. Se n'exposen l'evolució i les conseqüències que ha comportat respecte les estructures socials, demogràfiques, econòmiques, laborals i inclús, urbanístiques en aquests nuclis; també l'evolució del sector miner a un nivell nacional i internacional, i que ha conduït a la crisi de la mineria comarcal a principis dels noranta (el tancament d'una de les explotacions l'any 1990 i la posterior reestructuració de les altres). Una de les conclusions més importants és que la finalització de l'anterior mineria potàssica al municipi de Cardona ha comportat una situació greu de declivi (una pèrdua de població superior als 700 habitants d'ençà 1991), que no s'ha pogut contrarrestar amb l'atracció d'altres inversions industrials que puguin omplir el buit deixat per la mineria. Només una

incipient activitat turística que sembla funcionar força bé, ha estat l'única capaç d'alleugerir el clima de pessimisme que hi predomina.

D'altra banda, es constata també que els municipis miners situats a l'eix del Llobregat -Sallent i Balsareny- reuneixen millors potencialitats respecte els de la vall del Cardener, perquè és al primer on s'han concentrat una gran part de les darreres inversions econòmiques fetes a la comarca (per la proximitat a la sortida de l'autopista A-18 i l'Eix Transversal, la disponibilitat de sòl industrial, etc). Dos exemples d'aquesta diferenciació entre municipis miners són sengles fracassos en l'intent de reactivació de l'economia carbonina -la "buidor" del seu polígon industrial on no s'ha localitzat encara cap empresa, i els nuls resultats obtinguts de l'aplicació d'un Pla de Reindustrialització de municipis miners (l'anomenat Pla Teca).

1.3.6.- Després de l'anterior introducció del panorama econòmic del Bages, s'analitza també la situació específica del seu sector turístic; la finalitat és la de constatar el poc pes que té en el context econòmic comarcal i l'escassetat de les iniciatives (materialitzades a la pràctica o si més no, tan sols previstes o planificades). S'han estudiat alguns dels factors que intervenen en la localització turística (els recursos existents, infraestructura d'allotjament, condicions climàtiques, etc), i també s'ha deixat de manifest aquesta escassa incidència des de tres perspectives diferents, que són:

i) des de la majoria de les Administracions locals i comarcals, es demostra el no saber què fer o com iniciar el desenvolupament d'una mínima activitat turística, la realització d'estudis i la seva posterior no aplicació, l'escassa presència del turisme en els òrgans de poder i decisió (p. ex. la inexistència d'un Patronat), i la quasi total manca de consideració a l'hora de demanar subvencions als fons europeus per part dels Ajuntaments; només recentment sembla que s'hagi desvetllat un cert interès turístic, amb la implementació d'algunes iniciatives modestes (p. ex. les rutes dels recursos monumentals del Consell Comarcal), i l'atorgament de premis a algunes iniciatives (el ja citat de la Caixa de Manresa);

ii) una revisió de les ofertes turístiques sobre el Bages presents en els catàlegs d'alguns dels intermediaris més importants (i només tenint en compte aquells centrats en àmbits d'interior de Catalunya), dóna com a resultat la presència d'un únic atractiu -d'altra banda, d'un gran renom

internacional (Montserrat)- en recorreguts de més d'un dia, i de Cardona en excursions d'un sol dia (des de Barcelona);

iii) per últim, també es fa una revisió d'alguns manuals i guies turístiques (16) de molts diversos tipus, per comprovar les localitats, zones o atractius que més s'han recomanat; el resultat final és que només uns pocs tenen el suficient pes i interès com per haver estat citats diverses vegades (de nou Montserrat i Cardona, a més dels nuclis de Manresa, l'Estany i Moià).

El capítol conclou amb l'explicació, des d'un punt de vista crític, d'un dels exemples d'iniciativa sorgides de l'Ajuntament de Manresa -una ruta turística i religiosa que lligava els monestirs de Lourdes (França) i Montserrat, i a partir del qual es pretenia captar una part del flux de turistes que es desplacen a aquest darrer centre religiós, per visitar la capital bagenca. Malgrat que aquesta iniciativa ha estat finalment descartada, sembla que l'estratègia municipal d'impuls turístic de Manresa es mou en aquesta línia d'aprofitar el patrimoni religiós de la ciutat -a més del monumental i l'atractiu comercial-, encara que fins ara amb uns minços resultats.

En definitiva, s'observa com la política de planificació i promoció turística de la capital és una assignatura encara pendent; també es podria argumentar que entre les seves potencialitats potser no hi hauria de figurar el turisme -atès la limitació dels recursos existents-, i que com diu la dita popular "d'on no hi ha no en raja". Això no invalida que es pugui fer una millor política d'optimització del patrimoni monumental i cultural, i que no s'hagués pogut fer abans accions tan bàsiques com la promoció de Manresa a Montserrat (si més no, pel nombre de visitants que s'hi desplacen diàriament). Per tant, dues constatacions i una pregunta:

i) la primera fa referència al fet que no existeix una imatge global turística que identifiqui la comarca, sinó que més aviat hi haurien uns pocs enclavaments aïllats uns dels altres, i sense que tampoc hi hagi cap tipus de coordinació intra i intercomarcal (com una mena de "regnes de taifes" turístics);

ii) la segona constatació és que malgrat la difusió general del turisme per molts territoris d'interior (a voltes amb una planificació rigurosa al darrera i a voltes, de forma més espontània i improvisada), el Bages -i quasi tot el

territori de la Depressió Central catalana- ha restat al marge d'aquest procés de "turistificació" territorial abans citat;

iii) i la pregunta és que potser caldria també qüestionar-se (des d'un punt de vista escèptic), sí realment el turisme hauria de ser un sector important en l'estructura econòmica de la comarca, o en canvi està "predestinat" a ser un territori no gaire turístic (no cal oblidar que la simple presència de turistes no atorga automàticament un caràcter turístic al territori receptor). Des d'una perspectiva de la generació de riquesa comarcal, es podria pensar que l'activitat turística no té perquè tenir una gran incidència si els altres sectors productius (sobretot l'industrial i comercial) són més que suficients, i es troben actualment en un període d'expansió. És a dir, potser ser conscients del poc atractiu turístic que pugui tenir el Bages i aleshores, actuar en conseqüència

1.3.7.- En aquesta línia turística, s'ha desenvolupat un altre capítol en què s'interpreta el cas de Cardona des de la dialèctica Fordisme / Postfordisme, de la transició d'una activitat productiva fordista a una altra que podria qualificar-se de postfordista (si es vol, postindustrial), com és l'aprofitament amb finalitats turístiques, del seu patrimoni miner (i geològic), així com també del paisatge local que n'ha resultat. Primer, es concebeixen els recursos naturals i el medi ambient sota la perspectiva dels dos models capitalistes d'acumulació, i les implicacions que ha provocat la mineria. Segon, es conceptualitza el turisme de patrimoni miner i industrial com una de les opcions de turisme alternatiu encara desconegudes a l'Estat espanyol, i les dificultats per a la seva expansió, a partir de l'exemple de les comarques centrals catalanes (Bages i Berguedà). Tercer, es comparen algunes experiències nacionals i estrangeres (5) en aquest tipus de turisme, els seus trets comuns i diferenciadors (p. ex. els impactes laborals), i el paper que hi té la variable del paisatge.

Seguidament, s'han exposat els diversos projectes de desenvolupament turístic elaborats en relació al cas de Cardona, centrats en un atractiu gairebé únic al món -la Muntanya de Sal-, el patrimoni miner (i també monumental -com el castell); la part final del capítol s'ha dedicat a l'evolució que hi ha hagut durant els darrers anys, amb l'inici de l'explotació turística del complex miner i la seva muntanya salina -després de superar molts problemes. L'èxit que sembla tenir, amb una afluència de visitants superior a la prevista inicialment (uns 34.000 visitants des d'abril a finals de 1997), no ha amagat algunes de les

deficiències observades, d'altra banda lògiques en experiències novedoses implementades en territoris sense gaire tradició turística: la insuficient adequació de la resta de l'oferta turística del municipi, l'escassa durada de la visita al complex miner, etc.

1.3.8.- En aquesta dialèctica turisme / dipòsit de residus, s'ha elaborat un altre capítol en què s'analitza la situació pel que fa a la generació dels residus a Catalunya, considerant les tres classes principals (la disposició en dipòsit, el tractament físicoquímic i la incineració); també s'analitzen des d'un punt de vista econòmic i demogràfic, els municipis on aquests s'han localitzat (5), tot i que un altra vegada topem amb el problema ja esmentat de la disponibilitat de dades estadístiques. L'objectiu és la comprovació de si aquestes instal·lacions de final de carrera es troben situades en comarques i municipis deprimits; i aquí s'ha de dir que els resultats han estat diversos, atès que alguns casos sí respondrien al perfil de zona "deprimida" i "perifèrica", però en canvi d'altres hi restarien força allunyats (una comarca pot ser considerada com a econòmica i demogràficament potent, però **no** alguns dels seus municipis). El que sí caldria destacar és el fet que aquestes instal·lacions estan ubicades a la majoria dels casos, en aquelles comarques que més residus generen; per tant, des del punt de vista de l'argument sovint esgrimit que cada comarca s'ha de fer càrrec dels seus propis residus, les localitzacions serien força lògiques.

A nivell específicament bagenc, s'estudien també els diversos projectes que hi ha hagut per localitzar-hi aquest tipus d'instal·lacions -fracassats però-, i que "curiosament" han coincidit amb tres dels quatre municipis miners (Súria, Cardona i Balsareny), amb una especial referència a l'últim dels presentats -el dipòsit subterrani de residus al municipi cardoní. Així, s'exposa també l'evolució de la problemàtica que aquest va generar, els arguments a favor i en contra d'aquesta localització, i les conclusions més rellevants: la fractura social de la comunitat afectada; l'oposició molt més manifesta en circumstàncies d'una forta percepció d'abandonament institucional i injustícia territorial; la impossibilitat d'extrapolar les experiències positives a altres situacions; els errors comesos per l'Administració promotora en aquest procés, etc.

1.3.9.- El darrer capítol de la investigació està dedicat a l'anàlisi d'una hipotètica situació d'(in)compatibilitat entre aquesta incipient activitat turística de Cardona, i la localització d'un dipòsit de residus industrials al seu subsòl. L'avaluació d'aquesta qüestió no deixa de ser problemàtica atès que és un

tema sobre el qual no existeix cap metodologia fidedigna -probablement el millor procediment fóra la comparació amb experiències semblants-, i les opinions poden ser d'allò més diverses, tant entre els àmbits científic i tècnic com en d'altres *a priori* no tant "informat" des d'un punt de vista turístic. El que passa però, és que malauradament hi ha molts pocs casos amb què establir una comparació; així, respecte a aquesta qüestió, s'ha optat finalment per una anàlisi del cas de Port Aventura i la seva proximitat al complex petroquímic de Tarragona, que tot i les clares diferències amb Cardona, és útil per diverses raons:

i) la diferent percepció que fan del risc la població local -que dia rera dia hi ha de conviure- i els turistes -que només hi tenen contacte amb aquest risc d'una forma molt puntual; tot semblaria indicar que en una anàlisi cost-benefici (ACB), els turistes valorarien més els beneficis de la seva estada al litoral de la Costa Daurada, i no tant els possibles perjudicis o les situacions de risc (tangibles i intangibles) que suposés la presència d'aquest complex industrial;

ii) la qüestió de la imatge externa o visibilitat d'aquestes infraestructures polèmiques al costat d'atractius turístics, també s'intueix com a important; des d'aquest punt de vista, és probable que no tinguin els mateixos efectes una instal·lació superficial que una altra de subterrània, així com també que la degradació del mateix entorn a potenciar turísticament pot ser un aspecte negatiu afegit; de fet, s'ha pogut constatar que un dels aspectes negatius que hores d'ara té l'explotació turística de Cardona és justament, la deixadesa del seu entorn i la presència d'alguns elements "antiestètics" (com ara un petit abocador d'escombreries);

iii) aquest context "postmodernista", en què qualsevol iniciativa pot ser vàlida i que reconeix la multiplicitat de les manifestacions turístiques, també dóna peu a la possibilitat de convivència d'activitats econòmiques aparentment molt contrastades; les motivacions dels turistes són cada cop més diverses i qualsevol element pot ser avui dia, potencialment atractiu per a unes finalitats turístiques. Així, per bé que una instal·lació de residus pugui "hipotecar" uns segments turístics concrets, no tindria perquè incidir de la mateixa manera sobre uns altres, o fins i tot, potenciar-los (un cert turisme científic, com seria el cas de les visites a les centrals nuclears).

Un segon element metodològic ha consistit en la realització d'entrevistes a nivells diferents, és a dir, no només s'ha volgut recollir les opinions sobre el cas concret de Cardona i la dialèctica turisme / abocador, sinó també sobre altres qüestions relacionades amb la investigació (el context econòmic de la comarca, la situació específica del turisme d'interior a l'Estat espanyol, etc), depenent de la persona entrevistada. D'altra banda, només es tracta d'unes opinions i per tant, han de ser considerades com el que són; això significa que el punt més interessant no és tant el nombre d'entrevistes realitzades, sinó més aviat els arguments utilitzats. I com es comprovarà, no hi ha unanimitat en les opinions.

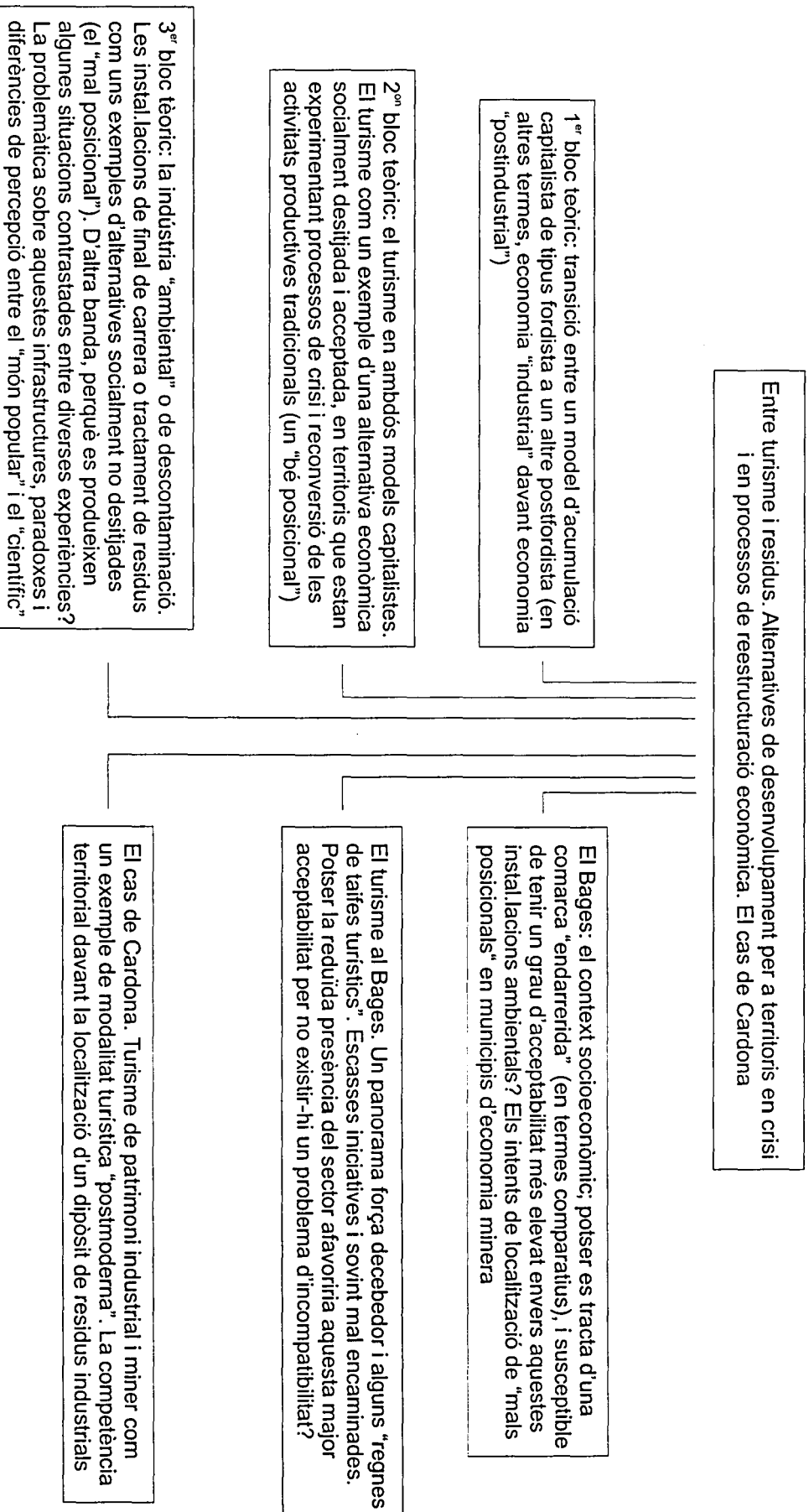
1.4.- Altres qüestions preliminars

Per últim, caldria fer unes breus referències a d'altres aspectes en relació a la composició de la investigació; d'una banda, cal dir que a l'inici del capítol corresponent, el lector observarà un esquema on es relacionen els conceptes o "paraules claus" tractats, amb l'objectiu de facilitar-li una millor comprensió dels continguts que s'han tractat més acuradament a les pàgines següents. D'una altra, s'ha optat per un únic capítol final de conclusions globals, a fi de no caure en el defecte de ser excessivament repetitiu amb tot allò que s'hagi escrit als capítols precedents. En sentit contrari, i pel que fa a unes altres qüestions, dir que la bibliografia utilitzada s'ha explicitat al final del seu capítol corresponent, però en canvi no s'ha optat per la inclusió d'una enumeració d'aquelles altres obres que, sense haver estat citades explícitament al text, hagin pogut ser consultades de manera ocasional (o que malgrat ser considerades com a obres de referència importants, la seva consulta no ha estat possible). En aquesta línia bibliogràfica, el lector podrà adonar-se del fet que s'ha recorregut sovint a la utilització de fonts periodístiques -especialment del diari manresà *Regió 7-*, perquè una gran part de la informació sobre la comarca del Bages i el municipi de Cardona, només ha estat tractada per aquesta font local.

Evidentment, no podia faltar un apartat dedicat als agraïments, que inclou aquelles persones que amb diferents graus de participació, han col.laborat per tal que aquesta Tesi veiés finalment la llum. Totes les contribucions han estat molt valuoses i les agraeixo per un igual, i només espero i desitjo que a la relació de noms que s'ha fet no me n'hagi oblidat de cap, així com també que hagin sabut copsar d'una forma o altra, la meva gratitud. Tot i així, m'avenço per destacar l'aportació fonamental dels qui han estat els meus dos codirectors

-en David Saurí i na Gerda K. Priestley, sense els quals, probablement això no hagués estat possible, sobretot en alguns moments personals difícils per a mi ara fa un temps. Sigui en forma de consells, ànims, suaus esbroncades i algun que altre “clatellot”, sens dubte que si algun mèrit té la investigació és gràcies a ells dos (i per descomptat, els seus demèrits caldrà atribuir-los a l'autor).

Gràfic 1.1: Estructuració dels capítols i relacions entre el marc teòric i empíric

2.- Fordisme i Postfordisme. Un primer context teòric

2.1.- Introducció

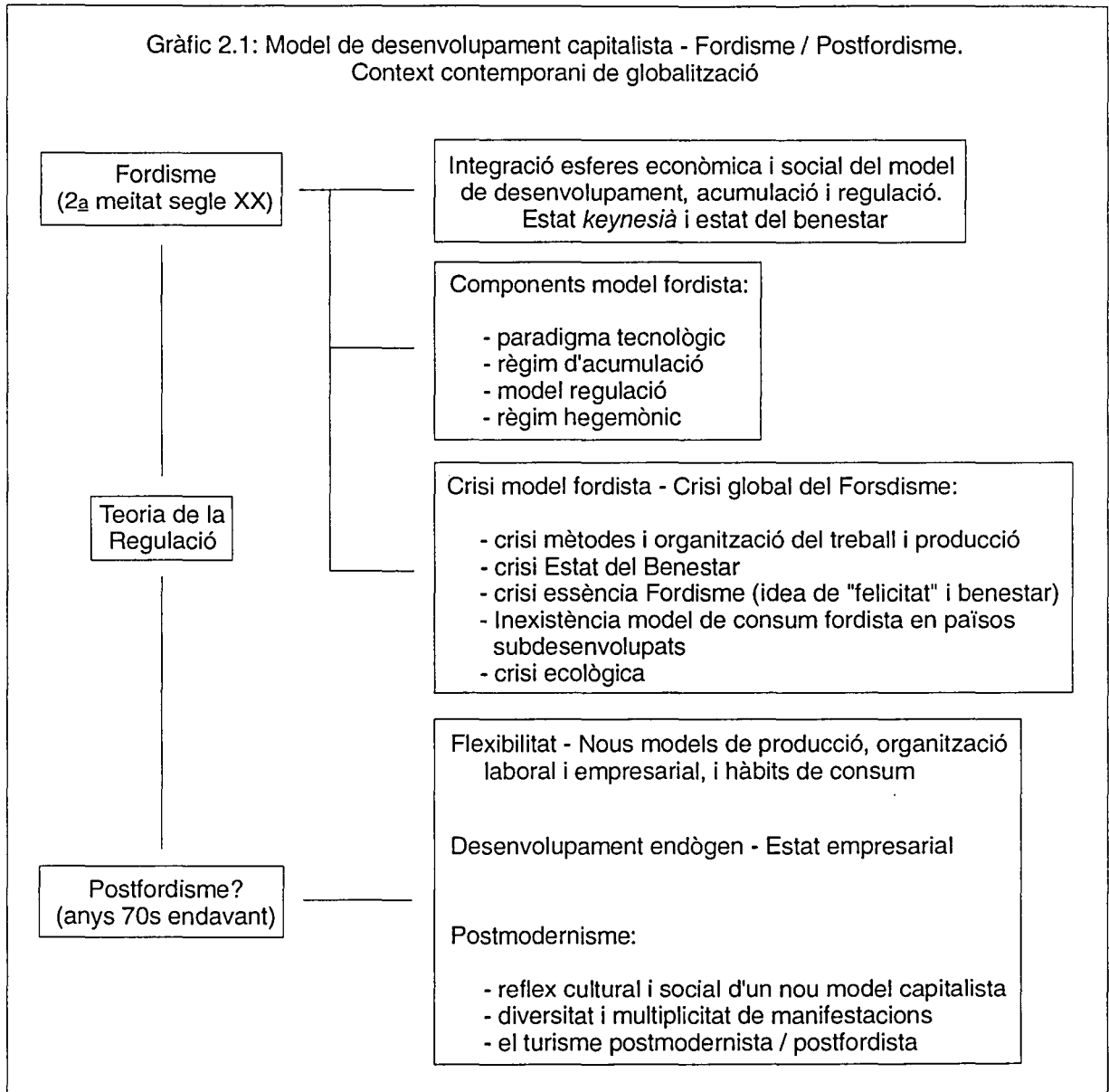
Aquest capítol plantejarà des d'una perspectiva conceptual l'existència al llarg de les darreres dècades, d'un ampli debat en relació a la comprensió de les transformacions que es produeixen a l'estructura econòmica global en general, i a l'esfera productiva i industrial en particular, i com això té el seu reflex en molts d'altres àmbits de la societat, entre els quals el del turisme no en restarà al marge. Més específicament, es parla de manera molt prolífica de l'esgotament assolit per l'anomenat "model fordista de producció, acumulació i regulació", que alhora està sent substituït per un altre de característiques més flexibles i adaptables a les necessitats d'un mercat i una societat cada cop més globalitzats i canviants; i per indicar aquesta fase de superació i aparició d'un nou model es fa referència sovint al terme de "Postfordista".

D'aquesta forma, es parteix del context global en el qual tenen lloc tots aquests fenòmens, d'ordre econòmic i social, i les principals línies de recerca desenvolupades, tot remarcant les dificultats que hi ha per conceptualitzar aquest suposat procés de transició capitalista, amb la possibilitat de diverses i vàlides interpretacions. Es parteix d'un enfocament teòric que ha assolit una gran difusió entre els cercles acadèmics i d'investigació en aquesta temàtica de les Ciències Socials, com és el de l'anomenada "Escola Francesa de la Regulació". En general, es reconeix que aquest enfocament resulta força útil per poder explicar i entendre les variables que componen un determinat model de desenvolupament capitalista (fordista), així com també els factors que fan possible una situació de crisi, o si més de transformació i posterior adaptació a uns altres paràmetres d'acumulació i regulació capitalistes (Marchena, 1994). D'altra banda, es planteja també l'existència d'un successor a aquest model fordista, amb l'exposició d'algunes de les que poden ser les manifestacions del Postfordisme, en concret tres: el concepte de flexibilitat aplicat a diversos àmbits; l'èmfasi que ha assolit darrerament el "desenvolupament endògen"; i una tercera que intenta explorar allò que s'ha etiquetat de "Postmodernisme", entès com el paradigma cultural i social del nou suposat context postfordista, i del qual el turisme no en restarà al marge.

Sobre això últim, respecte el fenomen turístic contemporani -i malgrat que hi ha també un segon capítol teòric i específic-, dir que tots aquests canvis que s'han succeït van més enllà de la mera reorientació dels fluxes internacionals i nacionals, i de la substitució d'un turisme passiu per un altre de més actiu, amb la corresponent lectura territorial. Així, els conceptes de Postfordisme i Postmodernisme faran referència, entre altres, a la "crisi" de la massificació i estandarització com a criteris de producció i consum, i per tant, apareix una reacció en contra de la oferta turística homogènea, que repeteixi any rera any el mateix escenari vacacional, i en canvi, a favor d'experiències alternatives més diferenciades, allunyades de la quotidianeïtat i "ordinarietat". El turisme Postfordista, en oposició a un turisme fordista, suposarà un important canvi estructural en la mesura que renuncia a la massificació i aposta per una especificitat i tendència individuals, deixa de banda el sentit col·lectiu fordista del turisme, i emfatitza les vacances "a la carta", que responguin a l'atenció d'un ampli espectre de turistes i viatgers amb una multiplicitat d'interessos. Per tant, no s'haurà d'analitzar l'activitat turística d'una manera aïllada a l'estudi del desenvolupament econòmic, polític, social i cultural contemporani, sinó que el primer seguirà les seves mateixes directrius que aquests altres (gràfic 2.1).

Paraules claus: *Fordisme, Postfordisme, Components i factors de crisi del Fordisme, Teoria de la Regulació, Globalització, Flexibilitat, Desenvolupament endògen, Postmodernisme*

2.2.- La globalitat dels processos econòmics i socials i el paper del turisme. Principals línies d'investigació

2.2.1.- El context de globalitat

Efectivament, entre cercles de naturalesa i procedència geogràfica molt diversa (institucionals, polítics, econòmics, empresarials, investigació, recerca, periodístics, etc), existeix un creixent acord en afirmar que el model de desenvolupament capitalista característic de les darreres dècades, ha entrat en una fase de transformacions radicals, a la vegada que força qüestionat. Com a model, aquest fenomen presenta unes dimensions globals i per tant no

resta circumscrit tan sols a una esfera estrictament productiva i econòmica, sinó que es manifesta també en moltes d'altres que ultrapassen amb escreix aquests àmbits: a) noves formes d'organització del territori i de política de planificació econòmica; b) de relacions laborals, repartiment del poder polític i decisor, pautes de consum; c) la consolidació de noves concepcions sobre aspectes com la cultura i l'art, les polítiques redistributives i relacions socials, urbanisme, ecologia i natura; d) les noves pràctiques turístiques; i finalment e) com aquestes pràctiques poden ser un reflex de com uns determinats territoris en crisi intenten un millor "posicionament" per tal de captar noves inversions econòmiques -en un clima de ferotge competència territorial-, alhora que també són espais susceptibles de rebre unes instal·lacions industrials (p. ex. dipòsits de residus) socialment impopulars i *a priori*, incompatibles amb unes altres estratègies de desenvolupament més ben vistes.

Amb una perspectiva més general, aquest procés de canvi, evolució i qüestionament s'ha vist accentuat en els darrers anys pels recents períodes de crisi econòmica i posterior recuperació, cada cop més curts però també més intensos i freqüents, experimentats pels països capdavanters. Sense anar més enllà, es podria esmentar la recessió econòmica que va patir l'estat espanyol des finals de 1992 fins a mitjans de 1994, mentre que es fan també referències constants a les dificultats que tindran alguns països de la Unió per afrontar els reptes de l'acompliment dels acords de Maastrich, i es parla també de l'entrada de l'estat espanyol en un cicle econòmic que es preveu que tingui una certa durada. És evident que l'anterior estabilitat associada al model capitalista sorgit després de la II Guerra Mundial, sembla haver arribat a la seva fi, i que la incertesa general derivada de situacions més volàtils, efímeres i de canvi continu, ha d'esdevenir un element comú i quotidià a les nostres vides.

Des d'un punt de vista turístic, tot això es tradueix en dos fets: primer, que els tradicionals models turístics implantats i consolidats semblen haver entrat en un període d'estancament i necessària transformació, alhora que s'advoca per la reconversió i eixamplament de l'espectre turístic envers altres tipologies de recursos i territoris; i segon, l'aparició i difusió de nombroses iniciatives a petita escala -en un context de vigència de les doctrines de desenvolupament endògen- que sovint han incorporat la variable turística com una estratègia de diversificació de les estructures locals, i que s'han d'adaptar a la inestabilitat pròpia d'uns mercats amb preferències i comportaments turístics més diversos que abans (Hamel i Klein, 1991). De fet, pot observar-se que en aquells

territoris on hi ha hagut un procés de reconversió de sectors productius en crisi, una de les alternatives que apareix en un lloc preeminent és, justament, el turisme, i sovint sota la concepció d'unes noves opcions que potser sense gaire rigurositat, s'han anomenat "alternatives" (sobre això, caldria plantejar-se dues preguntes -una, alternatives a què, i segona, si existeix una alternativa a la mateixa activitat turística).

Segurament, no es tracta d'uns fenòmens que siguin completament nous sinó que són intrínsecs a la naturalesa del desenvolupament capitalista, i el que està succeint és que avui dia aquests s'han accentuat i que la societat en té cada cop més coneixement i informació. Així, algunes de les conseqüències que es poden derivar d'aquests fenòmens d'àmbit global poden ser resumides com segueix:

- i) l'accentuació del fenomen de desigualtat i diferenciació espacial i sectorial, la desindustrialització d'unes regions en favor d'unes altres, la pèrdua de rellevància del sector econòmic tradicional i simultàniament, l'increment de l'ampli ventall de les activitats englobades dins el sector dels serveis;
- ii) una concentració dels capitals econòmics en mans de multinacionals i *holdings* financers, que han demostrat tenir una enorme capacitat de mobilitat i volatilitat, i que es tradueix en la fugida d'aquelles àrees més problemàtiques en recerca d'altres més atractives per especular, invertir o revaloritzar el capital d'inversió;
- iii) un extraordinari i ràpid avenç de les tecnologies de la informàtica, electrònica i telecomunicacions, la utilització de les quals -com es veurà- ha estat un dels trets més importants de l'anomenat turisme postfordista;
- iv) un procés d'internacionalització i globalització de les relacions econòmiques, segons el qual les conseqüències d'un esdeveniment o decisió adoptada en qualsevol indret del món, poden arribar en breu arreu. Així, progressivament s'ha utilitzat l'expressió de "aldea global" per fer referència a aquesta nova situació per la qual, les estructures locals, regionals i nacionals han de ser capaces de configurar-se a unes noves exigències internacionals, que no coneixen fronteres ni diferenciacions territorials.

Tanmateix, en aquest procés dialèctic de conflicte, canvi i inestabilitat, han sorgit també un seguit de tensions que tenen el seu reflex a tres nivells:

i) l'oposició entre aquesta nova cultura globalitzadora i la necessitat que tenen les comunitats locals de no perdre els seus particularismes i signes d'identificació, tant en un sentit estrictament folklòric i popular com també econòmic, social, laboral, cultural, etc;

ii) en segon terme, i des d'un punt de vista polític, s'evidencia una clara inestabilitat com a conseqüència de les retallades governamentals fetes a diverses prestacions de l'Estat del Benestar (universalització de la sanitat i educació, subsidis d'atur, pensions de jubilació, etc); cal recordar que aquesta va ser la principal creació de l'anomenat capitalisme fordista i *keynesià* durant les dècades posteriors a la II Guerra Mundial;

iii) una accentuació de la polarització dels mercats de treball, cada cop més fragmentats en unes noves estructures laborals que han suposat la consolidació d'uns determinats grups de treballadors i la precarització d'uns altres (a partir dels nivells de rendes, salaris, condicions de treball, possibilitats de promoció, etc).

D'altra banda, aquests tres nivells tenen les seves implicacions pel que fa a l'activitat turística. Respecte el primer, existeix una evident connexió entre aquesta oposició i l'auge de les polítiques de desenvolupament local, que acostumen a posar molt d'èmfasi a la implantació i desenvolupament de noves pràctiques turístiques, com una estratègia de regeneració econòmica i de protecció del patrimoni humà i natural. Pel que fa al segon nivell, cal tenir en compte que en societats amb uns segments específics de població subsidiada (sobretot aturats i jubilats), aquestes retallades al benestar estatal poden fer disminuir els seus ingressos i les seves possibilitats de consum turístic¹. I per últim, també cal ser conscient que tradicionalment el turisme ha estat un sector econòmic que s'ha caracteritzat per la utilització d'una mà d'obra molt flexible i precària quant a les condicions laborals, amb un fort component immigratori,

---

¹ En el context espanyol, aquesta possibilitat intentaria ser contrarestada amb les vacances subvencionades per l'Institut de Serveis Socials (INSERSO), a partir de l'organització de viatges durant les temporades baixes, cap a destinacions que són força característiques d'un turisme fordista de masses (p. ex. la Costa Blanca alacantina); també seria el cas de les moltes petites companyies que realitzen viatges o excursions breus cap a unes destinacions properes, de preus força assequibles i per a les quals, aquests tipus de clients constitueixen el seu principal objectiu.

població jove i de la variable del gènere, sigui en un context fordista o Postfordista (no existirien gaires diferències entre un model turístic i un altre).

En aquest procés de canvi, té lloc una nova distribució en la manera de generar riquesa i en la participació dels sectors productius a les economies nacionals. En línies generals, i considerant les particularitats dels diversos països i regions, la situació més habitual respon a una estructura econòmica amb un major èmfasi en les activitats de serveis i terciari (Price i Blair, 1989), en detriment dels sectors més tradicionals². En relació a això, cal destacar el paper del turisme d'ençà que a partir de la segona meitat de segle, i sobretot en aquestes darreres dècades, ha esdevingut una activitat a l'abast d'àmplis segments de població, i que està sent testimoni d'una autèntica "revolució" cultural, de lleure i turística (Ravenscroft, 1994: 131). En aquest sentit, citar algunes xifres globals per percebre la magnitud creixent assolida per aquesta activitat; segons algunes organitzacions turístiques internacionals (la *World Tourism Organization* i el *World Travel and Tourism Council*), s'ha estimat que la facturació mundial del turisme va ser d'uns 3,5 bilions de dòlars (1995), i una taxa de creixement anual del 5,5% acumulatiu, superior a la registrada per altres sectors econòmics.

Per tant, i més enllà d'aquestes xifres, el que està clar és que el turisme és avui dia, una activitat que ha ocupat una posició destacada en la generació de benestar econòmic, i una de les millors oportunitats de nombrosos territoris per obtenir majors nivells de renda i ocupació. El que resulta més important de tot això però, és la clara tendència a l'alça que demostra tenir el sector per als propers anys, en arribar-se a una situació en què les vacances en particular i el lleure i oci en general, han assolit un grau d'interiorització tan elevat en els esquemes de vida de la població que, inclús en moments de crisi econòmica, les pràctiques turístiques no se'n ressenteixen tant com unes altres activitats; és a dir, que molts sectors de població han adoptat el costum de dedicar uns dies de l'any i una part del pressupost disponible a la realització de vacances, sortides de caps de setmana, etc³. Inclús, segons el parer d'alguns, el veritable

---

² Tot i així, Catalunya és encara un país industrial atès que aquest procés de terciarització és més aparent que real, perquè el que realment s'ha produït és l'externalització dels serveis de moltes empreses, segons la qual, aquestes en creen de noves on es transfereixen unes activitats específiques (auditoria, informàtica, comptabilitat, transport, distribució, neteja, seguretat, etc). Un exemple clar és el creixement de l'hosteleria i els serveis en general a la ciutat de Barcelona, sempre lligat a l'auge de les exposicions firals i per tant, al voltant d'una forta i moderna activitat industrial (El País, 1996).

³ És significatiu que als darrers anys s'hagi produït una reorientació de la despesa familiar i que la inversió en alimentació perdi pes davant altres aspectes de la vida humana i social, que gaudeixen ara d'una major prioritat, com tot allò relacionat amb l'oci. S'argumenta que *la gente sobrevive a final de mes con cualquier cosa pero no renuncia a escapar de su ciudad y pasar unos días fuera cuando hay un puente o en vacaciones* (Pérez, 1996: 34).

take off del turisme estaria encara per arribar, ja que actualment el 70% del turisme mundial prové aproximadament de només 20 dels 300 països existents al món (Martí i Ramoneda, 1996).

2.2.2.- Principals línies de recerca

Però malgrat el reconeixement explícit atorgat a totes aquelles activitats englobades en el sector terciari, al turisme i al lleure, com a elements claus en el panorama econòmic contemporani i els processos de reestructuració global i reconstrucció de territoris deprimits, resulta sorprenent l'oblit teòric i empíric de què són objecte en l'estudi d'aquests mateixos processos. La literatura existent és força abundant i prolífica quant als llibres i articles publicats sobre diferents línies d'investigació (geografia, economia, sociologia, etc), i també restringida a àmbits de recerca força específics. Tot i que la literatura sobre la participació del turisme en aquests processos de reestructuració sigui cada vegada més abundant, continua tenint una posició de relativa inferioritat respecte altres pautes investigadores. Des d'una perspectiva de la Geografia, aquelles línies que poden englobar-se al camp de la Geografia econòmica i regional són les que han tendit a rebre un major grau de dedicació i atenció, sobretot la dels canvis espacials que tenen lloc a diverses escales, i associats als fenòmens de transformació de les activitats productives (Dicken, 1992). D'acord amb això, es podrien citar-ne quatre:

- i) aquella que se centra en les conseqüències d'aquesta reestructuració en uns espais regionals caracteritzats històricament per un important pes de les indústries "madures", i afectats per la desaparició i tancament de moltes unitats productives, elevats índexs d'atur i de població subdidiada, i una decadència generalitzada del medi construït;
- ii) una segona línia sobre els nous espais de producció sorgits a partir de la difusió de noves tecnologies, canvis en l'organització de les relacions empresarials, laborals i de gestió, i les seves implicacions pel que fa a la flexibilització dels mercats de treball (veure Atkinson i Gregory, 1986; Gertler, 1988; Hall i Markusen, 1985; Henry, 1992; Scott, 1988);
- iii) una altra temàtica de recerca centrada en els fenòmens de ruptura de les anteriors jerarquies urbanes a favor d'aquelles ciutats amb predomini

de nous serveis productius, govern i administració, tecnologia, marketing, disseny, etc, i també sobre la transformació de les mateixes estructures internes urbanes (veure Castells, 1989; Esser i Hirsch, 1989; Harvey, 1987; Storper i Walker, 1989);

iv) finalment, citar l'estudi del creixement de noves concepcions sobre la cultura, reformulació de les polítiques socials, i l'auge electoral de partits neoliberals i conservadors -els governs de R. Reagan i M. Thatcher a la dècada dels vuitanta en van ser un clar exponent (p. ex. Albertsen, 1988; Graham, 1992; Harvey, 1989a; Jameson, 1984; Peck i Tickell, 1994a).

Com es pot comprovar, totes aquestes i molt diverses contribucions han donat un escàs tractament al paper progressivament més important assolit pel turisme, com una de les manifestacions dels processos més globals d'aquesta transició d'una economia predominantment industrial a una altra de serveis. En comparació amb aquestes altres línies de recerca, poc s'ha investigat respecte la incidència que pot tenir la iniciació d'una activitat turística en regions sense tradició i que es veuen obligades a fer aquest tomb, com a conseqüència de la desaparició de les activitats productives tradicionals o d'un declivi irreversible. D'altra banda, es podria afirmar també que una gran majoria de la recerca duta a terme sobre aquest tema es basa en esquemes similars de treball, raó per la qual es corre el risc de limitar-se a idees i conclusions "estàndards", així com també de fer extrapolacions d'experiències d'uns àmbits territorials específics envers uns altres, els quals no tenen perquè reunir els mateixos trets.

Seguint en aquesta línia, aquesta "marginació" també es donaria en el tractament investigador del medi ambient i els recursos naturals incorporats a les polítiques de planificació turística i territorial, així com també en el cas dels anomenats "béns" i "mals posicionals" (Hirsch, 1977). Això no obstant, caldria citar obligadament algunes referències bibliogràfiques per constituir unes molt bones excepcions: Briton (1991), Bordessa (1993), Elliot-Spivack (1990), Lash (1990), Lash i Urry (1994), Lipietz (1992), Montanari i Williams (1995 a i b), Urry (1987), Vera Rebollo (1992), Whatmore i Boucher (1993), Williams i Montanari (1995), i Wood (1991).

Tot i així, avui més que mai, l'activitat turística es troba imbricada de ple en un sistema socioeconòmic en què les interrelacions i influències entre els diferents subsistemes participants, són cada vegada més freqüents i intenses;

així p. ex.: a) la participació creixent d'aquest sector en el PIB de molts països; b) les noves tecnologies d'informació que agilitzen la gestió de les nombroses dades, les reserves de clients, etc; c) la creixent implicació dels governs locals i regionals en la planificació i promoció dels atractius i recursos presents als seus territoris; d) la consolidació d'uns nous esquemes culturals que potencien una més gran diversitat d'ofertes; etc.

D'aquesta forma, és necessària una introducció als contextos econòmics, polítics i socials que s'han manifestat durant aquestes darreres dècades -que tot i l'existència de dubtes i llacunes empíriques, més que no pas teòriques-, pot contribuir a explicar l'evolució del turisme en aquest període, i també quines poden ser les tendències futures. La dificultat però, radica precisament en fer visible la connexió entre uns fenòmens i altres, tasca no sempre fàcil de realitzar perquè en alguns casos es pot caure en la fàcil temptació d'especular, més que d'asseverar amb una completa rigurositat científica.

2.3.- Fordisme i Postfordisme. Dificultats per interpretar un procés de transició capitalista. Conceptes, marc teòric i variables

2.3.1.- Alguns conceptes claus

Amb tota probabilitat, els punts de partida més comunament utilitzats per analitzar aquesta evolució de les economies capitalistes, siguin els conceptes de "Reestructuració", "Fordisme" i "Postfordisme"⁴, que malgrat ser objecte de nombroses interpretacions, trivialitzacions i discussions -o fins i tot abusos en la seva utilització-, han esdevingut força populars en el camp de la Geografia i la resta de les Ciències Socials. En línies generals, els dos darrers conceptes indiquen sengles models de creixement econòmic i de regulació social en el marc d'un desenvolupament capitalista, mentre que el primer faria referència a un procés de transformació (sovint aplicat i restringit a l'esfera productiva) d'un d'aquests models o inclús, una fase d'evolució entre un i l'altre. En un context contemporani, la situació de canvi que podria deduir-se de la fase de transició entre aquests dos models ha estat anomenada amb nombroses etiquetes i qualificacions, que han passat a formar part de la terminologia científica més

---

⁴ Creiem que l'ús d'aquests conceptes és més correcta perquè fan referència a una sèrie de fenòmens que sovint es manifesten en moltes més esferes de la vida humana que l'estrictament productiva i econòmica; per tant, se'ls podria considerar com una extensió d'uns altres que més específicament, indicarien aquest procés de canvi de les economies capitalistes: "desindustrialització", "reindustrialització" o "terciarización" (Keeble, 1989).

acceptada. Així, es parla d'una: "segona revolució industrial" (Piore i Sabel, 1984); "acomiadament o adéu de la classe treballadora" (Phillimore, 1989); la "fi del capitalisme organitzat" i la substitució per un de "desorganitzat" (Lash i Urry, 1987); o la cloenda de l'època de "les velles certeses" (Hudson, 1992); i lligat als conceptes citats, de la progressió d'un règim "fordista" d'acumulació i regulació envers un de tipus "postfordista" o "flexible" (Leborgne i Lipietz, 1988; Scott, 1988).

Però malgrat aquesta aparent facilitat per denominar i conceptualitzar a nivell teòric una sèrie d'esdeveniments, la seva comprovació empírica ha de fer front a la incertesa de l'existència d'una gran multiplicitat de manifestacions que es donen arreu, tant a escala internacional com local. Davant d'aquesta contradicció -i potser com a mostra de la incapacitat d'anar més enllà d'una mera superficialitat en la investigació d'aquesta diversitat de fenòmens- s'ha optat per l'ús de conceptes oposats o dualístics, de "històries binàries": etapa de producció industrial i postindustrial, articles de consum estandarditzats i de diferenciació, integració industrial i desintegració, els vells i nous temps, el turista i posturista, el Modernisme i Postmodernisme, geographies *keynesianes* i *postkeynesianes*, etc. De fet, i com es comprovarà, aquestes incerteses també són presents en el fenomen turístic contemporani, amb la juxtaposició de pràctiques i estratègies que en principi, serien més pròpies d'un model o un altre d'organització i gestió.

D'altra banda, això suposa també l'ús de conceptes potser excessivament elàstics, plens de confusió i especulacions en els arguments, i exemplificats sovint en una selecció de casos d'un reconeixement dubtós i pertanyents a uns àmbits sectorials, temporals i espacials no gaire extrapolables (Moulaert i Swyngedouw, 1989; Sayer, 1989). De fet, el prefix "post" ha acabat per ser identificat com a indicatiu que un model de desenvolupament capitalista hauria arribat a la seva cloenda, i que cal donar la benvinguda a un altre, malgrat que aquesta continua essent una qüestió sobre la qual hi ha una manca d'acord i de consens general; això reflectiria també el dubte existent respecte a aquest hipotètic nou ordre capitalista, el sentit i la direcció del qual encara no estarien gaire definits (McDowell, 1991). El model de desenvolupament capitalista i els seus objectius continuen en vigència, però només han canviat les formes i els mecanismes per poder assolir-los.

El fet que un període de crisi segueixi a la fi d'una "època daurada" del desenvolupament capitalista, no ha de ser entès d'una manera absoluta, com un senyal que un nou model de regulació i acumulació hagi ja aparegut per substituir-lo. El Postfordisme -concebut com un conjunt d'estratègies i normes que regulen les contradiccions del capitalisme contemporani, i proporcionen arguments per al sosteniment del creixement econòmic i la reproducció social-, no és un fenomen que sigui del tot evident. Fóra bo per tant, no generalitzar en excés perquè cal tenir en compte els diferents contextos nacionals (força evidents en el continent europeu, amb diferents nivells de desenvolupament -Dunford, 1993), tot i que els processos de globalització estan reforçant les tendències cap a una creixent interdependència, reduint l'autonomia nacional i incrementant la integració econòmica. Malgrat això, s'ha acabat per utilitzar una terminologia basada en els conceptes de Reestructuració, Fordisme i Postfordisme com uns instruments força idonis per conceptualitzar aquesta situació de canvi, sigui amb un sentit de plena acceptació o de manteniment de dubtes raonables.

En conseqüència, seran els conceptes escollits per emmarcar el context d'aquesta investigació, i que també hauran de tenir la seva traducció tant a nivell turístic com a una escala espacial més concreta -local i comarcal-, que en aquest cas estaran centrats en un territori de la Catalunya Central -la comarca del Bages i més específicament, la localitat de Cardona.

En base a tot això, la finalitat d'aquest punt és el d'oferir una explicació sobre la naturalesa dels canvis que estant experimentant avui dia les societats capitalistes avançades; com les transformacions que tenen lloc en una esfera estrictament productiva influeixen (i alhora en poden ser una conseqüència) en totes les altres esferes que integren la vida social: model de consum, mercats de treball, ideologies polítiques, concepcions de la cultura, la natura, ecologia i el medi ambient, i les modalitats i existència de diferents pràctiques turístiques (de fet, cada vegada es fa més sovint referència a la difusió d'un turisme Postfordista en oposició a un de tipus fordista). Introduïrem aquells aspectes que puguin considerar-se com els més importants i útils de cara als objectius de la recerca, i es deixarà al marge l'anàlisi de totes les altres controvèrsies que hagin sorgit al voltant d'aquesta transició capitalista.

2.3.2.- L'enfocament teòric regulacionista. La integració de les dimensions econòmica i social

L'aproximació teòrica que contextualitza la recerca es fonamenta en l'anomenada "Teoria de l'Escola Francesa de la Regulació", basada en gran part en treballs de teòrics com Michael Aglietta i Alain Lipietz, i que constitueix un intent per explicar els mecanismes que actuen en un període de transició entre dos models capitalistes de producció econòmica i regulació social, en especial entre el model fordista i el Postfordista. A banda d'aquestes dues, són també nombroses les altres excel·lents aportacions teòriques i empíriques realitzades, i seria una tasca impossible de citar-les totes; malgrat tot, algunes de les més representatives serien les següents: M. Aglietta (1979), R. Boyer (1986), R. Brenner i M. Glick (1991), M. Dunford (1988), B. Jessop (1988 i 1990), A. Lipietz (1982, 1984 i 1986), A. Tickell i A. Peck (1992), i M. de Vroey (1984). Aquesta aproximació pot contribuir a omplir el buit de comprensió que acostuma a haver-hi entre l'abstracció de les teories, i la concreció i evidència dels fenòmens reals, i també a minvar el reduccionisme perillós que suposa la limitació a una aparença espacial. D'altra banda, el major atractiu d'aquesta escola respon al fet que la seva principal contribució hagi estat la d'integrar les relacions socials, polítiques i culturals en l'esquema de la reproducció global capitalista; en altres paraules, el paper de l'Estat i de les institucions socials, les normes, hàbits culturals i de consum, etc -l'anomenat "model de regulació".

Primer, el tractament del Fordisme i Postfordisme no s'ha vist reduït a determinats principis de gestió i organització del treball (p. ex. el *Taylorisme*), sinó que s'ha eixamplat envers una regulació macro-econòmica que estudia quin ha estat el desenvolupament de les economies occidentals a la segona meitat de segle. El ràpid creixement econòmic i social durant l'època fordista després de la II Guerra Mundial respondria a uns mecanismes d'acumulació i regulació que temporalment, han controlat aquelles contradiccions internes i inherents de les economies de mercat, en un moment específic de la seva evolució. Segon, la crisi del model fordista no tan sols respon a la crisi dels factors que determinen l'oferta i demanda d'uns articles de consum, elaborats amb un sistema de producció "en massa" -i el turisme en seria una bona mostra-, sinó que tota discussió respecte a aquest període de crisi hauria d'incloure les condicions de la reproducció econòmica i social del sistema. Per aquestes raons, la "Teoria de la Regulació" ha acabat per ser un instrument força idoni per entendre els processos de canvi, i això té el seu reflex en el fet

que progressivament estigui guanyant un ampli reconeixement en molts àmbits acadèmics i de recerca.

El principal objectiu de l'enfocament regulacionista ha estat el d'intentar comprendre el desenvolupament capitalista al llarg del temps, i en particular, com aquest pot resistir i "sobreviure" malgrat les crisis congènites inherents a la lògica de l'acumulació del capital. D'acord amb aquest enfocament, es pot concebre el capitalisme com una successió de conjunts de forces productives i de relacions socials, amb el seu paral·lelisme en la forma d'organització de l'espai, l'economia i la societat. En termes més específics, es definiria com uns règims o models de producció econòmica i regulació social que periòdicament, i en resposta a situacions de crisi i canvi, posen en pràctica estratègies per fer possible el procés acumulatiu, i alhora recolzades en uns marcs institucionals, polítics i ideològics que han de garantir i també justificar moralment, aquesta continuïtat.

Segons l'escola regulacionista, el procés contemporani de reestructuració econòmica respon a un període de transició d'una fase del capitalisme basada en els principis generals fordistes de producció i consum, a una altra que es caracteritza bàsicament per la flexibilitat (dels processos de treball, mercats laborals, models de consum, etc). L'element més destacat de la teoria és l'articulació entre els models de producció i de consum i el paper adoptat per l'Estat en aquest procés, és a dir, l'esquema institucional de control i regulació. D'aquesta forma, es reconeixeria la influència d'una mena de "agència social" en l'estructura de la producció i reproducció capitalista; a través de la qual les diverses crisis i conflictes poden ser regulats, evitats o retardats.

Cronològicament, els "regulacionistes" argumenten que va ser després de la II Guerra Mundial quan el règim de desenvolupament capitalista fordista va iniciar la seva consolidació, malgrat que el seu origen data d'abans de l'inici del conflicte bèl·lic (Harvey, 1989b). A grans trets, aquest règim es va basar en la negociació entre el capital i la força de treball sindicalitzada, mitjançant la qual s'acordà una elevada productivitat industrial a canvi de destacats increments salarials, que a la vegada, permeteren a moltes capes de la població un increment del nivell de vida i l'accés a un consum d'articles estandarditzats (el turisme en fou un). D'una altra banda, aquest compromís es vegé recolzat institucionalment amb la creació d'un aparell de benestar estatal, l'objectiu del qual va ser el de proporcionar treball i estabilitat laboral per a tothom, així com

també la possibilitat de poder continuar aquest consum en moments d'exclusió del mercat laboral (jubilació, malaltia, atur, etc); és a dir, un model d'economia mixta -capitalisme amb una elevada participació estatal- que, en incorporar elements de tipus "protosocialistes" (Dunford i Perrons, 1994: 169), va afavorir les condicions per al que fou el període d'expansió més fructífer del model capitalista, o "l'època daurada del fordisme" (Lipietz, 1987a: 28).

També s'ha argumentat que per diverses raons, aquests mateixos acords van acabar per esdevenir en unes barreres al propi procés d'acumulació del capital, i en conseqüència, les principals causes de la crisi del Fordisme a partir dels anys 1970. Una d'aquestes fou la saturació en la demanda dels béns de consum fordistes, i dels models de consum propis d'aquest règim, així com també de la incapacitat de les estructures productives industrials per fer front a l'aparició d'unes noves demandes més diferenciades. La resposta del sector industrial fou l'adopció d'unes estratègies productives d'especialització flexible (nous organigrames empresarials de producció, gestió i organització, de relacions laborals, modificació dels mercats de treball, etc), que afavoriren una gran capacitat de resposta eficaç a uns canvis cada cop més subtils i ràpids en les preferències d'uns consumidors, progressivament més exigents quant a qualitat i varietat (Piore i Sabel, 1984).

Com a complement d'aquesta visió general del context sobre la transició entre els dos règims de desenvolupament capitalista, és necessari incloure unes altres característiques, especialment les que fan referència a aspectes com els següents:

- i) la consolidació d'un nou clima de relacions, tant en l'àmbit de les organitzacions industrials com entre aquestes mateixes, subministradors i productors;
- ii) la difusió de les noves tecnologies informàtiques, electròniques i de telecomunicacions, que ha permès més flexibilització en els processos productius i organitzatius;
- iii) la reorganització espacial de la producció en favor d'altres territoris més aptes per a aquestes darreres tendències, i en detriment d'aquells antics espais industrials fordistes, que es troben greument "contaminats pel seu passat" (Scott, 1988: 89);

iv) la progressiva substitució del caràcter benefactor de l'estat fordista per un de tipus més empresarial, que tendeix a la desregularització de les anteriors relacions capital-treball, i la liberalització i foment de la iniciativa privada (Moulaert i Swyngedouw, 1989); aquest fet ha estat interpretat com una de les causes que més han contribuït a la pèrdua de pes dels moviments sindicals (Jessop, 1988);

v) finalment, el fenòmen de la internacionalització i la globalització de l'acumulació del capital i de les organitzacions industrials (sobretot del sector secundari i terciari), com a agents actius d'aquesta transició entre dos règims capitalistes, així com també de la transició d'un capitalisme nacional a un altre de base mundial; en altres paraules, l'existència d'uns Estats-nació anacrònics en tant que es troben inserits plenament en una economia mundial que exigeix la creació d'alguns organismes de caire supranacional (Vidal Villa, 1990).

2.3.3.- Les variables d'un model de desenvolupament capitalista

En aquesta línia d'adopció d'un esquema Fordisme / Postfordisme com a marc teòric de referència, s'ofereix tot seguit una explicació de les principals variables que constitueixen el model de desenvolupament capitalista fordista, sobre les quals hi ha un nombre molt elevat d'aportacions, encara que no totes convergeixen en els arguments. Aquestes variables són quatre -el paradigma tecnològic, règim d'acumulació, model de regulació i estructura hegemònica (Dunford, 1990; Leborgne i Lipietz, 1994; Lipietz, 1992):

i) la primera d'aquestes variables és l'anomenat **paradigma tecnològic o model d'industrialització**, i que indica els principis generals que han de governar i organitzar els processos de treball i tècniques de producció en un període de temps específic; així, aquest paradigma s'ha modificat amb el pas del temps i d'aquesta forma, la fase del treball manufacturer pròpia del segle XIX va ser superada per la introducció d'una mecanització creixent. Aquesta per la seva banda, va rebre un nou impuls durant les primeres dècades del present segle, a partir de l'aplicació dels principis *tayloristes* de treball i les idees de Henry Ford sobre les estratègies de racionalització de la producció, i la millora de la productivitat a les

fàbriques, alhora que el foment del consum entre amplis segments de la població (Murray, 1988)⁵. Amb el *Taylorisme*, que va nèixer i estendre arran la introducció de les grans cadenes de producció i muntatge, es va pretendre l'eliminació dels temps morts i les operacions inútils, i una cooperació entre la direcció i la mà d'obra.

De bon principi però, aquestes idees van topar amb l'oposició de les organitzacions sindicals, que al·legaren una manca d'objectivitat en el procés de mesurament i de pagament de primes, el caràcter degradant i inhumà d'aquesta "organització de l'esgotament", i la separació entre les tasques de concepció, direcció, control i execució, prescindint de la capacitat d'iniciativa i d'intel·ligència de la mà d'obra; això suposava la jerarquització de les relacions socials i la desqualificació professional en els processos laborals.

Per la seva banda, Henry Ford (1863-1947) fou l'industrial capdavanter de la indústria automobilística nord-americana, que basant-se en aquests principis *tayloristes* i d'altres innovacions tecnològiques i d'organització del moment, introduí nombroses mesures per incrementar la productivitat de les seves companyies (les vendes a crèdit, el foment a l'exportació de la producció i una gran divisió del treball). L'element més important fou però, la seva visió que una producció en massa no tan sols necessitava d'un consum similar, sinó també un nou sistema de reproducció, control i gestió de la força de treball així com també d'una "societat democràtica, populista, modernista i racionalitzada" (Harvey, 1989b: 126)⁶. Aquest podria ser considerat com un exemple -segurament el primer- de la imbricació d'un sistema productiu amb un model de consum determinat, de la institucionalització d'ambdós en un esquema de societat globalment acceptat, i també de l'inici de la implantació d'un mercat de béns de consum en massa;

ii) Un **règim d'acumulació** designa una regularitat macroeconòmica que actua com a guia per als agents econòmics, i indica també una relació de producció-consum que assegurí que les decisions d'inversió, siguin

---

⁵ S'entén per *Taylorisme* una forma d'organització científica dels mètodes de treball implantada per l'enginyer nord-americà Frederik Wislow Taylor (1856-1915), i que a grans trets, consisteix en l'estudi dels processos de treball i el cronometratge dels temps d'execució de les diverses tasques, així com també en l'establiment de la retribució per primes lligades al rendiment, com un incentiu.

⁶ De fet, Ford va ser el primer industrial del sector en treure al mercat un vehicle assequible per a una gran part de la població, el famós model Ford T.

satisfetes per l'existència d'una demanda efectiva pels béns de consum produïts. Per tant, tindria l'objectiu de facilitar una progressió coherent de l'acumulació, i absorbir i retardar temporalment les distorsions que puguin sorgir durant aquest procés; descriu tant les condicions en què ha de tenir lloc la producció (laborals, de salari, el grau de mecanització, de productivitat, etc), com aquelles altres sota les quals la producció ha de ser orientada envers un ús social (la despesa estatal, el consum privat, la inversió, etc). D'aquesta forma, és possible la identificació de règims diferents d'acumulació en la història recent, paral·lelament als anteriors paradigmes tecnològics (Tickell i Peck, 1992); així, el règim productiu de caire "extensiu" del segle XIX, fou substituït -al període d'entreguerres- per un d'acumulació "intensiva", encara que sense el seu complement d'un consum majoritari; finalment, aquest va donar entrada a un model plenament "intensiu" a partir dels anys 1930 (i especialment després de la II Guerra Mundial), en què les condicions de vida d'una gran part de la població es vegeren modificades per l'articulació dels sistemes de producció i consum en massa (articles estandarditzats, produïts a gran escala i amb una relació salari-preu molt assequible) (taula 2.1);

Taula 2.1: Fases del model de regulació i acumulació del règim capitalista al segle XX

Període	Fins el 1914	1918-1939	1945-1973	Des del 1974
Sistema d'acumulació	Extensiu	Aparició d'un sistema intensiu	Intensiu (règim fordista)	Aparició sistema flexible?
Model de regulació social	Competitiu	Crisis del model de regulació competitiu	Model monopolístic (fordista-keynesià)	Crisi del model monopolístic. Aparició model neocompetitiu, neocondervador, neocorporatiu?

Font: Tickell i Peck (1992)

iii) No obstant això, les iniciatives adoptades en el règim d'acumulació es poden veure amenaçades per un possible clima d'incertesa respecte la seva coherència global en un període futur, i per tant, seria necessària la intervenció de mecanismes reguladors. Des d'aquesta perspectiva, el **model de regulació** definiria les regles del joc a seguir durant el procés d'acumulació, i inclouria també tot un conjunt de normes, institucions, mecanismes de compensació, informació, dissuasió i repressió, etc, amb

la finalitat d'ajustar els diferents comportaments individuals i col·lectius a la lògica del règim d'acumulació. Aquest ajustament seria un reflex, a un nivell més específic, de l'acord assolit per l'Estat, el capital i el treball per tal de reconèixer com a lògics i acceptats, els principis que han de regir la producció industrial i l'organització laboral, les formes de competència entre les empreses, els mecanismes crediticis, etc. Els acords inclouen aspectes com la creació de llocs de treball, el manteniment i l'increment del nivell de vida (mitjançant millores salarials, provisió de xarxes de benestar social, etc), fet que exigeix un període de temps d'una certa estabilitat i baixa conflictivitat laboral (com un "pacte social"). Per tant, l'objectiu del model de regulació seria el d'assegurar aquelles condicions necessàries per a l'acumulació capitalista, així com també retardar les conseqüències negatives d'aquelles tendències "distorsionadores" que hi puguin sorgir.

Però malgrat tot això, un model de regulació és temporalment finit i en conseqüència, imperfecte ja que no pot evitar la propensió inherent a la crisi del règim d'acumulació, fet que ve a demostrar que la implantació d'aquesta regulació és el resultat d'un període previ de lluita i conflicte (Leborgne i Lipietz, 1988). La seva supervivència, a més de temporal, és també relativa atès que es troba molt vinculada al fet que un model de desenvolupament pugui mantenir com a viable i acceptada, la concepció col·lectiva d'allò que es considera la "felicitat" i un "bon nivell de vida". Quan aquesta concepció comenci a estar en entredit, o el model ja no sigui capaç de continuar garantint-la, el resultat final serà probablement el seu qüestionament i l'aparició dels fonaments socials, econòmics, polítics i culturals per a unes altres condicions que han d'afavorir la consolidació d'un altre model de desenvolupament capitalista⁷. Seria en una situació com aquesta que començaria a gestar-se la transició entre dos models;

iv) La consolidació d'un model de regulació dependrà en gran part de l'assoliment de "compromisos institucionalitzats" en l'esfera política i de les lluites socials (Leborgne i Lipietz, 1994: 333). Els diferents grups socials, definits per la seva posició quant a les relacions econòmiques

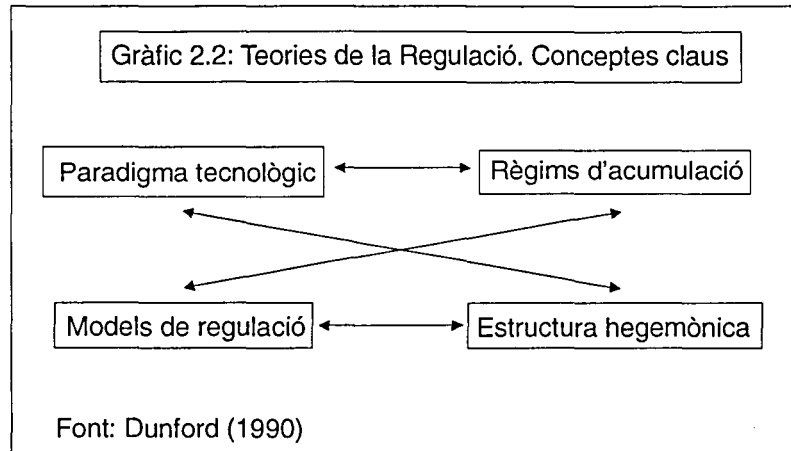
---

⁷ El teòric M. Aglietta (1979: 67) afirmà que la teoria de la regulació simplement accepta que la lluita de classes produeix, transforma i renova les normes socials que fan comprensibles les relacions econòmiques, alhora limitades i condicionades per la continuïtat d'aquestes normes. A més, en un context de crisi, tot el que pot fer la teoria és estudiar el significat de les transformacions actuals que tenen lloc i per tant, el futur romandria obert (la història és iniciadora i només seria possible construir una teoria dels processos que ja estan iniciats, fet que suposa una limitació decisiva per a les Ciències Socials).

(amb interessos diversos o divergents), temporalment poden constituir una mena de "comunitat" en què les relacions de poder es perpetuin sense gaires conflictes. D'altra banda, en la mesura que uns determinats grups socials aconseguixin l'aprovació general del seu propi model de societat com el més idoni, esdevindran els grups socials hegemònics. Així, una **estructura hegemònica** descriuria la connexió entre el règim d'acumulació i el model de regulació, i dotaria a aquells grups socials hegemònics (els que tenen la capacitat per a la reproducció del capital), el domini polític-ideològic sobre la resta de la societat i el que pot ser més important, la legitimitat per exercir aquesta funció. Des d'aquest punt de vista, un projecte hegemònic es podria considerar com una estratègia política i institucional (i moral, cultural, etc) que encara que condicionada econòmicament, no es limitaria a aquesta esfera sinó que tindria una correspondència amb la resta dels àmbits presents en la vida social.

Aquesta estratègia és identificada amb un programa general d'acció que tindria la finalitat principal de promoure els interessos del grup social hegemònic, i facilitar la construcció i la reproducció d'uns amplis blocs socials i electorals que facin possible la perduració d'aquest programa. D'aquesta forma, pot explicar-se que cada model de desenvolupament econòmic estigui caracteritzat per una estructura hegemònica i unes condicions de classe i reproducció institucional i normativa concretes. Així, l'establiment d'un model fordista va incloure un ampli compromís de classe, fonamentat en el projecte *keynesià* de l'Estat del Benestar; en aquest model, la classe treballadora va ser incorporada a un entramat institucional que afavoria els interessos del capital, però amb una oferta paral·lela de modernització, igualtat d'oportunitats, majors possibilitats de consum, reforma social, i en general, la promesa d'un progrés econòmic segur, estable i durader.

Per tant, en la mesura que l'estratègia que possibilita la consolidació del bloc social hegemònic respon a uns interessos predominantment econòmics, es pot entendre la coherència interna d'un hipotètic quadrat, els vèrtexs del qual serien aquesta mateixa estructura hegemònica, el règim d'acumulació, el model de regulació i el paradigma tecnològic i productiu, i que integren una forma específica de desenvolupament i societat (gràfic 2.2).

2.4.- La “crisi” del capitalisme fordista i la possibilitat de diverses interpretacions possibles. Els factors de crisi

Com es pot deduir de la lectura de les pàgines anteriors, el model de desenvolupament capitalista hegemònic durant aquestes darreres dècades als països més industrialitzats, s'ha fonamentat en la conjunció entre processos de producció i models de consum. Els ràpids increments de la productivitat aconseguits en l'esfera del paradigma tecnològic per l'aplicació dels principis i tècniques de gestió i treball *tayloristes* i *fordistes*, van trobar una sortida en el mercat a partir de la millora del nivell de vida d'amplis sectors de la població, i de la corresponent creació de demanda efectiva; és a dir, un procés intens d'acumulació de capital basat en una producció industrial en massa d'uns productes de consum duraders i estandarditzats, i la introducció d'un seguit de mecanismes que contribuïen i reforçaven el seu consum, en un cercle eficaç de creixement econòmic. I això en el marc regulador d'un Estat amb un paper força intervencionista, sigui en un sentit econòmic (increment de la despesa, tutela en la regulació de les relacions salarials, etc), o bé social (difusió de les polítiques *keynesianes*); altrament dit, un capitalisme d'estat en un context de relativa pau laboral i d'entesa entre el sector empresarial i els sindicats, que fou la veritable essència del Fordisme (Schoenberger, 1988).

D'altra banda, aquestes polítiques socials de l'Estat havien d'assegurar la continuïtat del consum, inclús en el cas que determinats sectors de població restessin exclosos del mercat laboral (mesura amb què es pretenia aïllar el model de desenvolupament de la naturalesa cíclica d'un règim d'acumulació). Aquest fou realment l'esperit de l'Estat del Benestar, una creació de les

democràcies burgeses occidentals en una època en què l'ideal comunista despertava molt interès entre unes classes treballadores insatisfetes a les regions europees més industrialitzades⁸. Es tractava d'establir un repartiment de la riquesa nacional entre els diversos grups socials, amb mesures com l'accés universal a l'escolarització i la sanitat, els subsidis d'atur, pensions de jubilació i invalidesa, un paper més decisiu dels sindicats en la garantia de les millores socials i les condicions de treball, etc. Inclús, a nivell turístic, això es traduï en la creació d'un mercat turístic de masses a partir de la transformació d'uns espais i paisatges "verges" (sobretot litorals), i una nova disponibilitat personal i familiar mercès a les prestacions adquirides per aquest benestar estatal (reducció de la jornada laboral, més temps de vacances i increment del pressupost disponible).

Probablement, aquesta era l'única opció possible d'un funcionament més "humà" del model capitalista (en front de la lògica del *laissez faire*), i el reflex del miracle d'una moderna economia mixta (capitalisme amb una gran inversió pública i guia estatal). En definitiva, el *Keynesianisme* va nèixer per corregir els excessos de l'acció del mercat, la "mercadolatria", i fou una mena de revolució passiva del capitalisme atès que el seu objectiu va consistir en mitigar les seves crueltats i abusos més evidents, per donar-li més eficàcia. La revolució *keynesiana* va posar èmfasi en la intervenció estatal selectiva, conjuntament amb l'adopció d'una activitat fiscal com a principal política econòmica. Per al seu inspirador -John Maynard Keynes-, una situació d'atur era el resultat de la caiguda d'una demanda efectiva i en conseqüència, per tal de recuperar els anteriors i elevats nivells d'ocupació, era imprescindible la reactivació del sistema econòmic a partir d'una forta intervenció pública (Estefania, 1996)⁹. D'aquesta forma, l'Estat del Benestar no només va modificar les condicions de reproducció de la força de treball, sinó que també va contribuir a l'estabilització del model de consum de masses i de l'estructura hegemònica en què es recolzava¹⁰.

---

⁸ Segons Luís Racionero (1992), *Es evidente que ninguna economía europea desde la Segunda Guerra Mundial se ha permitido el lujo de aplicar una economía de mercado pura, porque las desigualdades sociales que ello hubiera acarreado habrían facilitado la subida del comunismo. Ya es triste ver que una cosa que se debería admitir por principios éticos, como es la solidaridad humana y la igualdad de oportunidades, se admitiera por miedo al comunismo.*

⁹ John M. Keynes (1883-1946), va demostrar que una situació d'atur no es resolia automàticament a partir d'una major flexibilització salarial (en contra del pensament econòmic clàssic), sinó a través d'una decidida intervenció pública (reducció dels tipus d'interès per incentivar la inversió privada, promoció de les inversions públiques i redistribució de les rendes en favor de les classes socials amb menys recursos per tal d'incrementar el consum).

¹⁰ En referència al típic model de vida fordista -*the American way of life*-, John A. Garraty i Peter Gay (1981: 315-316) afirmen que: *La prosperidad general, la ausencia de temor a una gran depresión, la rápida expansión económica, el aumento en el nivel de vida de la población y en la calidad de los productos y servicios que se le ofrecían, fueron factores que convirtieron el periodo inmediatamente posterior a la guerra en una época de complacencia para la*

Ara bé, si l'objectiu principal del capitalisme és la continuïtat del model d'acumulació i la revalorització dels beneficis, a través d'un increment general del consum, la forma que adopta és la d'un desenvolupament de caire cíclic; en aquest sentit, la història ens mostra alguns esdeveniments que recorden l'acció dels cicles en un context capitalista (p. ex. el *crack* de la Borsa de Nova York de 1929 i la posterior depressió social i econòmica). Així, tot sembla indicar l'existència d'un acord general en afirmar que d'ençà la fi de la Guerra, s'ha completat un d'aquests cicles -el fordista-, i que el compromís en què es va basar el creixement estable i durader d'aquest model de desenvolupament, començà a fer fallida a partir dels anys 1970. No cal pensar en un únic factor desencadenant d'aquesta crisi, sinó que foren els seus mateixos principis els que van possibilitar l'inici del colapso i a fer visibles els seus límits tècnics i socials (Albertsen, 1988; Lipietz, 1986, 1987b; Lovering, 1989; Scott, 1988). A grans trets, cal entendre la crisi del model fordista com una articulació entre causes internes (l'assoliment dels seus propis límits d'existència, sobretot pel que fa a l'oferta i la demanda), i externes (el procés d'internacionalització de l'economia) (Glyn, 1990; Holmes i Leys, 1987). El resultat final més evident d'aquesta situació crítica va ser el descens de la productivitat (un deficient funcionament del règim d'acumulació i paradigma tecnològic), la ruptura de la pau social i el qüestionament del règim de regulació i l'estructura hegemònica (la impossibilitat de continuar garantint les promeses de felicitat del model de desenvolupament).

2.4.1.- Els factors de crisi del capitalisme fordista. La crisi global

La Teoria de la Regulació és una de les opcions més vàlides a l'hora de donar explicacions sobre el funcionament del desenvolupament capitalista en èpoques de creixement i estabilitat econòmica, però també ofereix arguments en relació a l'aparició de tendències i moviments de crisi envers un procés de reestructuració i transformació. En aquest sentit, a banda de poder agrupar les causes de la crisi fordista en dos grans grups (internes i externes), també fóra útil un exercici més detallat que consideri la situació particular de les variables

---

mayoría de los norteamericanos. Para la mayoritaria clase media, la situación nunca había sido tan buena, y seguía mejorando a un ritmo espectacular. (...) Un estilo de vida que hasta entonces había sido privilegio exclusivo de los estratos superiores de la sociedad, fue de pronto accesible no sólo para los empleados de 'cuello blanco' sino también para los obreros industriales y demás asalariados.

que hi intervenen. Amb aquest propòsit, tot seguit, s'apunten cinc factors de crisi (Hirsch, 1991; Lipietz, 1987b, 1992):

i) la **crisi dels mètodes de treball i d'organització de la producció**: la introducció a les unitats productives dels mètodes i tècniques de treball *tayloristes* i *fordistes*, va ser l'inici d'un lent procés de desqualificació professional i personal de la força de treball, accentuat per la separació de les tasques entre les corresponents a la direcció, planificació, gestió i control, i aquelles altres manuals (de "coll blanc" i "coll blau"). Aquest fet suposà l'aparició i consolidació en els processos de producció, d'un ampli col·lectiu de treballadors especialitzats en unes funcions i operacions repetitives, monòtones, pesades i en termes marxistes, "alienadores". Però a la vegada, la difusió de l'Estat del Benestar i la universalització de l'educació entre aquestes mateixes persones, va afavorir l'increment de la seva autoconscienciació com a membres d'una classe social, i per tant, susceptibles d'integrar-se a forces sindicals amb un gran poder que, entre altres coses, demanaven un treball més satisfactori, digne i gratificador. En altres paraules, les organitzacions empresarials reclamaven a unes classes treballadores cada vegada més educades, la realització d'unes tasques que implicaven la manca d'iniciativa pròpia i la negació de la pròpia personalitat.

En definitiva, aquest context comportà tot un reguitzell de conflictes, "microrevoltes" i vagues que a grans trets, van impedir la continuïtat de la revalorització del capital, i restaren eficaça al model d'acumulació i regulació capitalistes; els beneficis empresarials decaigueren, l'atur va sorgir com una amenaça real, i l'anterior pau fordista es va acabar per trencar;

ii) En relació amb l'anterior, la **crisi de l'Estat del Benestar** implicava que el complex institucional dotat de la funció d'assegurar la integració fordista i la disciplina de la força laboral, va esdevenir un impediment per al capital i el sector empresarial. Mentre l'activitat econòmica no creixia i l'atur pesava cada cop més sobre els recursos de l'estat benefactor, les administracions i finances públiques inicien un període de crisi (els estats vegeren augmentar les seves despeses i alhora perdre eficaça en la gestió). D'altra banda, i en un marc de creixement econòmic estable on aquestes administracions tenien un clar paper intervencionista en les

economies nacionals (p. ex. en qualitat de demandant de béns i serveis al sector privat), les restriccions i dificultats econòmiques van suposar també una barrera interna per a l'acumulació del capita;

iii) A aquests dos factors, cal afegir el fet que, en tant que fonamentat en l'articulació entre un sistema de producció (oferta) i un altre de consum (demanda), té lloc també una **crisi de la pròpia essència del Fordisme**, en el sentit que comencen a sorgir profundes contradiccions entre l'oferta d'una varietat de béns i articles força limitada, i la progressiva modificació dels hàbits de demanda i valors socials respecte aquest consum. Durant l'època "daurada" del Fordisme, la població va veure satisfeta en gran mesura, les prioritats més bàsiques i a la vegada l'accés a la demanda d'un determinat consum (és l'època en què es popularitza l'automòbil, els electrodomèstics, la construcció dels polígons de vivendes per allotjar les grans onades d'immigrants, els primers viatges de vacances a les platges de la Mediterrània, etc).

Però de manera progressiva, es manifesta, primer el desig i després ja la necessitat, d'evolucionar cap a un mercat de consum més diversificat on els factors de la qualitat, diferenciació i distinció tinguessin una prioritat més alta. S'arriba a un moment en què cal deixar enrera la competència fins ara basada en la reducció dels costos de producció i preus de venda (economies d'escala), i advocar per la satisfacció de noves necessitats i el descobriment d'uns nous segments de mercats i consumidors més flexibles i de gustos i preferències volàtils, situació que el caràcter rígid del paradigma tecnològic del sistema de producció fordista era incapaç d'afrontar. Aquest és el cas dels anomenats "béns posicionals", els que "posicionen" als seus consumidors (com p. ex. determinades pràctiques turístiques) o territoris (un camp de golf o una àrea residencial d'alt nivell), davant d'uns altres que es veurien perjudicats per la localització d'uns "mals posicionals" (uns atractius turístics obsolets, abocador o un entorn paisatgístic degradat) (Hirsch, 1977).

En aquesta línia, s'ha argumentat que entre alguns sectors de la població aparegué una certa actitud d'hedonisme consumista, que aconseguí una difusió a la resta de la societat, de tal manera que algunes pautes de consum que podien ser considerades abans com "luxoses", acaben per interioritzar-se i ser acceptades per tothom com un fet normal i quotidià;

d'altra banda, això suposaria una contradicció amb "la disciplina laboral *taylorizada* i un suposat model de vida convencional de la vida familiar nuclear" (Albertsen, 1988: 35). El mercat inicial de consum fordista "en massa" continua tenint plena vigència però ara, a la dimensió quantitativa s'ha afegit una altra de qualitativa, en funció de la introducció de tècniques i mètodes de producció flexible, el canvi i diversificació de les preferències dels consumidors, i la possibilitat de nous agrupaments de turistes, "nínxols" o "segments de mercat", en funció d'un major espectre de les motivacions;

iv) Un pilar decisiu en la consolidació del model fordista va ser la seva difusió més enllà dels països centrals envers el Tercer Món, i certament pot afirmar-se que la globalització de l'economia ja té lloc a una escala mundial. A diferència d'altres períodes capitalistes en què només uns capitals determinats -les mercaderies i els financers- s'internacionalitzen a través de la introducció del lliure comerç i les inversions a l'estranger, avui dia aquesta internacionalització també ha arribat al capital productiu (multinacionals). D'una banda, la transferència de processos productius tecnològicament simples i estandarditzats, i afavorida per l'existència de condicions molt favorables per al sector empresarial (sobrexplotació de mà d'obra i baixos salaris, relativa inexistència de moviments sindicals, manca de controls mediambientals, etc); d'altra, la difusió del Fordisme va demostrar que aquest necessitava de l'exterior per intentar donar una sortida als excedents produïts pel seu règim d'acumulació "en massa". Però mentre el model productiu fordista anava adquirint un caràcter global, el de consum no seguia aquesta mateixa tendència atès que si bé els països tercermundistes i perifèrics havien adoptat aquest paradigma tecnològic fordista, per contra no s'hi havia desenvolupat encara una demanda autòctona, i per tant, el model de consum fordista fou gairebé inexistent (Lipietz, 1986; Schoenberger, 1988);

v) Un altre element que cal tenir molt en compte en aquest context de crisi, però que tradicionalment ha estat molt ignorat, és el de la situació de degradació de la natura i el medi ambient, és a dir, **la crisi ecològica**. Des d'aquest punt de vista, cal entendre que l'èxit del Fordisme va ser la disponibilitat il·limitada de primeres matèries i fonts energètiques a uns preus molt reduïts, la possibilitat d'explotar els recursos naturals sense cap reserva, i la utilització moralment acceptada per una gran part de la

població, del medi ambient com un abocador on dipositar els residus generats durant els processos productius. L'element més característic de qualsevol sistema econòmic és la relació establerta entre l'ésser humà i la natura, en la qual es produeix una interacció en ambdós sentits: el primer transforma el segon com a conseqüència de les seves activitats, i aquest serveix de suport físic, font de recursos i energia, i entorn que possibilita el desenvolupament de la vida humana (per al cas de les comunitats mineres, veure el capítol 8).

Així, si bé a l'època fordista va tenir lloc un creixement econòmic estable i durader, aquest no va estar exempt de greus perjudicis envers la natura. I avui dia, aquesta relació antagònica del Fordisme entre l'ésser humà i la natura ha arribat a un extrem tan preocupant, que no es pot assegurar que les futures condicions tecnològiques previsibles puguin mantenir les actuals bases de producció econòmica (p. ex. amb l'explotació de noves reserves de recursos, la millora en l'eficàcia i el rendiment energètic dels processos productius, la recerca de materials substitutius, etc).

El malbaratament dels recursos naturals que apuntalen el règim fordista d'acumulació, ha demostrat ser un element d'un redreçament costós, tant en termes econòmics actuals (l'obligació de les accions correctores), com també socials respecte a les generacions futures (aquestes no han tingut l'oportunitat de participar en les decisions sobre el gaudi, us -i abús- dels recursos). Aquest aspecte resulta d'especial rellevància per a l'objecte d'estudi de la investigació, per la implicació que té en relació al turisme com a activitat econòmica que, en la majoria de les seves modalitats, ha de recórrer a uns determinats recursos naturals (en termes genèrics, un paisatge). Com ja és sabut, el turisme nascut i difós a l'època fordista s'ha caracteritzat per una sobreexplotació del medi natural i el paisatge on s'ha localitzat, fet més que evident en el cas espanyol.

En aquest sentit, només recordar el turisme litoral fordista com el cas més paradigmàtic, i tot allò que en determinades situacions ha suposat: a) la transformació del paisatge original de les franges litorals del Mediterrani, que al cap i a la fi, va ser llavors el principal atractiu turístic; b) problemes d'homogeneització, estandarització i sobredimensionament de l'oferta -el resultat de l'aplicació del paradigma tecnològic fordista a l'esfera turística;

c) els conflictes en la planificació territorial i d'usos del sòl, d'abastiment d'aigua; etc.

En canvi, i en termes generals, es pressuposa que un turisme de tipus postfordista pretén la compatibilitat de totes les seves activitats amb la protecció de la natura i el medi ambient, advoca per la diversitat de manifestacions possibles, i no atorga una màxima prioritat als objectius estrictament econòmics per damunt dels socials i intergeneracionals. D'altra banda, també s'intenta deixar enrera la idea de donar un excessiu pes al recurs natural, que no deixa de ser un factor d'atracció que pot ser exportat fàcilment per uns altres territoris competidors, a la vegada que són incorporats altres tipus de recursos basats sobretot en el patrimoni humà i cultural.

Així, el terme "postfordista" al·ludiria a una crisi de l'estandardització i massificació com a pautes de producció i de consum, segons la qual hi hauria una reacció dels consumidors contra una oferta homogènia i no diferenciada. De totes formes, el concepte de massificació potser no faria referència tant a un aspecte quantitatiu sobre el nombre de visitants (com més n'hi hagi, més massificació), sinó més aviat al tipus de la destinació turística (com més gran sigui el grau d'homogeneïtzació i estandarització, més massificada) (Donaire, 1993).

D'aquesta forma, es configura l'anomenada **crisi global del Fordisme**, és a dir, la contradicció entre una monopolització nacional de la producció i la seva posterior internacionalització, atès que la possibilitat de comerciar a una escala mundial va créixer més ràpidament que la capacitat de satisfer al mateix nivell, una demanda paral·lela, alhora que la direcció del creixement mundial fou més difícil de controlar per part dels governs nacionals. En línies generals, la manca d'acords entre les multinacionals per equilibrar l'oferta i la demanda, entre els estats per establir una mena de "Estat supranacional del Benestar", així com també de convenis internacionals que reguessin diversos factors essencials (la durada de les jornades laborals, el cost de la mà d'obra, possibilitats d'accedir a un major consum, etc) i en definitiva, d'una autèntica "regulació internacional", foren algunes de les causes que provocaren aquesta crisi global (Lipietz, 1982, 1987b, 1992; Harvey, 1989b). Tampoc cal oblidar la situació de regressió d'uns altres factors internacionals, i que foren els pilars per a la consolidació inicial del model de desenvolupament fordista (p. ex.

l'aboliment dels acords de Bretton Woods, la pèrdua del paper del dòlar com a moneda internacional de canvi, la disminució de l'hegemonia dels Estats Units com a potència mundial després de la guerra del Vietnam, etc)¹¹ (Mardsen, 1992; Scott i Cook, 1988).

Amb tot però, pràcticament no ha estat fins la dècada dels anys 1980-90 que s'ha reconegut i acceptat el caràcter estructural -i no conjuntural- de la crisi que experimenta el règim capitalista-fordista, encara que només sigui perquè al llarg d'aquestes darreres dècades, les economies dels països més industrialitzats s'han vist forçades a una important transformació interna a la recerca d'uns nous principis de regulació i acumulació, després del creixement durant "tres dècades glòries" (Boyer, 1994: 190). De la mateixa manera, també s'ha afirmat sovint que l'activitat turística està en crisi, quan segurament el que està succeint és que ho està un dels seus models. Retrospectivament, és més fàcil una explicació de les lògiques que han dirigit en el passat els diferents règims de desenvolupament, atès que l'anàlisi històrica proporciona nombroses evidències a ulls de la situació del present. Però tot i així, aquesta anàlisi no deixa de ser una tasca difícil, tant respecte les causes que han provocat una situació de crisi, com també les conseqüències i noves possibles direccions i tendències.

Des d'aquesta perspectiva, s'acceptaria l'existència de diferents variants del model fordista segons els països i particularitats nacionals (especialment a escala europea), i per tant, de la variabilitat d'anàlisis empíriques possibles; en aquest sentit, la pregunta que caldria formular hauria de ser la següent: com és pot diagnosticar les línies de recomposició d'un model de desenvolupament específic quan els processos que hi tenen lloc són heterogenis, de vegades contradictoris, i quan en un mateix període es manifesten evolucions diferents entre més d'un país considerat?

---

¹¹ L'any 1944 va tenir lloc la conferència de Bretton Woods (New Hampshire, Estats Units) sobre diverses qüestions financeres i monetàries que s'havien d'aplicar un cop finalitzada la II Guerra Mundial. Els objectius principals foren evitar els desajustos monetaris anteriors al conflicte bèl·lic, promovent l'estabilitat dels tipus de canvi i afavorint un sistema multilateral de pagaments, amb l'adopció del patró or per regular els intercanvis internacionals, la constitució del Fons Monetari Internacional i del Banc Internacional de Reconstrucció i Foment. En definitiva, propicià que els Estats Units esdevinguessin una nació privilegiada monetàriament (el dòlar fou la moneda de canvi internacional), i hegemonícamment mundial. Aquests acords però, foren abolits el 1971 a causa dels constants dèficits en la balança de pagaments dels Estats Units, que impedièren la continuïtat de la convertibilitat del dòlar en or.

2.5.- Existeix un successor al Fordisme? Algunes manifestacions del capitalisme postfordista

2.5.1.- El concepte de Flexibilitat: un 1er exemple de Postfordisme?

Una anàlisi detallada de les transformacions experimentades per l'actual model capitalista de desenvolupament i de les seves conseqüències, donaria com a resultat una conceptualització força consensuada de la forma com s'ha desenvolupat el model fordista durant la segona meitat de segle, tot i que hi predominaria el dubte a l'hora de descriure el seu règim successor (la revisió de l'extensa literatura que ha suscitat aquest tema en seria un bon exemple). Es podria distingir tres tipus de pensament que resumirien força bé les visions existents: la pessimista, l'optimista, i l'escèptica (Phillimore, 1989), és a dir: a) la que afirma que aquest nou model de desenvolupament encara no es pot identificar (entre altres, Clarke, 1990; Graham, 1992; Lovering, 1990; Pollert, 1988; Sayer, 1989; Tickell i Peck, 1992); b) una altra que advocaria per una posició contrària (Gertler, 1988; Harvey, 1987; Moulaert i Swyngedouw, 1989; Schoenberger, 1988); i c), per últim, la que no es decanta per cap de les dues anteriors opcions (Curry, 1993; Dunford, 1990; Mardsen, 1992).

Amb tot, malgrat aquesta incertidumbre i la divisió d'opinions existents, la idea força acceptada és que el model capitalista que ha caracteritzat la vida social i econòmica de molts països industrials a les darreres dècades, d'una forma o altra, s'ha transformat radicalment (o està fent-ho), bé per apuntar cap a unes altres direccions, o bé tan sols per canviar el seu "maquillatge"¹². De totes formes, i malgrat aquestes limitacions teòriques i conceptuals, l'intent per diferenciar aquests dos règims capitalistes resulta força útil perquè a efectes turístics, sí que és evident l'existència d'unes determinades pràctiques postfordistes que o bé, abans encara no s'havien manifestat, o simplement eren tan minoritàries com per tenir una més gran difusió entre la societat.

En molts països, especialment aquells que experimenten més durament les conseqüències d'aquesta transició entre dos models capitalistes diferents, el concepte de "flexibilitat" ha guanyat molta popularitat i esdevingut la darrera

---

¹² M. Dunford i D. Perrons (1994), afirmen l'absència d'un model de regulació i acumulació adient i substitutori d'un altre anterior, fet que resta palès en l'existència d'una època contemporània de ferotge competència i inestabilitat macro-econòmica, que pot fer inhibir el creixement d'aquelles societats i economies regionals més potents. Com han deixat de manifest les darreres recessions dels anys 1990, no són únicament les economies i espais regionals més febles els que han experimentat les dificultats econòmiques i territorials més greus, sinó que aquelles economies metropolitanes i els nous espais industrials que tingueren èxit a la dècada anterior, també han experimentat durament les conseqüències d'aquests períodes de crisi.

"contrasenya" que pot fer obrir la porta de sortida d'aquesta crisi. Existeix una tendència força usual a l'aplicació de diferents accepcions a aquest concepte, com la que fa referència a l'aparell productiu afavorida per la introducció de les noves tecnologies, la del mercat de treball que elimini les suposades rigideses laborals del Fordisme, la dels canvis en els models de consum (aparició de "nínxols" o segments de consumidors diferenciats), i l'èxit o fracàs d'alguns territoris en l'adaptació als nous paràmetres del règim d'acumulació. Des d'un punt de vista turístic, això té la seva traducció en la coexistència de diferents modalitats, algunes de les quals podrien classificar-se de típicament "fordistes" o "postfordistes"; l'exemple més clar és el del turisme estival de sol i platja difós amb l'estabilitat econòmica i social de l'època fordista, que no deixa de ser l'oferta d'un bé de consum estandarditzat i massificat dirigit a un mercat que respon a una demanda homogènia.

Per contra, en l'actual model suposadament postfordista, el procés de diversificació i desestandarització de les ofertes turístiques és una realitat inqüestionable, al mateix temps que la seva difusió per uns altres territoris que anteriorment estaven especialitzats en unes altres activitats econòmiques (en especial, però no únicament, els d'interior i rurals). Precisament són aquests territoris els que s'han beneficiat sobretot d'uns factors que a nivell turístic, han aparegut de nou o tingut un impacte més gran en aquest període Postfordista:

- i) l'extensió del turisme i les oportunitats de lleure, nous valors culturals i de consum;
- ii) l'especialització o "individualització" dels consumidors que exigeixen la diferenciació de les ofertes;
- iii) la globalització de la informació i el seu accés des de qualsevol indret;
- iv) la millora de les comunicacions i mitjans de transport;
- v) reorganització dels períodes vacacionals (més temps i dividits al llarg de l'any);
- vi) l'aplicació dels principis de planificació territorial, marketing i promoció, no només a les activitats estrictament turístiques, sinó també al paisatge i al medi ambient on aquestes es poden en pràctica; etc.

Les concepcions teòriques i empíriques de la idea de "flexibilitat" han estat molt considerades des del punt de vista de les seves implicacions, tant pel que fa a les noves organitzacions espacials de la producció, com també de les relacions laborals que impliquen. D'una banda, aquella producció en massa fordista ha deixat de ser la més idònia atès que els models de consum actuals s'allunyen de l'excessiva estandardització, i reivindiquen una major qualitat i diferenciació de l'oferta. Això però, només fóra possible amb la introducció dels avenços en les tecnologies de l'automatització i informació, la reducció global dels costos productius i una contínua millora en la formació de la mà d'obra; d'una altra, les economies d'escala del model fordista són substituïdes, a voltes complementades, per unes altres que implicarien una nova organització interna de les empreses i les seves relacions mútues, a través de nous principis de competència i subcontractació (la "desintegració" de la producció), alhora que suposaria una més important mobilització dels recursos locals. Paral·lelament, també és lògic pensar que segons l'esquema regulacionista, les condicions socioeconòmiques del procés d'acumulació i regulació postfordista es modifiquin radicalment amb la reorientació de les polítiques *keynesianes*, en el sentit que aquestes han deixat de ser les més aptes per a aquest nou model de desenvolupament. Fonamentalment, aquesta concepció suposa que la crisi del Fordisme té el seu origen en la contradicció entre unes tècniques de producció industrial molt rígides, i l'aparició d'una demanda que cada cop ha esdevingut més variable i exigent.

A un nivell empíric i d'impactes espacials derivats d'aquest nou context, hi ha hagut un seguit de fenòmens que han esdevingut en temes recurrents en l'extensa literatura econòmica postfordista i que lluny de ser representatius del dinamisme capitalista observat en els darrers temps, s'ha comés l'error de considerar-los com a models generals explicatius. El fenomen dels anomenats "nous espais o districtes industrials" i la "industrialització difusa" i les seves manifestacions espacials, són un dels temes més estudiats i un exemple de l'associació entre l'especialització productiva, la intensificació de l'aglomeració espacial, el creixement de noves regions industrials i el declivi d'unes altres. Un altre dels temes que han esdevingut tòpics de la investigació fa referència a les innovacions introduïdes pels mètodes japonesos de producció industrial "a la carta" o *just-in-time*, en gran part afavorits per l'ús de noves tecnologies en els camps del disseny, tele-comunicacions, la informàtica, l'electrònica, etc; així, expressions com *Just-in-Time*, *Computer-Aided Manufacturing* (CAM),

Computer-Aided Design (CAD), *Total Quality Control*, *Yield Management*, etc, són avui dia molt conegudes i han entrat a formar part del vocabulari quotidià empresarial. En qualsevol cas, es posa de manifest l'existència d'unes noves estratègies de producció i gestió que destaquen per una organització del treball particular, una major implicació dels recursos endògens, la resurrecció del paper de les comunitats d'àmbit local, i l'orientació de les economies locals i nacionals cap la integració global (Amins i Robins, 1990).

Però aquests dos exemples són també una bona mostra del que abans s'ha comentat sobre l'error que suposa el fet de considerar certs fenòmens que agrupen un nombre dispers i heterogeni de regions, com si es tractessin de les manifestacions territorials *per se* del nou règim d'acumulació capitalista. En aquest sentit, el cas dels districtes industrials no només ha de ser analitzat a partir de la variable de l'estructura industrial simplement, sinó que també cal tenir en compte els components històrics, polítics i territorials específics. En el segon cas, s'ha comés l'error de generalitzar aquest model a partir d'un únic sector productiu, en el sentit que gran part de la literatura de la geografia econòmica postfordista s'ha inspirat en els canvis ocorreguts en el sector l'automobilístic; certament, aquest sector industrial va ser adoptat com a punt de referència per conceptualitzar el Fordisme, i en canvi també és segur que no tots els altres sectors productius han assolit un nivell d'intensificació i tecnològic similar, amb la qual cosa no segueixen l'exemple d'aquest sector industrial (Gertler, 1988). Això no implica però, que uns altres sectors no hagin de cercar formes d'adaptació als nous canvis en l'organització de la producció, en les relacions laborals i en l'aparició d'uns nous mercats de consum. És precisament aquesta diversitat manifesta d'espais i graus d'implicació amb el nou règim (en funció de l'activitat), juntament amb la coexistència amb alguns dels tradicionals espais productius típicament fordistes, la causa que fa aixecar molta polseguera sobre la cohesió teòrica i empírica del Postfordisme.

Una altra de les dimensions que ha gaudit de molta acceptació respecte la investigació del règim capitalista postfordista, és la de la reorganització de les relacions i mercats laborals, en la direcció d'una clara tendència cap a una major flexibilitat; segurament amb la implementació de les noves tecnologies i la introducció de nous esquemes i principis de gestió a les unitats productives, la flexibilitat laboral ha esdevingut una estratègia reclamada molt sovint des del sector empresarial com una condició necessària per no perdre nivells de

competitivitat, ahora que afavorida per l'aplicació progressiva de polítiques governamentals neoliberals, que han desacreditat el vell *keynesianisme*.

Caldria entendre la Flexibilitat com un mecanisme de redefinició de les condicions laborals, contractes de treball i qualificacions i categories, d'erosió i pèrdua d'influència de les organitzacions sindicals, i d'eliminació d'anteriors barreres i trabes legals per a la reducció de les plantilles en situacions de crisi (veure Atkinson, 1984; Morgan i Sayer, 1985; Morris, 1988; Wood, 1989). Així, un dels seus resultats més clars ha estat la marginació d'una part de la mà d'obra, mitjançant les modalitats "secundàries" de producció, i que inclouen la subcontractació (fragmentació espacial de la producció), el treball temporal o eventual, per torns, a temps parcial, a domicili, informal, etc, en un intent per incrementar el treball perifèric o de periferitzar-lo.

En consonància amb això últim, una altra de les implicacions d'aquesta flexibilitat laboral és la fragmentació i polarització del mercat de treball entre un de "privilegiat" i un altre de "perifèric", ambdós diferenciats per l'estabilitat i durada dels contractes, responsabilitats i condicions de la feina, salaris, les possibilitats de promoció, la difusió de la contracció a través de les empreses de treball temporal, etc (Córdova, 1986; Hadjimichales i Vaiou, 1990; Hudson, 1989; Robinson, 1991; Salinas, 1982; Standing, 1986). I amb una perspectiva de la geografia del gènere, destacar també el procés de "generització" laboral que als darrers temps s'ha anat accentuant, paral·lelament a una precarització i informalització de les oportunitats de treball. La dona apareix com la "víctima" més "idònia" per ocupar alguns tipus de feines, perquè freqüentment ha de compaginar el seu tradicional rol a la unitat familiar amb una altra ocupació laboral (sigui externa o en aquesta mateixa, com el cas del treball a domicili)¹³. I malgrat que l'aproximació regulacionista ha passat per alt la participació de la dona en el mercat de treball (Baylina, 1996), no hi ha dubte que actualment ha esdevingut l'element central del que s'anomena una "reserva laboral", que és susceptible de ser utilitzada i desestimada depenent dels imperatius del procés de producció (veure Garcia Ramon i Cruz, 1995; Phizacklea i Wolkowitz, 1995; Sabaté, 1995; Stratigaki i Vaiou, 1994).

---

¹³ Els estudis de turisme en què s'ha aplicat la variable del gènere són molt escassos, i no és fins a principis dels anys 1990 quan aquesta temàtica ha començat a atreure un cert interès i inquietud, que ha culminat fins el moment amb obres com la recopilació de treballs per part de Kinnaird i Hall (1994) i el monogràfic de la destacada revista *Annals of Tourism Research* (1995); caldria citar-ne però, unes altres referències per les seves importants aportacions teòriques i empíriques: Cánoves et al. (1995), Caballé (1997), Garcia Ramon et al. (1995), Ireland (1993), Jordan (1997) i Little (1991).

Però si bé a escala global és certa la manifestació d'aquesta tendència cap a una nova configuració espacial del mercat laboral, en base a processos de relocalització d'activitats econòmiques i de segmentació de la força de treball (en funció de criteris tècnics, socials, gènere, etc), també caldrà tenir en compte les modificacions en el sistema d'intervenció estatal en l'acumulació econòmica i regulació social. La reestructuració de l'Estat -derivada de factors com la privatització de les empreses públiques, la desregulació de l'economia i la societat, reforma dels sistemes impositius i l'austeritat fiscal- afavoreix l'aparició de noves formes d'organització i gestió públiques del territori més flexibles, que emfatitzen els nombrosos particularismes locals i regionals. Una prova fefaent és l'auge en els darrers anys, dels estudis de desenvolupament endògen (veure Baker, 1993; Furió, 1994; Hall, 1995; Lipietz, 1993; Vázquez Barquero, 1991; Welch, 1993). Es tractaria d'una relació simultània entre la reciprocitat i l'oposició de la dimensió local i global dels fenòmens (localisme i globalisme), i d'analitzar no tan sols la dinàmica interna dels territoris, sinó també l'impacte dels processos econòmics i socials generals que actuen a múltiples escales (taula 2.2)

2.5.2.- L'èmfasi en el desenvolupament endògen: un 2on exemple de Postfordisme?

El procés d'acumulació i regulació, a més de temporal, presenta també un caràcter fonamentalment geogràfic, i aquesta geografia té dos components: un focus d'atenció sobre els llocs o localitats (com a indrets particulars) -i que són estàtics i resistents als canvis-, i un altre sobre l'espai (més abstracte) -i que és dinàmic i subjecte a contínues transformacions. Davant la globalitat dels processos de reestructuració dels sistemes productius, s'estableix una mena de tensió -creativa i destructiva- entre la inèrcia dels llocs i els fluxos constants (de mercaderies, informació, mobilitat personal, turistes, etc) que es difonen per l'espai (Harvey, 1985). La destrucció genera creació, que a la vegada provoca també destrucció, essent aquesta relació dialèctica i històrica entre aquestes dues forces oposades -el moviment i la fixació, el lloc i l'espai-, la que ha sustentat el model de desenvolupament capitalista (Barnes i Hayter, 1992), en el qual cada nova fase de transformació s'ha d'articular amb les condicions locals prèvies existents (Coscuella, 1991; Massey i Meegan, 1989).

Taula 2.2: El procés productiu industrial del Fordisme i Postfordisme

Procés productiu fordista del sector industrial	Procés productiu postfordista del sector industrial
<ul style="list-style-type: none"> - Economies d'escala; - Producció en massa de béns, homogenis; - Maquinària especialitzada, "inflexible"; - Estandardització de béns elaborats; - Estratègies de <i>just-in-case</i> i grans <i>stocks</i>; - Producció localitzada a prop dels proveïdors o fonts d'energia o de les matèries primeres; - Concentració industrial (integració vertical i horitzontal, en menor grau) 	<ul style="list-style-type: none"> - Economies d'abast; - Producció en sèries petites de varietat més àmplia de productes més "personalitzats"; - Segmentació del mercat. Nínxols de consumidors; - Tecnologies d'informació i robòtica; - Estratègies de <i>just-in-time</i>; - Subcontractació d'aquelles funcions no estratègiques. Desintegració vertical
Les pràctiques laborals fordistes	Les pràctiques laborals posfordistes
<ul style="list-style-type: none"> - Inflexibilitat numèrica i funcional. - Tasques senzilles i executades per una mà d'obra molt especialitzada; - Escassa formació professional 	<ul style="list-style-type: none"> - Flexibilitat numèrica i funcional - Segmentació del mercat laboral entre els grups de treballadors "centrals" i "perifèrics"; - Precarització del mercat laboral
El procés de consum fordista	El procés de consum postfordista
<ul style="list-style-type: none"> - Consum de masses; - Consumidors inexperts, motivats pel preu 	<ul style="list-style-type: none"> - Consum individualitzat; - Consumidors més experimentats i exigents - Major volatilitat en les preferències dels consumidors; - Interès creixent per les formes de consum no "massives"

Font: Elaborat a partir de Ioannides i Debbage (1997)

En aquest context general, les comunitats han de ser capaces de donar una resposta eficaç als problemes que se'n puguin derivar, amb la intervenció i implicació dels corresponents governs locals i regionals, i la dinamització i ajustament de les seves bases de producció. Atès que les actuacions de les administracions centrals s'han dirigit cap a una clara preferència per aquelles estratègies destinades a controlar i reduir els desequilibris macroeconòmics (inflació, dèficit públic, dèficit de balança de pagaments, etc), els gestors locals han de ser conscients de la gravetat del procés de reestructuració productiva a nivell internacional, i dels seus efectes més propers i immediats (com una taxa d'atur elevada). Les autoritats locals es veuen forçades també a incrementar les iniciatives de creació de treball i captació d'inversions, i així p. ex. una de

les que han rebut més atenció és la formació d'una especificitat i diferenciació territorial i local respecte altres espais competidors, i que s'ha vist afavorida per l'ús i difusió de tècniques de màrqueting i promoció aplicades a les unitats territorials (les autoritats esdevindrien en "alcaldes-empresaris"). Similarment, aquestes tècniques també s'han aplicat a l'àmbit de les activitats turístiques, des del moment que ja no és vigent l'antiga premissa d'un mateix missatge per a tothom, sinó que el que s'imposa actualment és el màrqueting diferenciat, dirigit a les diverses tipologies de clients i territoris.

En aquesta línia, sovint es fa ús de la màxima "pensar globalment-actuar localment", amb l'argument que si bé la majoria dels problemes actuals tenen unes causes globals, les respostes més efectives s'han de formular des d'una escala local (un procés de "glocalització" -Peck i Tickell, 1994b: 307). Aquests dos mateixos autors afirmen però, i amb una visió crítica, que realment no existeix una dimensió local, i que si aquesta ha adquirit molta preeminència no és perquè hagi proporcionat una resposta als processos de canvi, sinó per haver estat adoptada com una tàctica comuna. En un clima de "dramàtica" competència territorial, les localitats s'han inclinat per unes estratègies de desenvolupament que rarament són locals, sinó més aviat similars i quasi universals: "reciclatge" educacional i professional de la mà d'obra en atur, erosió de les prestacions i drets socials adquirits, màrqueting territorial, etc. En conseqüència, no té lloc un fenomen de particularització i diferenciació entre localitats i en canvi, sí una uniformització de les estratègies adoptades. De fet, això mateix està succeint en el cas de l'anomenat "turisme alternatiu", en el sentit que la difusió que està assolint als darrers anys implica que l'oferta sigui cada vegada més similar i homogènia, produint-se en certa forma, un procés de "massificació qualitativa", una estandardització de l'oferta.

Paral·lelament, hi ha qui opina també que aquestes estratègies locals de desenvolupament es troben encara en fase experimental, existint una certa ambigüitat i confusió entre els gestors locals a l'hora d'aplicar aquestes polítiques (Vázquez Barquero, 1991); així, es podrien donar situacions com les següents: a) la implementació de mesures diverses (creació d'empreses de capital local, protecció i preservació del patrimoni històric, cultural i ambiental, etc); b) la inexistència de marcs legals i institucionals clarament definits; c) el malbaratament de recursos econòmics; d) utilització d'uns recursos provinents

de fonts de finançament dissenyats per a unes altres finalitats); e) dificultats de coordinació entre els agents implicats; etc¹⁴.

2.5.3.- El Postmodernisme: un 3er exemple de Postfordisme?

En el debat sobre Fordisme, Postfordisme i processos de reestructuració econòmics i espacials, un altre tema d'estudi que més atenció ha aconseguit atreure, és el que se centra en com totes aquestes manifestacions tenen el seu reflex en les esferes social, cultural i ideològica; més concretament, com l'aparició i consolidació d'uns nous models de societat prenen cos i forma en allò que s'ha anomenat Postmodernisme. Per contra, la variable turística des d'un punt de vista Postmodernista (també adoptada com una estratègia de diferenciació i competència territorial), és poc tractada en comparació amb uns altres temes d'estudi, malgrat que resulta perfectament coherent de parlar-ne, en oposició a un turisme fordista amb el qual ha de conviure. Un dels trets més característics del Postmodernisme seria l'articulació d'una concepció particular de la natura, i com aquesta ha estat redefinida per ser incorporada al fenomen turístic com a recurs; per tant, la natura dependria en una gran part de les pràctiques socials, incloent-hi evidentment les turístiques.

Com ja s'ha comentat, en aquesta nova fase d'acumulació i regulació capitalista, té lloc el declivi de l'anterior paper preeminent de l'Estat fordista com un instrument regulador i intervencionista en l'economia i la societat, bé per raons purament econòmiques (manca de recursos propis per fer front a les despeses creixents de l'Estat del Benestar), bé ideològiques (desprestigi de les polítiques *keynesianes* de creixement i distribució de la riquesa, enfonsament de la socialdemocràcia europea i ressorgiment del neo-liberalisme). En termes generals, la intervenció estatal mostra una clara tendència regressiva, deixant un espai d'actuació més gran a les forces del mercat i a la iniciativa privada i individual (p. ex. a través de la privatització de monopolis empresarials públics -el "capitalisme popular"-, o la supressió o erosió progressiva de les antigues conquestes socials), a la vegada que es transforma en un model d'estat de tipus més empresarial. Tal com afirmen Alonso i Conde (1996: 96), "el Estado

---

¹⁴ Un exemple d'aquesta competència territorial insolidària entre localitats és el que tingué lloc amb l'incendi de la fàbrica d'avellanes Borges (Reus), a principis de 1996, en un moment d'importantes manifestacions dels productors avellaners locals en contra del tracte preferent que revia l'avellana turca per part de la Unió Europea. Davant la possibilitat de continuar la producció en uns altres indrets, els seus propietaris van començar a rebre ofertes d'altres localitats per tal d'establir-s'hi. La fàbrica però, ha continuat finalment a la localitat tarragonina.

no puede mostrarse como socialmente eficaz porqué si lo hace deja de ser económicamente eficaz".

Aquest nou model d'Estat, hegemonícament legitimitat per les victòries de les polítiques neoliberals (el *Reaganisme* i el *Thatcherisme*), tendirà a posar en pràctica diferents iniciatives que entre altres coses, implicarien el següent: a) retallada de les despeses estatals i una polarització social "postmoderna" (Scott i Cooke, 1988: 243); b) el foment del procés d'acumulació a través dels mecanismes de la flexibilització del mercat de treball i l'economia informal¹⁵; c) la reafirmació de les relacions de mercat i de competència "pura i dura", no tan sols en l'àmbit productiu, sinó també a la resta de les esferes de la vida social (i que deixarà de la mà del propi individu la responsabilitat del seu propi èxit o fracàs); i d) la pèrdua de influència i representativitat d'una gran part de les organitzacions sindicals¹⁶.

En aquest context postmodernista, el funcionament de l'Estat també s'ha vist afectat per una transformació profunda de les seves estructures de gestió, des de diverses direccions; primer, un procés d'internacionalització "des de dalt", que ha suposat la progressiva eliminació de les fronteres estatals i un paper més actiu de les agrupacions regionals de països (la Unió Europea); segon, un altre de descentralització i pèrdua del tradicional rol centralitzador dels governs nacionals "des de baix", a favor dels òrgans administratius locals i regionals (en teoria més propers a l'individu i conscients de les especificitats concretes); i tercer, la transformació de la societat "des de dins", amb un creixement del sector serveis, unes noves estratègies de professionalització, i l'aparició d'una nova estratificació social (Lash i Urry, 1987). A més, com l'Estat tendeix a adoptar aquesta actitud clarament "empresarial", també haurà de tenir en compte aquesta atmosfera d'absoluta globalització de l'economia, pel risc que poden suposar factors com la volatilitat i el caràcter especulatiu de moltes de les inversions, i la competència territorial que s'estableix entre els diferents nivells d'administració per tal de captar qualsevol inversió pública i/o

¹⁵ Sembla que un dels països europeus que més han apostat per aquesta flexibilitat laboral és el Regne Unit, on a banda d'afavorir una disminució de la taxa d'atur a uns nivells força baixos, ha suposat també grans desigualtats socials i laborals, la reducció de l'Estat del Benestar i un mercat de treball allunyat de l'europeu i més a prop de l'americà (El Periódico, 1996).

¹⁶ F. Moulaert i E. A. Swyngedouw (1989) estableixen una diferenciació irònica entre el paper de l'Estat del Benestar i el doble rol de l'estat Postfordista, com a empresari i com a "menjador de beneficència" (una visió molt conservadora, anti-keynesiana i partidària del lliure mercat). En aquest sentit, P. Ibarra et al. (1991: 739) afegeix també que: *El estado está para que todos los individuos (excepto los marginales) puedan enriquecerse en desigual -la desigualdad es natural- pero en suficiente medida. (...) El gran éxito del proyecto ideológico dominante es haber convertido en mentalidad -naturalidad no traumática- las propias disfunciones del sistema. La respuesta social ante el rechazo de sus demandas, no será cuestionar al sistema sino criticar, con mayor o menor actitud, a personas concretas y delimitados grupos en él insertados.*

privada. En altres paraules, els individus i els territoris han d'afrontar per ells mateixos les condicions imposades pels nous paràmetres ideològics i polítics del Postfordisme / Postmodernisme, mentre que l'anterior benestar estatal del paraigües fordista es desprestigia progressivament (Alonso, 1992).

El Postmodernisme ha esdevingut tan popular en determinats àmbits científics d'investigació social que, juntament amb els conceptes de Fordisme i Postfordisme, ha esdevingut gairebé un cliqué o una expressió estereotipada, malgrat que els tres són utilitzats en l'estudi del desenvolupament capitalista contemporani, perquè són considerats com contextos de referència econòmic, social, polític o cultural d'un règim capitalista (Albertsen, 1988). En el seu origen, i a grans trets, el Postmodernisme és una crítica al poder de la raó i a la noció de progrés i modernitat desenvolupada en el període de la Il·lustració, un atac a la seva racionalitat i epistemologia, i que advoca per un relativisme del coneixement humà de cara a una millor comprensió del món. L'anterior recerca modernista d'una veritat absoluta i una teoria unificada topa amb la visió Postmodernista de no admetre l'existència dels sistemes de pensament globals i totalitzadors, i suggereix també un eclecticisme escèptic d'elements provinents de diversos sistemes respectuós amb les diferències i tensions existents entre els seus elements (Gregory, 1989). Més enllà d'aquesta visió filosòfica, el Postmodernisme és relativista en afirmar que la vida social no està dotada d'una coherència global ni d'una lògica profunda, i que les seves raons d'ésser són la diferenciació, singularitat i imprevisibilitat, la complexitat i la paradoxa del món real (Coscuella, 1993).

Aquest Postmodernisme¹⁷ és descrit com un "paradigma cultural" (Lash, 1990: 4) dotat amb una configuració espacial i temporal, en una determinada societat i moment històric (com al seu moment ho va ser el context cultural de l'època del Romànic, Gòtic, Renaixement, Modernisme, etc); és a dir, que històricament ha existit un paral·lelisme entre el règim econòmic d'acumulació, el model de regulació social, i el paradigma o règim cultural (interpretat com la producció cultural d'una societat concreta, amb totes les seves manifestacions possibles). Així, la idea que una suposada cultura postmoderna estigui lligada a un canvi radical en el conjunt de la societat gaudeix d'una gran acceptació, i en general es relaciona el Postmodernisme amb el trànsit a un altre estadi

---

¹⁷ En 1979 el pensador francès Jean François Lyotard publicà un llibre *La condition postmoderne* en què parlava d'un concepte nou adoptat prèviament als Estats Units (el de Postmodernisme), i que desseguida va ser assimilat per la intel·lectualitat gal·la (Baudrillard, Foucault, etc). La consigna era que la Il·lustració i la seva concepció del progrés i raó estaven morts, i que el Modernisme (entès com el culte envers la ciència) havia arribat a la seva fi (Molist, 1997).

capitalista o una societat "postindustrial", de la "informació" i "consumista" (Betz, 1992; Jencks, 1986; Lyotard, 1986), que tindria una "nova totalitat social amb els seus propis principis d'organització" (Featherstone, 1988: 198).

Però malgrat ser un instrument analític vàlid per a l'estudi dels lligams existents entre les transformacions socials, econòmiques, territorials, culturals i polítiques del model actual de desenvolupament, el Postmodernisme és un concepte ple de controvèrsies i confusions, i obert a moltes interpretacions; alhora, ha estat aplicat (i manllevat de) a moltes disciplines, sovint alienes a la Geografia (com l'arquitectura, antropologia, música, teatre, sociologia, cinema, literatura, teoria i crítica social, art, filosofia, etc), com si estigués dotat d'una naturalesa d'ubiquïtat, de ser present a tot arreu -inclús s'han llistat fins a uns 30 significats diferents del terme (Hebdige, 1987). De totes formes, la majoria d'aquests significats poden ser agrupats en tres blocs: primer, en un sentit estètic per fer referència a les darreres tendències sorgides en el camp de l'art i altres d'afins; segon, la idea d'una transició contemporània envers una nova condició cultural, de societat, i consum postmoderna; i tercer, com una forma de pensament, coneixement o recerca científica i acadèmica (Dear, 1988; Gandy, 1996). Aleshores, l'ús d'aquest concepte resulta força controvertit perquè implicaria la delimitació del seu significat real i endinsar-se en uns altres camps d'anàlisi de les Ciències Socials, i també la identificació de la família dels termes que se'n poden derivar i els seus oposats: modern / postmodern, modernitat / postmodernitat, modernització / postmodernització, Modernisme / Postmodernisme, societat industrial / postindustrial, etc (veure Betz 1992; Featherstone, 1987; Foster, 1985; Habermas, 1981; Jameson; 1984; Kellner, 1988; Krippendorf, 1986; Lash, 1990).

Probablement, pot afirmar-se que l'actual model de desenvolupament capitalista ha aconseguit la seva difusió a totes les esferes de la vida humana i social, incloses les de la producció cultural i científica, les quals han adquirit unes noves funcions socials i econòmiques diferents a les originals. Ambdues no només són objecte d'un procés de mercantilització pel fet que suposen una part cada vegada més important dels PIBs nacionals a molts països, sinó que també les seves finalitats s'han vist transformades. El nou significat otorgat a la cultura com a valor de canvi ha fet esvaïr el seu primitiu valor d'ús -sovint associat a la crítica social respecte la tendència a l'ocultació de les relacions de producció i el desenvolupament desigual-, i per tant, el que abans era un

enclavament d'àmbit artesanal inserit en una societat capitalista, actualment s'ha inscrit de ple en la circulació del capital.

La interrelació entre economia i cultura resta palès en el fet que aquesta producció cultural hagi esdevingut un article més de consum (de vegades inclús, transformada en espectacle), amb l'objectiu de proporcionar beneficis a partir d'una inversió, i això implica que ara ja tot es trobi en venda, bé en forma d'articles de consum tradicionals, manifestacions artístiques, cinema, natura, patrimoni històric i cultural, música, literatura, etc¹⁸. Aquesta mercantilització també té lloc en els àmbits acadèmics, de tal manera que a banda de l'objectiu d'aprofundir en el coneixement de la realitat, la recerca i avenços científics també poden estar guiats per criteris empresarials (p. ex. l'auge dels estudis de cartografia automàtica i els sistemes d'informació geogràfica, els estudis de mercat i marketing, d'impacte ambiental, etc).

Tot en conjunt, s'ha utilitzat el concepte de "lògica cultural" com una referència a la relació entre pràctiques polítiques, culturals i intel·lectuals, i la consolidació de noves formes de regulació socials i econòmiques, associades a les transformacions globals i recents de les societats capitalistes més avançades (Jameson, 1984; Longhurst, 1991). De la mateixa manera que l'acumulació flexible i l'ascens al poder de les polítiques conservadores i neo-liberals durant els anys vuitanta, és la interpretació econòmica i política d'un nou model de desenvolupament capitalista, el Postmodernisme en seria el seu reflex en un àmbit cultural, o la *cultural clothing* (Harvey, 1987: 279). En línies generals, aquesta nova "escenificació" sociocultural i ideològica tendirà al foment dels drets individuals i l'autodesenvolupament en detriment dels objectius col·lectius, reforçant en l'esfera personal i familiar aspectes com el de la privatització i descentralització, que ja tenen lloc en l'esfera productiva.

És d'aquesta manera com apareixen una altra vegada els dualismes que ja esmentava A. Sayer (1989), i que segons ell, caracteritzen la transició entre els dos models de desenvolupament: l'homogeneïtzació i estandardització, la cultura de masses, els mercats de consum i turístics massificats, etc, per oposició a la fragmentació, diversificació, especificitat, efimeralitat, anarquia de la majoria de les manifestacions socials, econòmiques, territorials, etc. Així, a l'igual que els conceptes de Fordisme i Postfordisme, el de Postmodernisme

---

¹⁸ Resulta molt il·lustratiu el comentari de D. Hebdige (1989: 49): *Absolutely everything, from the price of a pickled mushrooms on a polish corner to definition of desirable art in the West, moves with the market.*

no es troba exempt de debats, reticències i controvèrsies, ha estat adoptat finalment com un instrument d'anàlisi epistemològica de la lògica cultural d'un sistema capitalista.

El Postmodernisme, com un reflex d'un règim capitalista determinat, no resta limitat a les manifestacions socials, culturals i polítiques suara descrites, sinó que també cal tenir en compte la importància assolida en aquesta època pel sector del terciari i els serveis (empresarials, administratius i d'atenció al públic, etc); entre altres factors, això podria ser una conseqüència de l'auge de noves classes mitjanes, la difusió d'uns altres àmbits de l'activitat productiva (vinculats a la implementació de noves tecnologies d'informació, comunicació, venda, etc), la descentralització de l'administració estatal en unitats territorials més properes a l'individu, i també l'extensió dels hàbits turístics a tots els segments de població, a la vegada que la diversificació de les seves activitats. I sens dubte que tots aquests canvis poden estar relacionats fàcilment amb aquestes formes d'acumulació i regulació postfordistes (Betz, 1992; Wood, 1991). En termes simplificats -que no simplistes-, als dos segles posteriors a la Revolució Industrial, el focus central de la força de treball va traslladar-se de la granja a la fàbrica, i avui dia aquest es desplaça envers els serveis, l'oficina, la botiga i els hipermercats, l'oci i el lleure, l'entreteniment i el turisme.

2.6.- Referències bibliogràfiques

- AGLIETTA, M. (1979): *A theory of capitalism regulation: the U.S. experience*. Londres: Verso.
- ALBERTSEN, N. (1988): "Postmodernism, post-Fordism, and critical social theory", *Environment and Planning, D: Society and Space*, 6(3):339-365.
- ALONSO, L. E. (1992): "Postfordismo, fragmentación social y crisis de los nuevos movimientos sociales", *Sociología del Trabajo*, 16: 119-141.
- ALONSO, L. E. i CONDE, F. (1996): "Las paradojas de la globalización: la crisis del estado del bienestar nacional y las regiones vulnerables", *Estudios Regionales*, 44: 87-124.
- AMINS, A. i ROBINS, K. (1990): "The re-emergence of regional economies? The mythical geography of flexible accumulation", *Environment and Planning, D: Society and Space*, 8(1): 7-34.
- ANNALS OF TOURISM RESEARCH (1995): "Gènere i turisme", núm. especial, 22(2).
- ATKINSON, J. (1984): "Manpower strategies for flexible organisations", *Personnel Management*, Agost: 28-31.
- ATKINSON, J. i GREGORY, D. (1986): "A flexible future. Britain's dual labour force", *Marxism Today* (abril): 12-17.
- BAKER, P. (1993): "The role of the small firms in locality restructuring", *Area*, 25(1): 37-44.
- BARNES, T. J. i HAYTER, R. (1992): "The little town that did: flexible accumulation and community response in Chemainus, British Columbia", *Regional Studies*, 26(7): 647-663.
- BAYLINA, M. (1996): *Trabajo industrial a domicilio, género y contexto regional en la España rural*. Tesi Doctoral (Dir.: Mª Dolors Garcia Ramon). Dpt. de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona.
- BETZ, H-G. (1992): "Postmodernism and the new middle class", *Theory, Culture & Society*, 9(2): 93-114.
- BORDESSA, R. (1993): "Geography, postmodernism, and environmental concern", *Canadian Geographer*, 37(2): 147-156.
- BOYER, R. (1986): *La théorie de la régulation: une analyse critique*. Paris: La Découverte.
- BOYER, R. (1994): "Las alternativas al fordismo. De los años 80 al siglo XXI", a G. Benko i A. Lipietz (eds.), *Las regiones que ganan. Distritos y redes. Los nuevos paradigmas de la geografía económica*, pp. 185-218. València: Edicions Alfons el Magnànim.
- BRENNER, R. i GLICK, M. (1991): "The regulation approach: theory and history", *New Left Review*, 188: 45-119.
- BRITON, S. (1991): "Tourism, capital and place: towards a critical geography", *Environment and Planning D: Society and Space*, 9(4): 451-478.
- CABALLÉ, A. (1997): *Gènere, agroturisme i context regional a l'Estat Espanyol*. Tesi Doctoral (Dir.: Mª Dolors Garcia Ramon). Dpt. de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona.
- CASTELLS, M. (1989): *The informational city: information, technology, economic restructuring and the urban-regional process*. Oxford: Blackwell.
- CLARKE, S. (1990): "New utopians for old: Fordist dreams and post-fordist fantasies", *Capital and Class*, 42: 131-155.

- CÓRDOVA, E. (1986): "From full-time wage employment to atypical employment: a major shift in the evolution of labour relations", *International Labour Review*, 125(6): 641-658.
- COSCUELA, A. (1991): *Capitalisme tardà, postmodernisme i els geògrafs*. Memòria de Recerca de Tercer Cicle. Dpt. de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona.
- COSCUELA, A. (1993): "Darrera els postmodernismes o les geografies culturals del capitalisme tardà", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 24: 13-58.
- CURRY, J. (1993): "The flexibility fetish: a review essay on flexible specialisation", *Capital and Class*, 50: 99-126.
- DEAR, M. J. (1988): "The postmodern challenge: reconstructing human geography", *Transactions, Institute of British Geographers*, 13(3): 262-274.
- DICKEN, P. (1992): *Global shift. The internationalization of economic activity*. Londres: Paul Chapman.
- DONAIRE, J. A. (1993): "El turismo en una sociedad postindustrial. Algunas propuestas conceptuales", a C. Picornell i J. M. Seguí (dirs.), a *III Jornadas de Geografia del Turisme (La formació, la rehabilitació i les noves modalitats turístiques)*, pp. 179-186. Palma de Mallorca (28-30 d'octubre de 1993).
- DUNFORD, M. (1988): *Capital, the state and regional development*. Londres: Pion.
- DUNFORD, M. (1990): "Theories of regulation", *Environment and Planning D: Society and Space*, 8(3): 297-321.
- DUNFORD, M. (1993): "Regional disparities in the European Community: evidence from the REGIO databank", *Regional Studies*, 27 (8): 727-743.
- DUNFORD, M. i PERRONS, D. (1994): "Regional inequality, regimes of accumulation and economic development in contemporary Europe", *Transactions, Institute of British Geographers*, 19(2): 163-182.
- ELLIOT-SPIVACK, S. M. (1990): "Turismo y medio ambiente: dos realidades sinérgicas", *Papers de Turisme*, 3: 26-43.
- ESSER, J. i HIRSCH, J. (1989): "The crisis of fordism and the dimensions of a 'postfordist' regional and urban structure", *International Journal of Urban and Regional Research*, 13(3): 417-437.
- ESTEFANIA, J. (1996): "Medio siglo sin Keynes", *El País*, dissabte, 20 d'abril, pàg. 11.
- FEATHERSTONE, M. (1987): "Lifestyle and consumer culture", *Theory, Culture and Society*, 4(1): 55-70.
- FEATHERSTONE, M. (1988): "In pursuit of the postmodern: an introduction", *Theory, Culture & Society*, 5(2-3): 195-215.
- FOSTER, H. (1985): "Postmodernism: a preface", a H. FOSTER (ed.), *Postmodern culture*, pp. ix-xvi. Londres: Pluto.
- FURIÓ, E. (1994): "El desarrollo económico endógeno y local. Reflexiones sobre su enfoque interpretativo", *Revista de Estudios Regionales*, 40: 97-112
- GAGNON, Ch. i KLEIN, J. L. (1992): *Les partenaires du développement face au défi du local*. Chicoutimi: Universitat de Quebec.
- GANDY, M. (1996): "Crumbling land: the postmodernity debate and the analysis of environmental problems", *Progress in Human Geography*, 20(1): 23-40.

- GARCIA RAMON, M^a .D. i CRUZ, J. (1995): "Treball agrícola assalariat i gènere: el cas de les jornaleres andaluses", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 26: 109-121.
- GARCÍA RAMÓN, M^a. D.; CÀNOVES, G.; i VALDOVINOS, N. (1995): "Farm tourism, gender and the environment in Spain", *Annals of Tourism Research*, 22(2): 267-282.
- GARCÍA RAMÓN, Mª D.; CÀNOVES, G.; SALAMAÑA, I.; VALDOVINOS, N.; i VILLARINO, M. (1995): "Trabajo de la mujer, turismo rural y percepción del entorno: una comparación entre Cataluña y Galicia", *Agricultura y Sociedad*, 75 (abril-juny): 115-152.
- GARRATY, J. A. i GAY, P. (dirs.) (1981): *La edad contemporánea*. Barcelona: Bruguera (Col.lecció *Historia Universal*, vol. 5).
- GERTLER, M. S. (1988): "The limits to flexibility: comments on the Post-Fordist vision of production and its geography", *Transactions, Institute of British Geographers*, 13(4): 419-431.
- GLYN, A. (1990): "Productivity and the crisis of Fordism", *International Review of Applied Economics*, 4(1): 28-44.
- GRAHAM, J. (1992): "Post-Fordism as politics: the political consequences of narratives on the left", *Environment and Planning D: Society and Space*, 10(4): 393-410.
- GREGORY, D. (1989): "Areal differentiation and post-modern human geography", a D. Gregory i R. Walford (eds.), *Horizons in human geography*, pp. 67-95. Basingstoke: MacMillan.
- HABERMAS, J. (1981): "Modernity versus postmodernity", *New German Critique*, 22: 3-14.
- HADJIMICHALIS, C i VAIYOU, D. (1990): "Whose flexibility? The politics of informalisation in Southern Europe", *Capital and Class*, 42: 79-106.
- HALL, P. i MARKUSEN, A. (eds.) (1985): *Silicon landscapes*. Boston: Allen and Unwin.
- HALL, S. (1995): "The rise and fall of local economic development?", *Local Government Studies*, 21(1): 1-10.
- HAMEL, P. i KLEIN, J. L. (eds.) (1991): "Partenariat et territoire", núm. especial de *Cahiers de Géographie du Québec*, 35(95).
- HARVEY, D. (1985): *The urbanization of capital: studies in the history and theory of capitalist urbanization*. Baltimore, MA.: John Hopkins University Press.
- HARVEY, D. (1987): "Flexible accumulation through urbanization: reflections on 'post-modernism' in the American city", *Antipode*, 19(3): 260-286.
- HARVEY, D. (1989a): "From managerialism to entrepreneurialism: the transformation in urban governance in late capitalism", *Geografiska Annaler*, 71B(1): 3-17.
- HARVEY, D. (1989b): *The condition of postmodernity. An inquiry into the origin of cultural change*. Oxford: Basil Blackwell.
- HEBDIGE, D. (1987): "A report on the Western front: postmodernity and the 'politics' of style", *Block*, 12: 4-26.
- HEBDIGE, D. (1989): "After the masses" *Marxism Today*, gener: 48-53.
- HENRY, N. (1992): "The new industrial spaces: locational logic of a new production era?", *International Journal of Urban and Regional Research*, 16(3): 375-396.
- HIRSCH, F. (1977): *Social limits to growth*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.

- HIRSCH, J. (1991): "Fordism and Post-Fordism: the present social crisis and its consequences", a W. Bonefeld i J. Holloway (eds.), *Post-fordism and social form. A marxism debate on Post-fordist state*, pp. 8-34. Londres: The Conference of Socialist Economics.
- HOLMES, J. i LEYS, C. (eds.) (1987): *Frontyard backyard. The Americans in the global crisis*, pp. 23-56. Ontario: Between the lines.
- HUDSON, R. (1989): "Labour-market changes and the new forms of work in old industrial regions: maybe flexibility for some but not flexible accumulation", *Environment and Planning D: Society and Space*, 7(1):5-30.
- HUDSON, R. (1992): *Industrial restructuring and spatial change: myths and realities in the changing geography of production in the 1980s*. Occasional Publication, núm. 27 (Dpt. de Geografia, Universitat de Durham).
- IBARRA, P; IDOYAGA, J.; i ZALLO, R. (1991): "Ideologías y medios de comunicación en los ochenta", a M. Etxezarreta (coord.), *La reestructuración del capitalismo en España, 1970-1990*, pp. 725-765. Barcelona: Icària.
- IOANNIDES, D. i DEBBAGE, K. (1997): "Post-fordism and flexibility: the travel industry polyglot", *Tourism Management*, 18(4), pp. 229-241.
- IRELAND, M. (1993): "Gender and class relation in tourism employment", *Annals of Tourism Research*, 20(4): 666-684.
- JAMESON, F. (1984): "Postmodernism, or the cultural logic of late capitalism", *New Left Review*, 26: 69-94.
- JENCKS, C. (1986): *What is Post-Modernism*. Londres: Academy Editions.
- JESSOP, B (1988): "Regulation theory, post-fordism and the state: more than reply to Werner Bonefield", *Capital and Class*, 34: 147-168.
- JESSOP, B. (1990): "Regulations theories in retrospect and prospect", *Economy and Society*, 19(2): 153-216.
- JORDAN, F. (1997): "'An occupational hazard?' Sex segregation in tourism employment", *Tourism Management*, 18(8): 525-534
- KEEBLE, D. (1989): "Core-periphery disparities, recession and new regional dynamisms in the European Community", *Geography*, 74(1): 1-11.
- KELLNER, D. (1988): "Postmodernism as social theory: some challenges and problems", *Theory, Culture and Society*, 5(2/3): 239-270.
- KINNAIRD, V. i HALL D. (eds.) (1994): *Tourism: a gender analysis*. Chichester. John Wiley and Sons.
- KRIPPENDORF, J. (1986): "Tourism in the system of industrial society", *Annals of Tourism Research*, 13(4): 517-532.
- LASH, S. (1990): *Sociology of postmodernism*. Londres: Routledge.
- LASH, S. i URRY, J. (1987): *The end of organised capitalism*. Cambridge, Mass: Political Press.
- LASH, S. i URRY, J. (1994): *Economics of signs and space*. Londres: Sage.
- LEBORGNE, D. i LIPIETZ, A. (1988): "New technologies, new modes of regulation: some spatial implications", *Environment and Planning D: Society and Space*, 6(3): 263-280.

- LEBORGNE, D. i LIPIETZ, A. (1994): "Flexibilidad ofensiva, flexibilidad defensiva. Dos estrategias sociales en la producción de los nuevos espacios económicos", a G. Benko i A. Lipietz (eds.), *Las regiones que ganan. Distritos y redes. Los nuevos paradigmas de la geografía económica*, pp. 331-361. València: Edicions Alfons el Magnànim.
- LIPIETZ, A. (1982): "Towards a global fordism?", *New Left Review*, 132: 33-47.
- LIPIETZ, A. (1984): *L'audace ou l'enlèvement: sur les politiques économiques de la gauche*. Paris: Maspéro.
- LIPIETZ, A. (1986): "New tendencies in the international division of labour: regimes of accumulation and modes of regulation", a A. Scott i M. Storper (eds.), *Production, work and territory*, pp. 16-40. Londres: Allen & Unwin.
- LIPIETZ, A. (1987a): "The globalization of the general crisis of Fordism", a J. Holmes, i C. Leys (eds.), *Frontyard backyard. The Americans in the global crisis*, pp. 23-56. Ontario: Between the lines.
- LIPIETZ, A. (1987b): *Mirages et miracles: the crises of global Fordism*. Londres: Verso.
- LIPIETZ, A. (1992): *Towards a new economic order. Postfordism, ecology and democracy*. Cambridge, Mass: Polity Press.
- LIPIETZ, A. (1993): "The local and the global: regional individuality or interregionalism", *Transactions, Institute of British Geographers*, 18(1): 8-18.
- LITTLE, J. (1991): "Theoretical issues of women's non-agricultural employment in rural areas, with illustrations from the U.K.", *Journal of Rural Studies*, 7(1/2): 99-105.
- LONGHURST, B. (1991): "Raymond Williams and local cultures", *Environment and Planning A*, 23(2): 229-238.
- LOVERING, J. (1989): "Postmodernism, marxism, and locality research: the contribution of critical realism to the debate", *Antipode*, 21: 1-12.
- LOVERING, J. (1990): "Fordism's unknown successor: a comment on Scott's theory of flexible accumulation and the re-emergence of regional economies", *International Journal of Urban and Regional Research*, 14(1): 159-174.
- LYOTARD, J-F. (1986): *La condición postmoderna. Informe sobre el saber*. Madrid: Cátedra.
- MARCHENA, M. (1994): "Un ejercicio prospectivo: de la industria del turismo 'fordista' al ocio de producción flexible", *Papers de Turisme*, 14-15: 79-94.
- MARDSEN, T. (1992): "Exploring a rural sociology for the fordist transition. Incorporating social relations into economic restructuring", *Sociologia Ruralis*, 32 (2/3): 209-230.
- MARTÍ, J. i RAMONEDA, J. (1996): "El turismo, industria plaga del año 2000", *La Vanguardia*, divendres, 5 de juliol, pàg. 25.
- MASSEY, D. i MEEGAN, R. (1989): "Spatial divisions of labour in Britain", a D. J. Gregory i R. Walford (eds.), *Horizons in human geography*, pp. 244-257. Basingstoke: MacMillan.
- McDOWELL, L. (1991): "Life without father and Ford; the new gender order of post-fordism", *Transactions, Institut of British Geographers*, 16(4): 400-419.
- MOLIST, M. (1997): "Ja som postmoderns... o no?", *Avui*, dijous, 27 de març, pp. 1-3 (secció "Cultura").
- MONTANARI, A. i WILLIAMS, A. M. (eds.) (1995a): *European tourism. Regions, spaces and restructuring*. Chichester: John Wiley and Sons.

- MONTANARI, A. i WILLIAMS, A. M. (1995b): "Tourism regions and spaces in a changing social framework", *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 86(1): 3-12.
- MORGAN, K. i SAYER, A. (1985): "A modern industry in a declining region", a D. Massey i R. Meegan (eds.), *Politics and method*, pp. 144-168. Londres: Methuen.
- MORRIS, J. (1988): "New technologies, flexible work practices, and regional sociospatial differentiation: some observations from the United Kingdom", *Environment and Planning D: Society and Space*, 6(3): 301-319.
- MOULAERT, F. i SWYNGEDOUW, E. A. (1989): "A regulation approach to the geography of flexible production systems", *Environment and Planning D: Society and Space*, 7(3): 327-345.
- MURRAY, Robin (1988): "Life after Henry (Ford)", *Marxism Today* (octubre): 8-13.
- PAÍS, EL (1996): "Catalunya, un país industrial", *El País* (secció "Quadern"), dijous, 9 de maig, pàg. 3.
- PECK, J. A. i TICKELL, A. (1994a): "Searching for a new institutional fix: the after-Fordist crisis and global-local disorder", a A. Amin (ed.), *Post-Fordism: a reader*, pp. 280-315. Oxford: Blackwell.
- PECK, J. A. i TICKELL, A. (1994b): "Jungle law breaks out: neo-liberalism and local-global disorder", *Area*, 26(4): 317-326.
- PÉREZ, T. (1996): "España pierde apetito", *El Periódico de Catalunya*, diumenge, 31 de març, pàg. 34.
- EL PERIÓDICO DE CATALUNYA (1996): "Empleo a la inglesa", dimarts, 24 de desembre, pàg. 40.
- PHILLIMORE, A. J. (1989): "Flexible specialisation, work organisation and skills: approaching the 'second industrial divide'", *New Technology, Work and Employment*, 4(2): 79-91.
- PHIZACKLEA, A. i WOLKOWITZ, C. (1995): *Homeworking women. Gender, racism and class at work*. Londres: Sage.
- PIORE, M. i SABEL, C. (1984): *The second industrial divide. Possibilities for prosperity*. Nova York: Basic Books.
- POLLERT, A. (1988): "Dismantling flexibility", *Capital and Class*, 34: 42-75.
- PRICE, D. G. i BLAIR, A. M. (1989): *The changing geography of the service sector*. Belhaven Press: Londres.
- RACIONERO, L. (1992): "La huelga, Galbraith y los jenízaros", *El Periódico de Catalunya*, diumenge, 31 de maig, pàg. 5.
- RAVENSCROFT, N. (1994): "Leisure policy in the new Europe: the UK department of national heritage as a model of development and integration", *European Urban and Regional Studies*, 1(2): 131-142.
- ROBINSON, O. (1991): "Atypical workforce: raising the status of part-time employment - Canada", *Industrial Relations Journal*, 2(1): 46-58.
- SABATÉ, A. (1995): "Mercat de treball femení i industrialització rural a Espanya", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 26: 167-178.
- SALINAS, G. (1982): "Labour market segmentation and workers' careers: the case of Italian knitwear industry", *Cambridge Journal of Economics*, 6(4): 331-352.

- SAYER, A. (1989): "Postfordism in question", *International Journal of Urban and Regional Research*, 13(4): 666-695.
- SCHOENBERGER, E. (1988): "From Fordism to flexible accumulation: technology, competitive strategies and industrial location", *Environment and Planning D: Society and Space*, 6(3): 245-262.
- SCOTT, A. J. (1988): "Flexible production systems and regional development: the rise of new industrial spaces in North America and Western Europe", *International Journal of Urban and Regional Research*, 12(2): 171-186.
- SCOTT, A. J. i COOKE, P. (1988): "The new geography and sociology of production", *Environment and Planning D: Society and Space*, 6(3): 241-244.
- STANDING, G. (1986): "Meshing labour flexibility with insecurity: an answer to British unemployment", *International Labour Review*, 125(1): 87-106.
- STORPER, M. i WALKER, R. (1989): *The capitalist imperative: territory, technology and industrial growth*. Oxford: Blackwell.
- STRATIGAKI, M. i VAIYOU, D. (1994): "Women's work and informal activities in Southern Europe", *Environment and Planning A*, 26(8): 1221-34.
- TICKELL, A. i PECK, J. A. (1992) "Accumulation, regulation and the geographies of postfordism: missing links in regulationist research", *Progress in Human Geography*, 16(2): 190-218.
- URRY, J. (1987): "Some social and spatial aspects of services", *Environment and Planning D: Society and Space*, 5(1): 5-26.
- VÁZQUEZ BARQUERO, A. (1991): "Desarrollo local y acumulación flexible. Enseñanzas teóricas de la historia y la política", *Estudios Territoriales*, 35: 135-151.
- VERA REBOLLO, J. F. (1992): "La dimension ambiental de la planificación turística: una nueva cultura para el consumo turístico", *Papeles de Geografía*, 18: 195-204.
- VIDAL VILLA, J. M^a (1990): *Hacia una economía mundial. Norte/sur: frente a frente*. Barcelona: Plaza & Janés i Cambio 16.
- VROEY, M. de (1984): "Regulation approach interpretation of contemporary crisis", *Capital and Class*, 23: 45-66.
- WELCH, R. V. (1993): "Capitalist restructuring and local economic development: perspective from an ultra-peripheral city-economy", *Regional Studies*, 27(3): 237-249.
- WHATMORE, S. i BOUCHER, S. (1993): "Bargaining with nature: the discourse and practice of environmental planning gain", *Transactions. Institut of British Geographers*, 18(2): 166-178.
- WILLIAMS, A. M. i MONTANARI, A. (1995): "Introduction: tourism and economic restructuring in Europe", a A. Montanari, i A. Williams (eds.), *European tourism. Regions, spaces and restructuring*, pp. 1-15. Chichester: John Wiley and Sons.
- WOOD, P. A. (1991): "Flexible accumulation and the rise of business", *Transactions, Institut of British Geographers*, 16(2): 160-172.
- WOOD, S. (1989): "The transformation of work?", a S. Wood (ed.), *The transformation of work*, pp. 1-43. Londres: Unwin & Hyman.
- WORLD TRAVEL AND TOURISM COUNCIL (WTTC) (1995): *Travel and tourism economic perspective*. Brusel·les: WTTC.

3.- Fordisme i Postfordisme. Un segon context teòric

3.1.- Introducció

L'activitat turística s'ha de concebre com una contribució social que no es pot separar de les conceptualitzacions sobre el Postmodernisme, atès que en el context de reestructuració econòmica, el turisme ha esdevingut finalment un instrument de planificació territorial orientat a la "reconstrucció" de llocs. D'altra banda, també forma part dels processos de transformació cultural, en el sentit que el turisme és ple de valors i significats atribuïts tant pels visitants i la promoció comercial, com també per la mateixa població local (Hughes, 1992). Si analitzem tots aquests fenòmens des d'una perspectiva turística, a grans trets, aquesta situació pot interpretar-se com un reflex del procés general de crisi, desindustrialització i posterior reestructuració, i l'aparició d'una enorme multiplicitat de nous mercats i segments de consumidors, sense cap precedent amb el passat immediat (Murray, 1983), sobretot pel que fa al fenomen turístic. Efectivament, la transformació més rellevant del turisme contemporani és el paper que ha acabat per assolir en el conjunt de la societat, i les seves estretes relacions amb les altres esferes de la vida social; ja no és tant un fenomen en si mateix com una experiència per viure, un comportament i un hàbit molt arrelat en l'esquema de vida d'una gran part de la societat.

Des d'una posició comparativa amb el que ha estat anomenat "turisme fordista", l'estudi d'un turisme postfordista o postmodernista seria una tasca relativament fàcil de realitzar, però per contra sí és més difícil l'exercici de la seva conceptualització. Existeixen diversos factors que ho fan possible; d'una banda, les pautes de consum actuals tendeixen a privilegiar aquells béns de naturalesa més "experimental", "volàtil", "fungible" i d'una "ràpida caducitat" (música, moda, cinema, oci, o ... quina millor experiència que "viure" aquelles vacances mai somniades!), i gaudeixen d'una mateixa consideració que la simple adquisició d'articles de consum duraders. També caldria citar que en determinats contextos, aquest turisme pot ser interpretat com un intent per recuperar l'antic "exotisme" de l'etapa del turisme prefordista o la inicial de la fordista, l'esperit romàntic dels antics viatgers, el posicionament i diferenciació social. Així, tant la cultura com el turisme han acabat per desplaçar l'activitat laboral com a eix central de les relacions socials, fet que ha provocat que "l'anàlisi del turisme ja no sigui l'estudi d'una activitat marginal o paral·lela, sinó

un instrument efectiu per a la comprensió del conjunt de la societat" (Donaire, 1993: 180).

El capítol s'inicia amb algunes de les que podrien ser considerades com a característiques bàsiques d'aquest turisme postfordista (quatre), per després establir una vinculació amb dos dels models teòrics d'evolució que més s'han utilitzat en la investigació turística (els de Butler i Plog), alhora que també amb el concepte de "bé" i "mal posicional". Per la seva banda, aquest darrer serà d'una gran utilitat en capítols posteriors, en parlar de la dialèctica entre unes activitats socialment ben considerades (el turisme) i unes altres que aixequen molta oposició i rebuig (instal·lacions industrials de tractament de residus). Posteriorment, s'introdueixen els antecedents històrics del turisme postfordista, distingint l'època viatgera del *Gran Tour* i de les pràctiques turístiques de fins a la primera meitat del segle XX¹, pel seu elevat nivell de distinció social que implicaven; darrera d'això hi ha "l'excusa" que un dels trets més reconeguts del turisme contemporani, és l'existència d'algunes modalitats que en certa forma, pretenen tornar a aquestes arrels "elitistes" i de diferenciació entre practicants, després de l'època del turisme fordista, de "massificació", "estandardització" i "homogeneització".

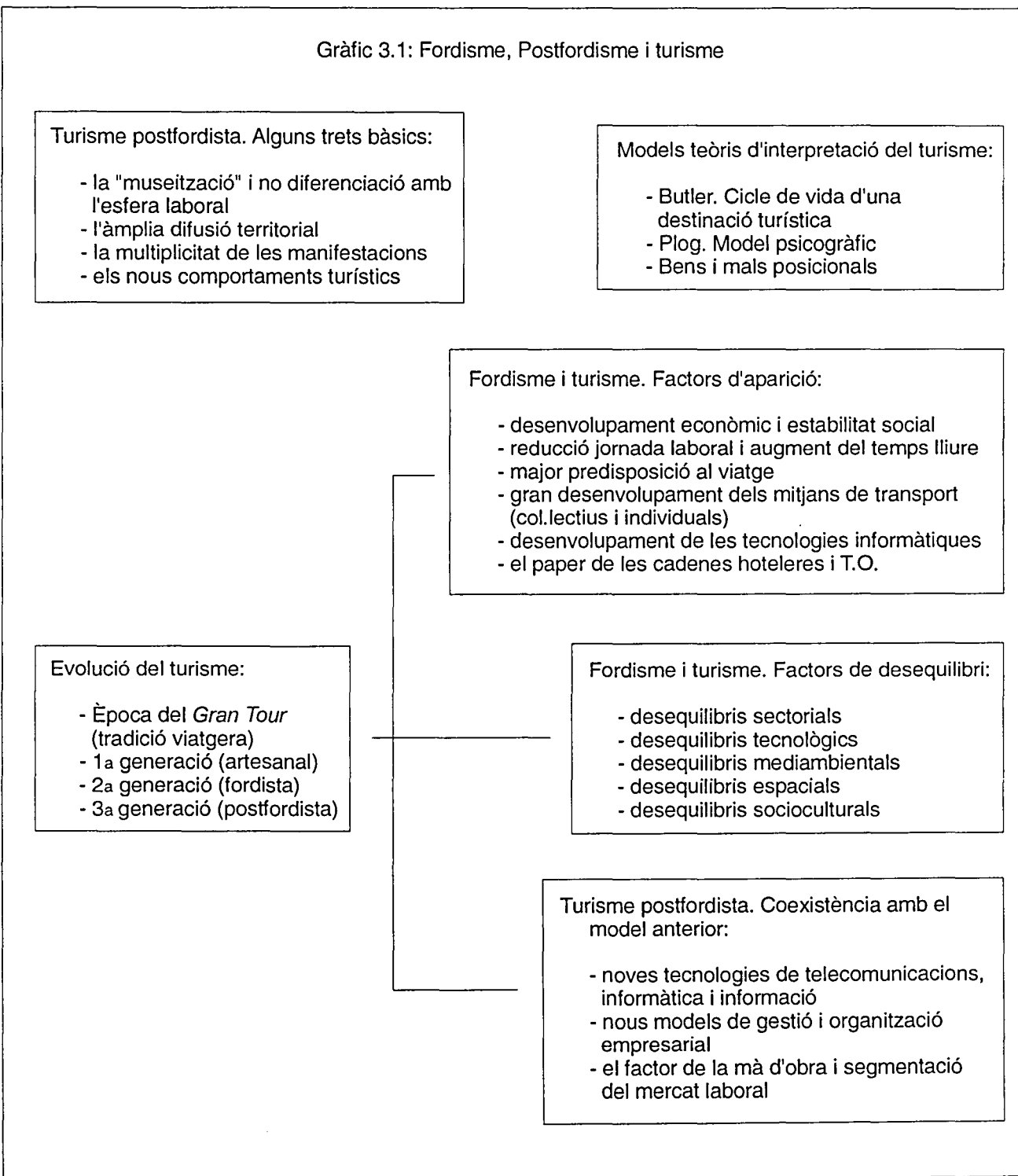
En relació a això últim, s'ha donat també un major èmfasi a aquest darrer, per la importància que ha suposat durant les darreres dècades -i que encara conserva; per aquesta raó, s'ha dedicat unes pàgines a l'explicació dels factors que van afavorir el seu naixement i posterior consolidació, així com també a aquells altres que han acabat per provocar l'aparició de determinats elements de desequilibri. Per finalitzar el capítol, el model turístic postfordista, a partir de l'explicació d'algunes de les seves variables més representatives -ús de noves tecnologies informàtiques, nous models de gestió i organització empresarial, i els mercats laborals. I és justament aquesta darrera on probablement es veu millor la coexistència actual entre models turístics; és a dir, de la mateixa forma que en altres activitats econòmiques hi ha una barreja de pràctiques fordistes-postfordistes, el turisme tampoc n'ha restat al marge, i als tradicionals mercats de turisme "de masses" se li afegeixen d'altres que si més no, per dimensions i comportaments, podrien ser concebuts amb una altra perspectiva (gràfic 3.1).

---

¹ Pot ser significatiu que les actes de les *IV Jornadas de Geografía del Turismo* (Toledo, març de 1995), portin com a títol *Los turismos de interior. El retorno a la tradición viajera* (Valenzuela, 1997).

Paraules claus: *Postmodernisme, Models d'evolució turística (Butler i Plog), Bé i mal posicional, Gran Tour, Turisme artesanal, Turisme fordista, Turisme postfordista, Coexistència de pràctiques turístiques*

Gràfic 3.1: Fordisme, Postfordisme i turisme

3.2.- Algunes característiques bàsiques del turisme postfordista

Són diverses les manifestacions del turisme postfordista, però les més destacades serien quatre, a saber: les que fan referència al gran creixement del turisme vinculat amb les noves concepcions museístiques i el solapament amb les activitats laborals; la seva difusió territorial per molts indrets abans insospitats; la multiplicitat de les seves manifestacions -molt més enllà del "reduccionisme" fordista-; i per últim, els nous comportaments dels turistes.

3.2.1.- La "museització" turística i la "no-diferenciació" del treball

En primer lloc, el Postmodernisme ha comportat la indeterminació i la "de-diferenciació" de les fronteres conceptuals d'alguns components socials (p. ex. entre una "alta" i "baixa" cultura, activitats esportives, *shopping*, educació, *hobbies*, etc), fenòmen del qual el turisme no ha restat al marge². Igualment, tampoc són gaire nítides les fronteres entre turisme i cultura, sent l'exponent més significatiu el creixement espectacular als darrers anys, del nombre de museus i dels seus visitants en molts països, fet que es pot interpretar com un reflex de la revalorització del passat i el llegat històric, tant motivada per una "revifalla nostàlgica" com també per raons estrictament econòmiques, de reconstrucció de llocs en situació de crisi i declivi.

Aquest fenòmen ha suposat un procés d'una certa "museització" de la societat, en el sentit que ara qualsevol cosa o indret pot ser una peça de museu, o inclús el mateix museu, situació que pot ser il·lustrada amb diversos exemples:

- i) el declivi dels tradicionals esdeveniments o fets històric-nacionals més gloriosos o d'aquelles activitats considerades com a "elitistes" (escultura, pintura, arquitectura, etc), com a elements centrals d'un museu, en favor d'unes altres històries més "alternatives" (les de les classes populars, les activitats manufactureres i industrials, folklòriques, etc);

---

² La proliferació dels grans centres comercials il·lustra la necessitat de combinar l'oferta lúdica i d'oci amb la comercial, i aquests centres es veuen obligats a diversificar l'oferta; a més dels tradicionals articles de consum, s'introdueix l'anomenada "experiència de compra", per fer que el client es diverteixi, passi més temps al complex comercial i compri més (sense diversió, el client marxaria), amb l'oferta de sales de cinema i jocs recreatius, espectacles i actuacions musicals, etc. Es tracta de fer de la compra o del consum, una experiència lúdica a afegir al valor dels productes adquirits, i que les persones puguin fer tot un seguit d'activitats sense haver de canviar de recinte (la gent disposa cada vegada de menys temps per comprar, però curiosament, també destina més temps de compra en transformar aquesta activitat en temps d'oci (López Alonso, 1996).

ii) l'èxit dels "ecomuseus" (o museus "vius") en detriment dels museus "morts", basats en la transformació dels principis museístics (substitució del mer recull d'objectes d'exhibició *per se*, per una altra concepció que implica una més fàcil comunicació del missatge amb el públic, i on aquest té un paper més participatiu) (Hooper-Greenhill, 1988);

iii) finalment, el fet que el procés de "museització" no es relacioni només amb elements o activitats pretèrites, sinó que inclús també s'hagi difós per establiments i indrets que encara romanen en funcionament, aquest podria ser l'exemple d'algunes instal·lacions industrials que compaginen la seva activitat productiva amb una "jornada de portes obertes" per poder visitar part de les instal·lacions modernes i altres de restaurades (amb una finalitat pedagògica o de desmitificació de la percepció popular negativa que el públic en pugui tenir d'aquella activitat)³.

De resultes de tot això, es comprova que algunes modalitats del turisme contemporani no poden distingir-se del seu antònim, el treball i les activitats productives; és més, en aquest context, cal no oblidar l'auge del turisme relacionat amb la celebració de congressos, convencions, trobades, jornades científiques, fires, etc, en què les activitats professionals i intel·lectuals poden conviure perfectament amb els atractius d'una destinació turística. Així p. ex. dues dades: una fa referència als salons i fires professionals que organitza la Fira de Barcelona, els quals van generar (1995) una xifra de negoci de 74.000 milions, un benefici net per a la regió metropolitana de 27.000 i uns 15.400 llocs de treball a plena jornada (Sabrià, 1997); la segona -també relativa a la ciutat de Barcelona- és que la seva activitat turística ha augmentat més d'un 13% entre els anys 1996-97 (primer trimestre), destacant especialment els viatges motivats per negocis i fires, que s'han incrementat un 21,6% i 67,8% respectivament (Jiménez, 1997).

---

³ Respecte les activitats manufactureres i industrials pretèrites, l'exemple més clar és la transformació de les antigues instal·lacions mineres, fàbriques, pedreres, salines, molins, estacions i línies de ferrocarril, etc, en centres d'interpretació cultural i atracció de visitants, museus, complexos comercials, rutes d'excursionisme, etc. Pel que fa a les instal·lacions industrials que encara romanen en funcionament, un dels casos més curiosos és el de les centrals nuclears, que darrerament han esdevingut importants centres d'atracció de visitants, que donen a conèixer els processos de creació de l'energia, per tal de reduir la imatge negativa d'aquesta energia atòmica (Gerhard, 1996a; Madrilejos, 1997).

3.2.2.- La difusió territorial de l'activitat turística

Una altra manifestació és la internacionalització assolida pel fenomen turístic, com un reflex de l'esmentada globalització de l'economia mundial, més accentuada durant aquest període postfordista, i que és un fet que té el seu inici en l'època del turisme fordista (que fou el primer model en fer extensives les noves pràctiques turístiques que van sorgir llavors i la seva difusió per uns altres països). Si el turisme fordista es caracteritza per l'enorme concentració dels seus fluxes en uns espais molt específics (a Europa, el litoral mediterrani i determinades àrees de muntanya), el turisme contemporani ha acabat per tenir una dimensió global i arribar gairebé a tots els indrets possibles i imaginables, com si es tractés d'una "ullada turística" capaç d'arribar a arreu (Urry, 1990: 102). Existeix una percepció arreu que el turisme és una indústria que cal potenciar, i que tot i l'augment del nombre de turistes als darrers anys, les destinacions més tradicionals estan perdent quota de mercat davant unes altres de noves -p. ex. els països de l'Europa Oriental (Sabrià, 1997).

Podrien ser apuntades algunes raons que expliquen aquest fenomen; primera, la creació als darrers anys, d'algunes de les anomenades "perifèries del plaer" en països que anteriorment no es caracteritzaven per ser potències en matèria de turisme (com el sud-est asiàtic), potenciada per la major facilitat del transport i l'abaratiment de les tarifes aèries, i la flexibilització de les trabes i limitacions burocràtiques i polítiques. En segon terme, aquesta "mirada" ha arribat també a uns països -sovint subdesenvolupats- on el turisme ha adquirit amb gran rapidesa, un pes destacat en les economies nacionals o desplaçat les activitats productives tradicionals. Aquest seria el cas d'enclavaments illencs del Pacífic o Índic, països de l'interior africà, muntanyencs com el Nepal, altres com Turquia i l'Europa Oriental, etc. Finalment, el procés de "turistificació" mundial també es manifesta a nivell local, ja que s'ha difós per moltes de les regions interiors de nombrosos països, fet que en alguns casos ha suposat la diversificació de l'oferta tradicional fordista, i en d'altres la introducció o el primer contacte amb l'activitat turística (p. ex. àrees abans monopolitzades per altres sectors productius, en un context de les polítiques de desenvolupament local o endògen). I com es podrà comprovar, el cas d'estudi bagenc n'és una bona mostra, en passar d'una activitat minera de la qual en depenia gran part de la vida socioeconòmica de Cardona, a l'inici d'un cert turisme basat en el seu patrimoni industrial (i també geològic).

Així, la creixent demanda de destinacions i experiències alternatives ha propiciat que tots els territoris siguin potencialment turístics, d'acord amb les seves especificitats i particularitats. El turisme apareix com un fenomen que no està destinat a materialitzar-se en uns espais específics ans el contrari, atès que qualsevol activitat social, econòmica, esdeveniment històric, manifestació cultural, antropològica, paisatges de tota mena, etc, poden ser objecte d'una explotació i promoció turístiques; és a dir, a diferència d'una època anterior en què el turisme s'associava majoritàriament a la "fugida" d'unes obligacions laborals avorrides i monòtones (sobretot les de la producció industrial). Avui dia la divisió entre el que es considera turisme i allò altre que, amb un caràcter més general, és cultura i activitat laboral, no està gens clara, perquè tot podria pertànyer a un mateix àmbit o si més no, a àmbits força propers. El plaer (turisme) i el "dolor" o les obligacions (treball) s'han difós per tot arreu i no es concentren en uns espais determinats (Urry, 1990: 102).

3.2.3.- La multiplicitat de les manifestacions turístiques

Una tercera manifestació es relaciona amb la gran multiplicitat de les seves activitats; d'una banda, la combinació amb els anomenats "nous esports d'aventura" (el *mountain-bike*, *trekking*, *climbing*, *ponting*, *sketching*, *rafting*, *hidro-speed*, etc); d'altra, la connexió amb uns aspectes més intel·lectuals i acadèmics, com l'ecologia, arqueologia, antropologia, turisme científic, etc; i també les activitats lligades amb el coneixement i "descobriment" d'unes altres cultures de països en vies de desenvolupament, i en les quals els principals atractius siguin l'autenticitat i la contemplació d'un cert "primitivisme" (una mena de "vacances d'exploració" -Munt, 1994: 105), doncs la demanda per destinacions cada cop més diferenciades, ha esdevingut un dels segments turístics de més creixement dels darrers temps. Això restaria palès en l'èxit (no tant en termes quantitius com sí pel seu ràpid auge) d'ofertes que podrien qualificar-se de "exòtiques", en el sentit de fer activitats inhabituals -com p. ex. un recorregut per les muntanyes en motos de neu o trineus de gossos, o visitar països molts desconeguts des la perspectiva occidental, i fins fa poc tancats al turisme (Cambotja, Nepal, Vietnam, Laos, etc)⁴.

---

⁴ En un període de deu anys (1987-96) un país com Vietnam ha passat de rebre uns 140.000 visitants estrangers anuals a 1,4 milions, mentre que uns altres com Tunísia han evolucionat d'1,875 milions a 3,884, Egipte d'1,670 a 3,675, i la República Txeca, de 6,126 milions a 17,205 (Sabrià, 1997).

3.2.4.- Els nous comportaments turístics

Això ens remetria a una quarta manifestació del turisme Postfordista, que faria referència a la diferència de comportaments entre turistes. El turisme fordista va suposar un procés de "proletarització" del turisme en incorporar a aquesta activitat -i en el marc de l'Estat del Benestar- gran part de la població que anteriorment no havia pogut accedir-hi, i això va implicar la pèrdua del caràcter elitista que se li otorgà en dècades i segles passats, per tractar-se d'una activitat només a l'abast d'aquelles classes socials més benestants. A diferència del turisme fordista, en què el turista adquiria un paquet vacacional del tot organitzat (per la seva inexperiència, desconeixement i inseguretat), en el nou turisme postfordista, el client (molt més experimentat) ha esdevingut més exigent amb el servei i també amb la capacitat d'organitzar-se les seves mateixes vacances; altrament dit, el turista no desitja estar subjecte a cap grup, programa o horari d'activitats, sinó poder viatjar per pròpia iniciativa i tenir més temps lliure. Tres clares evidències d'això són: la creixent tendència d'adquirir només el viatge i els trasllats (*fly & drive*), l'organització de viatges personalitzats, i a banda de les destinacions exòtiques anteriorment citades, l'augment dels viatges d'un cost elevat (creuers o safaris), o altres vinculats a motivacions culturals (rutes temàtiques) (il.lustració 3.1).

L'aparició d'aquestes experiències turístiques "a la carta" (en funció dels gustos i preferències personals, temps disponible, capacitat adquisitiva, etc), fa que pugui tornar-se a parlar amb força del turisme com una clara activitat de diferenciació social. Així, molt lligada al Postmodernisme hi ha la qüestió de considerar l'adquisició i consum de determinats serveis i experiències, com un símbol d'una tendència envers aquesta diferenciació, en la qual la possibilitat de practicar un tipus de turisme que doni un cert *pedigree* ha assolit una gran significació (Featherstone, 1987, 1991; Urry, 1988). Així, i sobretot entre els cercles d'investigació sociològica, sorgeix la pregunta de si aquests "nous" turismes poden ser interpretats com símptomes de la lluita d'una nova classe mitjana per tal d'establir aquestes barreres de distinció social, i alhora també el reflex d'un context postmodernista més individualista, en contra d'una identitat social de grup més "col.lectiva", pròpia del Fordisme. De fet, el turisme, i d'acord amb l'opinió dels sociòlegs, no deixa de ser un conjunt de pràctiques d'ostentació, signes d'identificació per als seus practicants, i una referència per a la resta de les categories socials (Clary, 1996).

Al marge de les discussions sociològiques, és un fet evident l'expansió d'una classe mitjana, una nova burgesia associada al creixement del sector de les activitats dels serveis comercials, empresarials i administratives, que pot recórrer a les seves capacitats econòmiques i culturals com uns mecanismes de distinció consumista i turística envers els altres grups socioprofessionals⁵. S'ha argumentat una reproducció i diferenciació de classe social en funció de la possessió d'un "capital cultural" (Bourdieu, 1984), i del consum de certs "bens posicionals" (Hirsch, 1977), que serviren per posicionar i donar un avantatge competitiu als seus consumidors, atès que el seu atractiu es basa precisament en una escassa i restringida disponibilitat per a tot el públic. Es fomenten més sovint unes determinades actituds de diferenciació (p. ex. la de "viatjar aquí abans que ho faci tothom", o la substitució del "enguany he anat a aquí" per "enguany he anat a aquí i he fet això").

3.3.- El Postmodernisme i els models teòrics d'evolució turística. El concepte de "béns" i "mals posicionals"

Com s'ha comentat en el capítol anterior aplicat a la ciència geogràfica, el Postmodernisme pot interpretar-se com una oportunitat per recuperar la importància de l'espai en el pensament social, atès que l'organització del territori no és tan sols un producte social, sinó que també la seva mateixa comprensió esdevé bàsica per tal d'entendre els mecanismes que regeixen la societat (Massey, 1984; Soja, 1989). Així, es proposa un exercici de "deconstrucció" i reformulació de la geografia, que doni prioritat a l'explicació i al coneixement de les realitats concretes per sobre de les abstractes, per valorar la contextualització geogràfica dels processos socials (Dear, 1988). El grau tan elevat de complexitat d'aquestes realitats concretes hauria d'afavorir l'aparició d'una nova geografia regional (teòrica i empírica, amb estudis empírics teòricament informats), pel que fa a les transformacions espacio-temporals dels fenòmens de reestructuració de la producció i les estructures socials. Per aquest motiu, aquesta geografia regional emfatitzaria més els processos generals, però també la singularitat i els particularismes locals de l'organització territorial capitalista (Gilbert, 1988; Pudup, 1988; Thrift, 1990).

---

⁵ De fet, això ha estat una constant respecte a d'altres aspectes de la vida humana i material, com p. ex: la possibilitat de rebre una millor formació educativa i professional per accedir posteriorment, a unes millors ocupacions laborals (cas dels màsters, el cost econòmic dels quals és un primer "filtre" selectiu); la pràctica d'alguns esports identificats tradicionalment amb una elite social (golf, nàutica, vela, hípica, etc), etc. Inclús, l'ús d'alguns béns de consum que al seu moment van suposar una gran novetat (com els telèfons mòbils) seria un bon exemple de béns posicionals, però que ho deixen de ser quan es popularitzen i "massifiquen" (situació que es dona també respecte moltes destinacions turístiques).

Aquest renovat interès per la singularitat dels llocs i localitats en un món complex, és una resposta pragmàtica davant l'obsolescència de les antigues teories d'anàlisi dels processos de desenvolupament regional desigual, i molt particularment, la diversitat d'efectes locals (socials, polítics, econòmics, etc) provocada pels canvis que suposa el Postfordisme (Massey, 1991). L'aspecte diferencial d'aquesta nova geografia respecte els enfocaments convencionals es basa en el fet que, no únicament són descrites la complexitat i singularitat de les interrelacions socials d'un territori, sinó que també són analitzats els processos dialèctics de formació de l'especificitat regional i de diferenciació territorial (Gómez Mendoza, 1990; Lovering, 1989; Massey, 1990). S'estableix una reciprocitat entre la dimensió local i la global, entre els estudis de localitat i globalitat, d'acord amb els quals, a més de la dinàmica interna dels territoris, s'han d'investigar també els processos socioeconòmics més generals que, operant a múltiples escales, incideixen sobre l'especificitat espacial (Cooke, 1989; Wolch i Dear, 1989). La "glocalització" a què s'ha fet referència en el capítol precedent.

D'altra banda, la necessitat d'un desenvolupament capitalista desigual a totes les escales espacials, comporta la reducció i l'eliminació de les barreres espacials, i que aquesta especificitat hagi esdevingut transcendental de cara a la localització de les inversions econòmiques (Harvey, 1985 i 1989). Això ha generat un clima de competència local i regional ferotge, per a la captació de funcions i una atracció selectiva de les inversions "desitjables". A un nivell territorial, els espais també intenten posicionar-se i diferenciar-se, sigui amb l'atracció d'inversions en infraestructures productives i de comunicació, o la transformació de la seva imatge a partir de la creació de zones residencials d'un elevat nivell, parcs tecnològics, etc (Ward i Gold, 1994).

3.3.1.- El model de cicle de vida de Butler i el "bé" i "mal posicional"

La conseqüència més important d'això en termes turístics i territorials ens remetria al concepte de "cicle de vida" d'un producte o una destinació turística (Butler, 1980; Debbage, 1990; Haywood, 1986; Wolfe, 1983), d'acord amb el qual un lloc turístic arriba a un nivell de saturació i massificació quan perd gran part del seu atractiu inicial, i els turistes veuen minvada la satisfacció de l'experiència. Això faria augmentar els desitjos de diferenciació, d'escollir unes

destinacions molt més específiques allunyades dels circuits turístics més tradicionals, passar unes vacances novedoses, i tenir la sensació de "ser i fer una cosa diferent" a la de la resta de la població. Quan les manifestacions turístiques han deixat de ser un referent sociocultural, els seus practicants es veuen "obligats" a la invenció o creació d'unes altres de noves amb què deixar enrera l'anonimat que ha suposat el turisme fordisme, i continuar marcant una distància social, a la vegada que buscar de nou un cert "exotisme".

D'aquesta forma, s'explicaria el fenomen de les modes o cicles en el turisme que, d'una primera difusió restringida i limitada, amb el pas del temps acaba per ser adoptat i assimilat per les masses: primer, el desplaçament als balnearis, després a les zones de platja, banys de mar i bronzejat, els esports d'hivern com l'esquí, i darrerament, un ampli conjunt de noves pràctiques turístiques que sovint s'han anomenat -potser massa gratuïtament i de forma poc rigurosa- amb el concepte de "alternatives" (taules 3.1 i 3.2). Inclús, hi ha qui també afirma que entre aquella fase d'iniciació i la de massificació el període de temps transcorregut és d'uns trenta anys (Clary, 1996). Per tant, resulta ara evident la relació entre aquest darrer concepte i el de "bé" o "mal posicional", pel fet que una destinació turística que es trobi en les seves primeres etapes s'associaria amb el primer, mentre que quan aquesta assolís uns elevats graus de massificació o declivi, seria considerada com un "mal".

Taula 3.1: Algunes denominacions de "nous" turismes

- Turisme alternatiu	- Turisme industrial
- Turisme cultural-Religiós	- Tur. de patrimoni Industrial
- Ecoturisme	- Turisme salvatge
- Turisme ecològic	- Turisme de safari
- Turisme sostenible	- Turisme de disseny
- Turisme mediambiental	- Turisme hard
- Turisme natural	- Turisme soft
- Turisme verd	- Turisme de risc
- Turisme científic	- Turisme d'aventura
- Turisme rural	- Turisme ètnic
- Turisme gastronòmic	- Antroturisme
- Turisme cases de pagès	- Turisme arqueològic
- Turisme de granja	- Turisme d'especialista
- Turisme agrícola	- Turisme de contacte
- Agroturisme	- Caravaning
- Turisme de càmping	- Touring
- Turisme cinegètic-pesca	- Turisme "boletaire"
	- etc

Font: Casillas et al. (1995)

Taula 3.2: Una classificació de les modalitats de "turismes" alternatius

Nivell 1	ALTERNATIU			
Nivell 2	Ecològic	Cultural	Esportiu	Especialitzat
Nivell 3	Ecoturisme Turisme verd Tur. mediambiental Natural Safari Salvatge etc	Antroturisme Arqueològic Religios Touring Gastronòmic Rural Granges Etc	Risc Aventura Cinegètic Pesca Esports aeris etc	Acadèmic Científic etc

Font: Casillas et al. (1995)

El concepte de "bé posicional" faria referència a aquells béns i serveis que tenen una naturalesa intrínseca d'escassetat, o bé es troben subjectes a un risc de congestió i degradació per un hipotètic ús excessiu (Hirsch, 1977). És a dir, que la satisfacció que puguin obtenir uns individus a través del consum d'aquests béns estarà en funció del consum que en facin uns altres, atès que un major consum en un sentit implicarà forçosament una reducció en l'altre. Hirsch posà l'exemple del fenomen de la suburbanització, d'acord amb el qual alguns segments de la població traslladaven la seva residència envers l'extraradi de les ciutats per poder fugir de la congestió urbana, i gaudir de la tranquil·litat i quietud de les àrees rurals. Però a mesura que el creixement econòmic i l'augment del benestar es va generalitzar i difondre per amplis segments de la societat, cada vegada eren més nombroses les persones que volien imitar aquest comportament, fet que va implicar una creixent congestió d'aquelles antigues zones residencials, les quals van acabar per perdre la seva originalitat i atractiu inicial⁶.

Des d'aquest punt de vista, resulta molt fàcil suggerir algunes situacions turístiques que molt bé s'adiuen al concepte, a la naturalesa d'escassetat i al risc de congestió; amb tota seguretat, la primera en què tothom pensa és la de la costa mediterrània, que ha vist com algunes de les seves localitats més emblemàtiques en l'inici de l'activitat turística, han evolucionat per diferents etapes, des de la del turisme minoritari d'inicis de segle, a la de la massificació fordista a partir dels anys seixanta, i darrerament, la de l'adopció d'iniciatives

⁶ F. Hirsch també cita exemples de situacions negatives en què la "posicionalitat" d'un bé ha estat superada: l'adquisició d'un cotxe de luxe i no poder disfrutar de la seva conducció perquè les carreteres estan congestionades per altres conductors; o la realització d'uns determinats tipus d'estudis superiors, amb l'esperança de gaudir de més possibilitats en el mercat de treball o d'aspirar a unes posicions de lideratge, i no poder-ho fer finalment perquè aquesta ha esdevingut també una estratègia adoptada per molta altra gent.

per adaptar-se a les noves exigències del turisme contemporani. En recerca de l'exotisme, la diferenciació i distinció, a mida que els centres turístiques madurs han assolit un elevat grau de congestió, apareixen amb força uns altres on el consum i gaudi individual dels atractius turístics encara no té lloc a expenses d'un consum alié⁷.

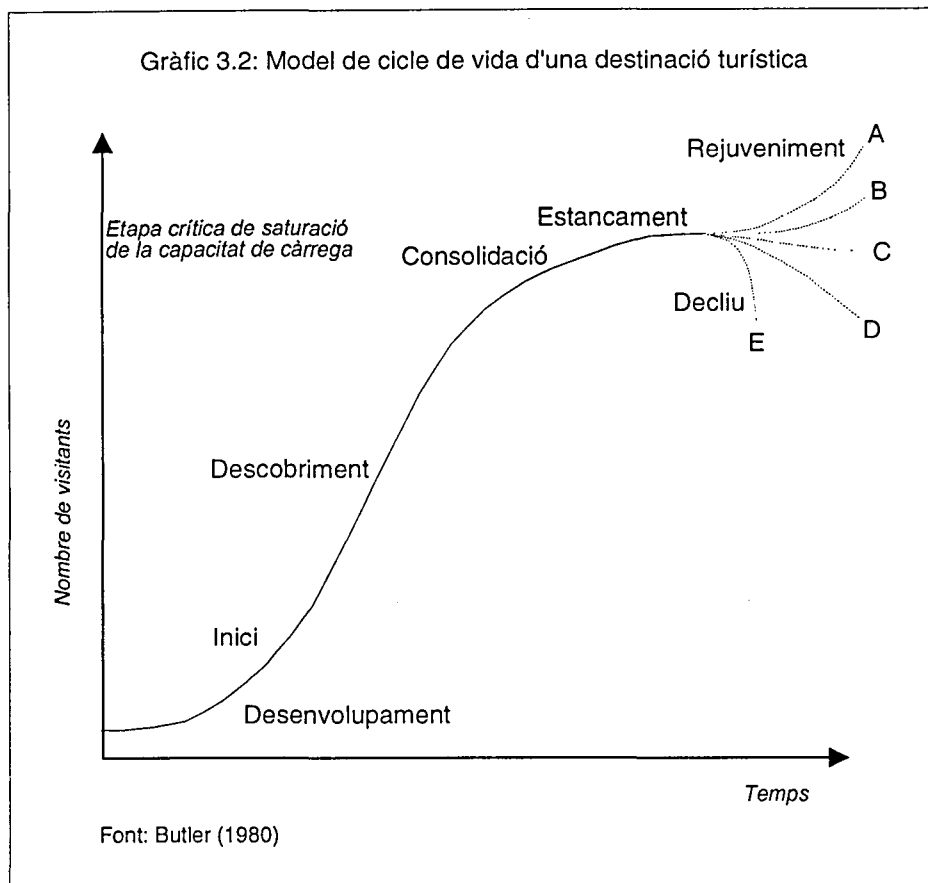
La relació d'aquest concepte amb el de cicle de vida és més que evident. Es posa de manifest que les destinacions turístiques són uns indrets dinàmics en què les característiques i dimensions del seu producte varien amb el temps, segons les característiques de la demanda i oferta. Aquestes apreciacions han estat conceptualitzades, en la seva versió més clàssica i coneguda, per R.W. Butler (1980), i que a banda d'algunes crítiques rebudes per les possibles limitacions teòriques (Gordon-Goodall, 1992; Haywood, 1986), preveia una relació positiva entre l'increment del nombre de visitants i el desenvolupament turístic d'un indret. El model de Butler distingeix sis etapes evolutives per les quals passa tota destinació turística -exploració, implicació, desenvolupament, consolidació, estancament i declivi o rejuveniment-, i per tant pressuposa que els productes tenen una vida limitada. Sota aquest marc analític, s'admet que el declivi d'un nucli turístic reflecteix tant aquelles qüestions relatives als trets principals del mercat turístic, com també la magnitud i qualitat de l'oferta, que en aquesta fase haurà arribat al seu nivell màxim ambiental, infraestructural i recreativa, i per tant, es trobarà en una situació d'inferioritat pel que fa al seu grau de competitivitat respecte altres destinacions turístiques (Antón Clavé, 1993) (gràfic 3.2 i taules 3.3 a 3.5).

Aquest model resulta força útil perquè és considerat com una explicació del turisme massificat fordista, i de l'evolució seguida per molts nuclis turístics del litoral mediterrani, de com s'han anat transformat al llarg del temps des d'unes fases inicials en què el turisme era quelcom inexistent o testimonial, fins arribar a una situació en què aquesta activitat ha assolit la supremàcia en la vida econòmica i social dels territoris afectats, i de la qual aquests en depenen ara completament. Finalment, i com està succeint avui dia, molts d'aquests municipis turístics es veuen forçats a aplicar mesures per afrontar una etapa

---

⁷ Anteriorment a Hirsch, l'economista E. Mishan (1969) ja va presentar una valoració sobre els límits del turisme contemporani: els costos derivats de la congestió i l'excessiu nombre de turistes en alguns indrets determinats, i el conflicte d'interessos entre els turistes, les agències turístiques, les indústries del transport i de serveis auxiliars, els governs desitjosos de divises, i els col·lectius preocupats per la preservació del medi natural. La seva crítica es basa en el fet que el turisme de masses no implica necessàriament una democratització del viatge sinó més aviat la destrucció dels indrets visitats, atès que l'espai és un recurs limitat. El citat autor afirma contundentment que "allò que pocs poden gaudir en llibertat, les masses ho acaben per destruir" (pàg. 142) (citat a Urry, 1990).

d'estancament i declivi, a què han pogut arribar com a conseqüència de la no renovació de la planta hotelera, sobreexplotació dels recursos naturals, pèrdua de qualitat en el servei, envelliment dels atractius, incapacitat de competir amb uns nous mercats emergents, etc⁸. Només amb aquests plantejaments poden explicar-se les iniciatives adoptades en alguns municipis mediterranis per renovar l'oferta turística -com Benidorm, Calvià, Salou, Lloret de Mar, Sitges, Roses, etc- (Curtis, 1997; Vera Rebollo, 1994; Vera Rebollo i Monforte, 1995)⁹, i els intents per estendre l'activitat turística cap al rera país (p. ex. a la Costa Brava, els circuits per la ciutat de Girona o el mateix museu Dalí de Figueres) (Donaire, 1996; Donaire et al. 1997).

⁸ Un exemple del clima d'una certa inquietud que viu el sector hotelier de la Costa Brava és el fet que les prestigioses Jornades Costa Brava, organitzades pel Cercle d'Economia, han hagut de deixar el litoral gironí i traslladar-se a Sitges, com a conseqüència de la impossibilitat de trobar-hi fora de la temporada turística alta, un establiment hotelier capaç d'allotjar un nombre elevat de congressistes, i oferir els serveis que requereix un esdeveniment d'aquest tipus (Costa-Pau, 1996a). Per altra banda, els empresaris hotelers de la mateixa Costa Brava ja han començat a fer projectes per a la futura localització d'un segon parc temàtic a Catalunya, en un intent de reduir l'impacte que ha suposat la competència de la Costa Daurada i Port Aventura (especialment en la temporada baixa i mitjana), i alhora de renovar també l'oferta turística (Costa-Pau, 1996b).

⁹ En una entrevista al diari *Avui*, el Director General de Turisme de la Generalitat Josep Cortadellas, deia en relació a la planta hotelera de Catalunya, que a la franja litoral no calia construir-hi més hotels (Relats, 1996).

Taula 3.3. Model típic de desenvolupament turístic d'una destinació

FASE 1	La localització llunyana i "exòtica" de l'indret ofereix possibilitats de descans i relax, i proporciona als turistes "rics" una oportunitat de "fugida". A més, el turisme és concebut com una activitat que "posiciona" socialment a qui ho practica, és a dir, és un "bé posicional".
FASE 2	La promoció i un major coneixement de l'indret atrau turistes d'ingressos mitjans, que hi vénen per descansar, però també per imitar els anteriors. A mesura que el turisme hi arrela, la construcció d'infraestructures diverses modifica l'entorn i el caràcter inicial de l'indret, d'allò que en una etapa inicial era un "paradís per a la fugida". Els primers turistes es veuen "obligats" a buscar unes altres destinacions per continuar amb el seu consum turístic.
FASE 3	L'indret desenvolupa el turisme de "masses", amb l'atracció d'un elevat nombre de turistes pertanyents a uns segments socioeconòmics baixos i de comportaments i hàbits turístics força similars. La destinació ja ha perdut la capacitat de "posicionar" socialment, a la vegada que la pèrdua de qualitat i l'augment de la degradació ambiental i social. Els antics "primers" turistes ja han trobat unes altres destinacions amb un grau de desenvolupament turístic encara reduït o nul.
FASE 4	A mesura que l'indret ha esdevingut turísticament depenent en un grau excessiu, els problemes han assolit un nivell de difícil resolució. La majoria dels turistes no hi tornen perquè ara, introduïts de ple en el consum turístic, busquen unes altres indrets que puguin oferir més qualitat. D'altra banda, la població local no pot tornar a la seva original forma de vida (preturística), i es veuen forçats a revitalitzar la seva destinació per tal de no perdre quota de mercat.

Font: Shaw i Williams (1994)

Taula 3.4. Implicacions del model de cicle de vida per a una destinació turística

	Inici	Desenvolupament	Consolidació	Declivi
Característiques				
Increment	Baix	Creixement ràpid	Creixement lent	Decreixement
Benefici privat	Insignificant	Màxim	Anivellat	Descendent
Cashflow	Negatiu	Moderat	Elevat	Descendent
Visitants	Innovadors	De masses	De masses	Poc actius
Competidors	Escassos	Creixents	Molts	Escassos
Respostes				
Estratègia	Expansió de mercats	Penetració de mercats	Defensa de quotes	Reposició
Despeses marketing	Creixents	Elevats	Elevats	Consolidats
Èmfasi marketing	Educació	Informació	Assiduïtat	Protecció nous mercats
Distribució	Independent	Mercat de viatges	Mercat de viatges	Mercat de viatges
Preu	Elevat	Descendent	Reduït	El més reduït
Producte	Bàsic. No estandarditzat	Millorat però estandarditzat	Diferenciat	En transformació
Promoció	Cap	Venda personal, publicitat, relacions públiques	Venda personal, publicitat, relacions públiques, promocions	Venda personal, publicitat, relacions públiques, promocions

Font: Vera Rebollo et al. (1997)

Taula 3.5: Tipologia del turisme i dels seus impactes

Estadis d'evolució	Naturalesa del turisme		Naturalesa dels impactes		
	Tipologia de turista	Tipologia de turisme	Socials	Econòmics	Espacials
I	Elit exploratòria	Orgànica	Eufòria	Mínim	Nul
II	Original	Alterat	Indiferència	Moderat	Feble
III	Massiu individual	Semiartificial	Desconfiança	Substancial	Mig
IV	Massiu de grup	Artificial	Antogonisme	Enorme	Fort

Font: Vera Rebollo et al. (1997)

D'altra banda, podem trobar una altra relació entre aquest model evolutiu de Butler¹⁰ i el concepte de béns posicionals, des del moment en què el turisme és considerat com una activitat que pot marcar una certa diferenciació social. Les seves primeres etapes (exploració i implicació) són precisament, aquelles en què el turista pot comportar-se com un pioner per fer alguna cosa diferent, en un indret on el turisme encara no hi ha arribat o no ha assolit un excessiu grau de desenvolupament (el poder dir "jo he estat aquí abans que uns altres, abans que hi arribessin les masses"). A mesura però, que aquest indret va passant per unes posteriors etapes i amb això, canviant de model turístic (d'un model "artesanal" a un altre de plenament fordista), aquell anterior caràcter iniciàtic ja s'ha perdut irreversiblement. Els primers turistes que actuaren com a pioners, busquen ara unes altres destinacions on manifestar les seves inquietuds turístiques, provar noves coses, experimentar noves sensacions, descobrir unes altres paratges encara desconeguts per la "massa" dels turistes i en definitiva, posicionar-se socialment a través dels viatges.

Relacionat també amb aquests conceptes, caldria citar també uns altres dos que complementarien aquesta visió postfordista del turisme. El primer seria el de "capacitat de càrrega d'una destinació turística", i indicaria la freqüentació o nivell de visitants que aquesta seria capaç d'assolir o "resistir", abans que un hipotètic nombre excessiu de persones impliqués una pèrdua de qualitat en l'experiència turística, i inclús fes perillar la mateixa conservació material; aquest podria ser el cas de les platges massa congestionades, o el d'algunes coves prehistòriques amb restes de pintures rupestres que s'han tancat al públic -com les de Lascaux- perquè les condicions ambientals s'han vist alterades greument per l'elevat nombre de visitants. Sobre això, cal

¹⁰ Unes altres aportacions relacionades amb el cicle de vida d'una destinació turística, amb algunes variacions però, són les de di Benedette i Bojanic (1993), sobre la revitalització d'un indret turístic a partir de factors estratègics i mediambientals, i Opperman (1995), que relaciona els canvis en els models turístics amb les aspectes generacionals dels turistes.

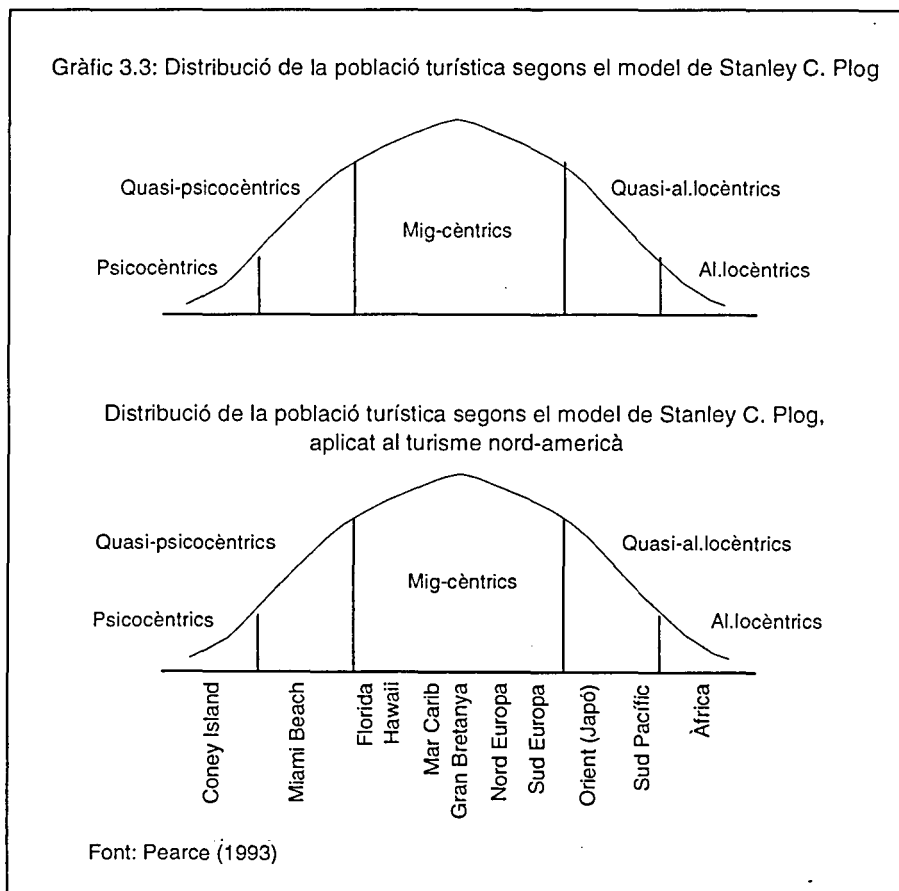
distingir també entre una capacitat de càrrega física i una altra perceptual; és a dir, una hiperfreqüentació de visitants que pugui malmetre irreversiblement un atractiu turístic, o encara que no s'arribés a aquest extrem de destrucció, que pel fet que hi hagués un nombre específic de persones, la qualitat en l'experiència turística d'un individu restés minvada, encara que la presència de més persones no hi suposés un perjudici important (Canestrelli i Costa, 1991; Walter, 1982).

3.3.2.- El model psicogràfic de Plog

En aquesta mateixa línia teòrica de models i conceptes turístics, Stanley C. Plog (1973 i 1987) també en proposà un altre centrat en el comportament psicològic dels viatgers, en el context d'una investigació realitzada per algunes companyies de línies aèries. El seu model pretenia analitzar perquè existeixen diferents graus de popularitat i èxit entre les destinacions turístiques, i també quins tipus de persones prefereixen unes o altres. A grans trets, va distingir entre dos grans grups de turistes anomenats "psicocèntrics" i "al.locèntrics", i de la mateixa forma que els turistes es podrien categoritzar al llarg d'una mena d'eix o continu psicocèntric-al.locèntric en què la població es trobi repartida segons una constel.lació de personalitats diverses, també ho serien aquestes destinacions. D'acord amb les seves argumentacions, les característiques del primer grup de turistes serien: a) preferència per destinacions ja conegudes, amb atractius típics i tòpiques (les cinc "s" -*sun, sand, sea, sangria i sexe*), grans concentracions d'infraestructures i serveis turístics (hotels, botigues de *souvenirs*, restaurants, etc); b) hi desenvoluparien un nivell reduït d'activitats complementàries, a partir de l'adquisició d'un paquet turístic amb un escàs marge de llibertat; i c) el rebuig de qualsevol contacte amb la cultura local (el folklore, àpats, artesanía, etc). Com es comprova, uns trets típicament fordistes i que es correspondrien amb les etapes de massificació, declivi i reconversió del model de Butler, així com també amb un grup de destinacions turístiques no gaire ben "posicionades" socialment avui dia.

Per la seva banda, els al.locèntrics mostrarien una especial predilecció per les àrees no turístiques o aquelles que encara es trobin en una fase inicial del desenvolupament turístic; el que realment buscarien és el descobriment de noves experiències i el contacte amb els elements més propis de la cultura local, la visita d'indrets amb poques infraestructures turístiques i desconeguts

per a la majoria de gent, i sobretot, mantenir un alt grau de flexibilitat i llibertat en el moment d'organitzar el viatge. Per tant, destinacions que actualment són noves en el mercat i diferents, es considerarien com al.locèntriques (i també es podria afegir "postfordistes"), mentre que unes altres encara s'identificarien del tot amb aquest "psicocentrisme" turístic (Griffith i Albanese, 1996). És més, Plog va observar que el factor de l'ingrés econòmic no estava directament relacionat amb aquesta divisió, llevat d'aquelles situacions més extremades, és a dir, els turistes al.locèntrics disposaven d'ingressos més elevats mentre un baix nivell de capacitat adquisitiva corresponia en general als psicocèntrics, fet que ens remet a una primera segmentació del mercat turístic. En definitiva, el vincle amb el procés evolutiu d'una destinació és clara: són els turistes del tipus al.locèntric els que forneixen la primera onada turística d'una destinació, i a mesura que aquesta va guanyant en popularitat, aquells perden pes front uns altres turistes que cada vegada reuneixen més trets psicocèntrics (cada grup seria més conservador en el comportament turístic que el precedent) (Pearce, 1993) (gràfic 3.3 i taula 3.6).

Taula 3.6: Principals diferències entre grups psicogràfics aplicades al turisme

Psicocèntrics	Al.locèntrics
Preferència per destinacions turístiques de caire familiar, plenament desenvolupades	Preferència per àrees amb un baix o nul nivell de desenvolupament turístic
A les localitats turístiques, es desenvolupen activitats que no surten d'allò que per al turista és ja habitual	Gaudeixen amb el descobriment de noves experiències i la visita de llocs encara desconeguts per la "massa" de turistes
Elecció de localitats que responen a un model de turisme tradicional (p. ex. el de les cinc S)	Preferència per aquelles destinacions noves, diferents
El nivell d'activitat dels turistes és força baix	Un nivell d'activitat molt elevat
Desplaçament fins a les destinacions amb mitjans de transport habituals (p. ex. el cotxe)	Preferència pel transport amb avió
Preferència per localitats amb un elevat nivell de concentració turística, pel que fa a les infraestructures d'allotjament, restauració, serveis i comerços	Allotjament en hotels de categoria elevada, malgrat que no necessàriament moderns, o de propietat d'importants multinacionals. Elecció per llocs amb una escassa infraestructura turística
Preferència per una atmosfera i ambient quotidià (el de la seva pròpia zona d'origen), rebutjant qualsevol manifestació autòctona, de tipus folklòric, cultural, gastronòmic, etc.	Preferència pel contacte intens amb la cultura i gent de l'indret visitat
Adquisició d'un paquet turístic tancat, amb un escàs marge de "llibertat" per al turista	Adquisició de només aquells elements més imprescindibles, com l'hotel i el transport (el <i>fly & drive</i>), mantenint un elevat nivell de llibertat i flexibilitat per organitzar el viatge i l'estada

Font: Mundet (1994)

3.4.- Antecedents del turisme postfordista

La crisi del model capitalista fordista significà també un punt important d'inflexió en la concepció del desenvolupament turístic, puix el seu paradigma empresarial s'ha transformat profundament en els darrers anys. El model de funcionament del turisme de masses ha deixat de ser el més idoni per tal que les empreses i regions turístiques mantinguin la seva competitivitat, i al seu lloc es consolida un altre per la seva capacitat de resposta a l'aparició de noves condicions respecte la tecnologia, els esquemes d'organització i gestió laboral i empresarial, els hàbits i valors actuals dels consumidors, i el context general de l'entorn (Fayos-Solà et al. 1993; Fayos-Solà, 1996). És per aquest motiu que el que interessaria en aquests moments és l'exposició de l'evolució que ha seguit l'activitat turística al llarg de les darreres dècades, i inclús segles, i veure com s'ha manifestat en tres etapes diferents, una de caire "artesanal", la fordista i per últim, la postfordista. És a dir, es tractaria de conceptualitzar aquest model com una nova política en un marc *krippendorfià*, a partir de la compatibilització de la competitivitat amb els condicionaments econòmics, socials i mediambientals (Krippendorf, 1982 i 1986), el redisseny del paper

dels actors implicats i la superació de la tradicional "visió estiuenca" del turisme (Fayos-Solà, 1996: 67).

Abans d'aquest exercici cronològic però, permeteu-me la llicència d'una petita "frivolitat" perquè a banda de trobar-la divertida, crec que resulta força encertada per aquest capítol; d'altra banda, també podria ser interpretat com un bon exemple (hipotètic) del fenomen d'expansió de l'activitat turística més enllà de la franja litoral envers les zones més endarrerides de l'interior.

El següent text correspon a la veu en *off* que introdueix la pel·lícula espanyola *El turismo es un gran invento*, dirigida pel director Pedro Lazaga i interpretada pels actors Paco Martínez Soria i José Luís López Vázquez. Mentre se sent aquesta veu, l'espectador pot veure de fons diverses imatges molt representatives per a aquesta investigació: paratges de platja on els turistes ocupen cada pam de sorra disponible, unes primeres línies de mar atapaïdes d'apartaments, hotels i altres construccions (gens en harmonia amb l'entorn), i evidentment, les inevitables cues a les carreteres dels primers automòbils que una gran part de la població havia pogut adquirir, en el context d'un mercat de consum de tipus "fordista" que ja havia iniciat la seva fase d'implantació. L'argument d'aquest film és tan simple com útil: l'alcalde d'un petit poble de l'Aragó (Martínez Soria), preocupat per l'emigració de la gent jove, decideix transformar la seva vila en un centre turístic d'interior. D'acord amb aquesta finalitat, i acompanyat del seu secretari (López Vázquez), es desplaçen al litoral per observar i prendre nota de tot allò que seria necessari. La pel·lícula -un fidel reflex de l'Espanya dels anys setanta descobridora del turisme de "masses", i que s'havia transformat en una de les principals destinacions vacacionals d'Europa-, és un conjunt de petites aventures, malentesos i anècdotes en un indret qualsevol del litoral espanyol.

Turismo, turismo, turismo, una palabra mágica que conoce todo el mundo y que ayer, aunque ya estaba en el diccionario, nadie sabía lo que significaba, entre otras cosas porque nadie quería hacer turismo. Y ya ve, el turismo significa entre otras cosas esto: hacer maletas, embarcar a las familias, oh! las familias numerosas... viajar, viajar, viajar, en coche, en remolque, con remolque, a remolque, en barco, como sea, a pie si es necesario. Conocer cosas nuevas, novísimas, comer paella. Toda esta prisa, esta velocidad, este vértigo es para esto: para descansar. El mar, el sol, tumbarse en la playa y no pensar en nada. Ya lo dicen los médicos: quince días de vacaciones son cinco años más de vida. Aquí lo importante es tomar el sol, pero con cuidado, eso es. Se hacen nuevas amistades, se ayudan unos a otros, pero sin pasarse... Y el amor, quién no se ha enamorado alguna vez en la playa. Verdad que es bonito. Turismo, turismo, turismo. Hoteles, piscinas, apartamentos, playas, cámpings. Turismo, turismo. Para usted se ha hecho todo esto. Decididamente, el turismo es un gran invento.

3.4.1.- El turisme com a element de distinció social

El turisme com a producte social (més que econòmic) no és un fenomen amb uns orígens recents, moderns o contemporanis, atès que p. ex. la seva pràctica al període de les antigues civilitzacions clàssiques de la Mediterrània, ja va esdevenir una activitat força habitual entre les classes més benestants (les platges situades al golf de Nàpols i de Sicília eren indrets molt freqüentats en ple apogeu de l'Imperi Romà). D'altra banda, si es tenen en compte les definicions generalment acceptades de "turisme" i "turista" -pel que fa a les qüestions de motivació i pernoctació fora del lloc de residència habitual-, és evident que qualsevol peregrí de l'Edat Mitjana que estigués fent el Camí de Santiago podia ser considerat un turista en tots els seus termes. Malgrat tot, la majoria dels estudis turístics que aborden la perspectiva històrica del fenomen turístic, inicien la seva trajectòria al segle XVIII, època en que l'aristocràcia anglesa va iniciar el costum de realitzar l'anomenat *Gran Tour*, en un context de plena influència de les idees *rousseauianes* de la Il·lustració.

Es tractava d'un recorregut pel continent europeu (especialment a França i Itàlia), amb l'objectiu o motivació principal de millorar la formació personal i pedagògica del viatger. Així, Barke i Towner (1996) -i en referència als orígens de l'activitat turística a l'Estat espanyol- constaten com algunes ciutats i indrets de sengles països (París, Versalles, Venècia, etc) exercien un major atractiu turístic en detriment d'unes altres d'espanyoles (com l'aqüeducte de Segòvia, l'amfiteatre de Mèrida i el palau reial de l'Escorial), malgrat el prestigi imperial de la corona¹¹. És per això que mentre la pràctica d'aquest *Tour* assolía el seu màxim prestigi al segle XVIII, el territori espanyol restava fora dels límits d'un primer anell turístic europeu (Claval, 1995; Ojeda Rivera, 1992).

Posteriorment, al llarg dels darrers anys del segle XVIII i durant el XIX, aquesta imatge negativa va experimentar una transformació significativa, arrel un canvi produït en les motivacions i sensibilitats principals dels viatgers. Els antics elements que feien tan poc atractiu el nostre territori als antics "grans turistes" il·lustrats -la llunyania, pèssimes comunicacions, paisatges salvatges, patrimoni medieval i àrab, cultura popular pintoresca, etc- adquiriren un nou significat per a una nova onada de viatgers aristocràtics i benestants. Va sorgir

---

¹¹ A aquesta imatge negativa del territori espanyol en comparació a d'altres destinacions "turístiques", hi contribuïen també altres factors més enllà dels ideals de la Il·lustració, el món clàssic i el Renaixement, com p. ex.: comunicacions molt deficientes, manca d'allotjaments, por al banditatge i a la Inquisició (per als viatgers protestants provinents del nord d'Europa), etc.

i es va difondre un gust innovador per aquells escenaris i cultures considerats aleshores com a "exòtics" i "romàntics", i la raó principal del viatge ja no fou tant la recerca i el descobriment de monuments antics i oblidades ruïnes de les civilitzacions clàssiques, com el coneixement dels costums i tots aquells altres elements que integren una cultura popular.

D'aquesta manera, el territori espanyol va formar part d'un important procés de descobriment que incloïa també altres regions d'Europa meridional (Sicília, Grècia i el *Mezzogiorno* italià) (Burke, 1978), alhora que objecte d'un destacat entusiasme viatger per part de personatges com Pascual Madoz, Alexandre de Laborde, John Talbot Dillon, Washington Irving, Théophile Gautier i Richard Ford (Ybáñez Bueno, 1997)¹². I aquest és un aspecte a tenir en compte *a posteriori* perquè es podria interpretar que aquesta filosofia de descobriment que hi havia al darrera del *Gran Tour*, sembla que torna a recuperar-se -salvant les distàncies però- arran la difusió d'algunes pràctiques turístiques de tipus postfordista. La següent cita, extreta de Barke i Towner (1996: 7), fa una referència molt explícita a aquest nou fenomen turístic de naturalesa "romàntica" d'èpoques anteriors:

The behaviour, as well as the appearance, of the Mediterranean people evoked admiration and envy, because it conformed to the style that was so eagerly desired yet so relentlessly elusive at home. In the South the masses were by comparison civilised, sober, and cultured (J. Pemble, 1987: 133).

Malgrat l'aparició del migdia europeu com a integrant d'un incipient circuit o sistema turístic, la posició que ocupaven alguns països mediterranis com ara Espanya en un hipotètic ranking de destinacions continuava sent força baixa, especialment en relació a altres països veïns com França i Itàlia, amb una més arrelada tradició turística. La investigació de Barke i Towner (1996: 8-9) dóna de nou algunes dades interessants; així p. ex. la primera guia turística sobre l'Estat espanyol no va ser editada fins el 1898 (en anglès per l'editorial Karl Baedeker), mentre que les dedicades a altres països i regions europees van ser publicades amb força antelació (les de Suïssa i la Itàlia central els anys 1863 i 1867). D'altra banda, la primera agència pionera en l'organització dels viatges -l'anglesa Thomas Cook¹³- no va incloure un recorregut pel territori

¹² Una recent aportació a la visió turística de l'Estat espanyol al segle XIX ens la proporciona Eloy Ibáñez Bueno, en un article publicat a la revista *Estudios Turísticos* (1997), sobre l'evolució històrica d'aquest fenomen i la seva manifestació a una escala espanyola. D'altra banda, és significatiu com un d'aquests viatgers "romàntics" -Alexandre de Laborde-, en un dels seus recorreguts per territori català, va incloure en els seus itineraris la vall del Cardener, amb les ciutats de Manresa, Solsona i Cardona, i que reflectiria com aquesta zona ja desvetllava un cert interès turístic.

¹³ La primera agència de viatges fou fundada a mitjans del segle XIX quan l'impressor Thomas Cook organitzà un tren amb 570 passatgers, des de les localitats de Leicester a Loughborough, amb un "paquet" que incloïa el viatge d'anada

espanyol fins el 1872, i inclús oferint encara la imatge d'un país considerat com una *terra incognita*.

Paral·lelament, fou també durant el segle XIX quan les motivacions de caire intel·lectual i pedagògic que contextualitzaven el *Gran Tour*, i l'esperit romàntic i aventurer que impregnava el viatge per alguns països mediterranis, van deixar pas a unes altres que combinaven els aspectes més estrictament lúdics, ociosos i moda, amb els terapèutics i la salut. Va ser en aquesta època que els diccionaris començaren a recollir la veu "turisme" per fer referència a la teoria i pràctica del viatge en què el plaer constituïa la motivació principal, és a dir, el viatge pel pur plaer de viatjar. A la vegada, la difusió del transport per ferrocarril va ser un fet clau en aquesta expansió territorial del turisme (limitada encara, però), i com s'ha citat amunt, s'inicià la publicació de les primeres guies turístiques, es van fundar les primeres agències de viatges, i es crearen també els "paquets turístics", amb la inclusió en un mateix viatge del transport, l'allotjament i els restaurants (Callizo, 1991).

En conseqüència, determinades localitats del litoral europeu, bé del nord, bé del litoral mediterrani, van assolir una gran reputació i popularitat com a importants centres turístics, destacant: Brighton, Scarborough, Scheveningen, Swinemünde, Dieppe, Carlsbad, Baden-Baden, Lido, Viareggio, Vichy, Luchon, Aix-les-Bains, Biarritz, Deauville, la Riviera francesa -amb Monte Carlo, Niça i Cannes-, i la costa espanyola del sector septentrional -Zarautz, Sant Sebastià i Santander- (Turner i Ash, 1991)¹⁴. A un nivell més específicament català, caldria citar també les viles de Sitges, Mataró, Caldes de Malavella, Sant Hilari Sacalm, Camprodón, i algunes altres de la Costa Brava (Cadaqués, Begur, Palafrugell, St. Feliu de Guíxols, Tossa de Mar, Lloret, etc), previ pas a la seva posterior massificació turística o etapa del turisme fordista. Així, en aquest mateix context empordanès, l'escriptor Josep Plà, a la seva obra *El meu país* (1974: 611-612), descrivia amb el seu estil característic, els primers estiuejants de Llafranc:

---

i tornada, berenar a base de té i entrepans, partits de cricket, balls i banda de música, i una guia de botigues i llocs històrics d'interès de visita recomanada (Urry, 1990, pàg. 24).

¹⁴ Gran Bretanya fou el país pioner en establir unes pràctiques vacacionals entre les classes treballadores, a partir de l'aparició de nombrosos *resorts* turístics al litoral britànic durant la segona meitat del segle XIX, i en indrets com Blackpool, Bournemouth, Brighton, Southend, Bradford i Morecambe, propers a les aglomeracions industrials, i que foren molt populars en el període d'entreguerres i posterior a la II Guerra Mundial (Antón Clavé, 1993; Urry, 1990).

Podem recordar perfectament les primeres famílies que passaren l'estiu a Llafranc a primers de segle -famílies algunes de les quals eren de la vila i altres forasters (...) L'estiueig era arcàdic, però durava poc; començava passat Santa Margarida, la festa major de Palagrugell, i s'acabava passat Santa Rosa, indefectiblement. Els estiuejants eren aficionats a la pesca; tenien mariner i bot i armellades, palangres i volantins. Anaven a llevar quan sortia el sol i es passaven la tarda jugant al tresillo. Les senyores anaven a rosari a l'hora baixa, quan la campana tocava a l'avemaria (...) El carro d'en Maleca, des de Llafranc, el d'en Batlle, des de Calella, portaven els cabassos de les provisions i per un ral els viatgers. Era una cosa casolana, familiar, d'un arcadisme deliciós. Els banys eren decents. Hi havia les baluernes de fusta amb unes orelles que penetraven en l'aigua perquè la gent que es banyava no pogués ser vista. Els senyors es banyaven d'un cantó i les senyores de l'altre

Per la seva banda, un altre exemple nacional d'aquests primers passos de l'activitat turística ens el proporciona l'investigador mallorquí M. Seguí (1996), qui en un estudi del desenvolupament turístic a les illes Balears, distingeix una sèrie d'etapes històriques, amb una primera de caire "preturística" que la situa entre el segle XIX i el boom turístic dels anys 1960. L'autor afirma que van ser els viatgers britànics desplaçats en creuers, i l'establiment d'una important escola de pintors a localitats com Pollença, els fets que determinaren la difusió de l'arxipèlag balear com una excel·lent destinació per al turisme cultural¹⁵. A la vegada, cita també diverses dades puntuals de principis del XX, que indiquen un creixement lent però continu de l'activitat turística (la publicació d'articles periodístics i la construcció d'alguns hotels emblemàtics a l'entorn de la ciutat de Palma). El fet que s'esmentin alguns dels segments més habituals de turistes d'aleshores -viatgers i pintors- serveix per introduir un aspecte clau i recurrent en l'estudi sociològic del turisme, com és el de les característiques socioeconòmiques dels practicants i l'adopció de l'activitat turística com una via de distinció i diferenciació social (un altre exemple de "bens posicionals").

Segurament, és en aquestes primeres etapes del fenomen turístic en què el viatge i el turisme van actuar, segons l'opinió generalitzada de la sociologia, com un conjunt de pràctiques ostentatòries i de signes d'identificació per part d'una élite minoritària i en conseqüència, com una referència obligada per a la resta dels segments socials "inferiors" (Clary, 1996). Primer van ser els més aristocràtics els que van poder demostrar el seu estatus de classe privilegiada, "ociosa", en ser els únics amb la capacitat de viatjar i dedicar-se al lleure; posteriorment el procés de la Revolució Industrial va significar la progressiva generalització de les pràctiques turístiques i alhora, la seva imitació per part

---

¹⁵ Per a més informació sobre el desenvolupament històric del turisme en aquest arxipèlag, consultar el capítol de R. J. Buswell (1996).

d'una nova classe social emergent -la burgesia-, amb la qual cosa demostrava així que disposava també del temps i recursos suficients per poder-ho fer. De totes formes, el turisme continuava sent una activitat força restringida a unes determinades capes socials, i paral·lelament, marginada de la majoria de la població, raó per la qual aquesta primera difusió del turisme va tenir una repercussió més social que no econòmica a les zones receptores. Amb el pas del temps, les diverses conquestes socials assolides per la població en el transcurs del segle XX i sobretot a partir de la seva segona meitat, facilitaren l'adopció i difusió de les pràctiques turístiques (taula 3.7).

Taula 3.7: Seqüència temporal del turisme costaner a Europa

Modalitat turística	Motivacions	Període
Turisme com a signe d'elitisme social	"Creació" de la platja	Segle XVIII
	Motivacions de salut, curarives Balnearis, aigües termals	Segle XIX
	Llocs d'oci i lleure, moda i punts de trobada de les classes socials benestants	1a meitat del segle XX
Turisme fordista	Àrees turístiques litorals	2a meitat del segle XX
	Consum "en massa" del sol i la platja	
Turisme postfordista (?)	Àrees específiques, protecció espais d'interès natural Àrees saturades	Finals del segle XX

Font: Marchena i Vera Rebollo (1995)

Els antics comportaments relacionats amb el lleure i el turisme -fins no gaire reservats a les élites socials-, van deixar pas a un model turístic de masses, o fordista. Paral·lelament, aquest nou fenomen també va deixar de simbolitzar l'estatus social, i per contra va començar a associar-se cada cop més amb una segregació entre el temps de treball i el de lleure (considerant aquest darrer com un guany respecte el primer), i com un temps "passiu", de descans, "ociós", un temps per a no fer res. Amb tota probabilitat, la modalitat turística que més es pot identificar amb aquesta concepció i període històric sigui la del litoral, una de motivacions simples i senzilles. A grans trets, la progressiva generalització d'aquest comportament fou la clau per a l'èxit de la indústria turística fordista, basada en una producció estandarditzada i en cadena, i un consum massificat i socialitzat del "paquet turístic", alhora que controlada per grans companyies transnacionals que integren en una oferta

conjunta, aquells serveis bàsics que necessita el turista per satisfer el seu desig "descobert" de consum turístic. Amb posterioritat, el Postfordisme ha suposat en l'àmbit turístic, entre altres coses, un "desafiament" sociocultural, en el sentit que quan la pràctica del turisme ha deixat de ser un referent de posicionament per a determinats grups de gent, aquests busquen, creen o inventen noves pràctiques amb què fugir de l'anonimat i continuar marcant una certa distància social¹⁶.

Ha estat al llarg del segle XX i especialment a la seva segona meitat, que l'activitat turística ha experimentat en diferents períodes, importants processos de transformació a conseqüència dels canvis que s'han produït bàsicament, en els mercats econòmic, tecnològic i sociològic. En conjunt, en aquesta evolució, es distingeixen tres fases històriques, la del turisme "artesanal", la fordista (de vegades anomenada també l'Antic Règim -Fortià, 1996), i la postfordista o Nova Era del Turisme (NET) (Fayos-Solá, 1994, 1996), malgrat que la majoria dels estudis realitzats s'han centrat a les dues darreres.

3.4.2.- Turisme artesanal (1a generació)

L'etapa del turisme artesanal cronològicament podria ser limitada fins la dècada dels anys cinquanta, i a grans trets, s'ha caracteritzat per ser un període en què el turisme era considerat com una activitat econòmica que ocupava una posició molt secundària respecte els altres sectors productius amb més tradició (agricultura, pesca, ramaderia, etc). Aquells indrets que havien esdevingut mínimament turístics no disposaven en general, de gairebé cap infraestructura turística (serveis d'allotjament, restauració, informació, etc), i la població -llevat d'algunes persones aleshores amb visió de futur o pioners en el negoci turístic-, desconeixia el potencial de desenvolupament i de transformació que suposava l'aposta per l'activitat turística. Només en uns determinats casos hi existia una gamma limitada de productes turístics, intensius en mà d'obra i amb una nul·la rellevància de la tecnologia, escassos canals de comercialització, i orientats tan sols a uns mercats emissors encara reduïts i molt específics en l'escala social.

---

¹⁶ En un article periodístic, José Mª Perceval (1996) escrivia en relació al transport dels turistes amb una perspectiva històrica, que a principis del s. XX les vacances es van estendre als petits comerciants, que copiaren els costums de les classes benestants, fet que provocà la "fugida" dels turistes més "veterans" que progressivament havien d'anar més lluny. Afegeix també que la popularització entre les classes populars del tren com a mitjà de transport per desplaçar-se als nuclis turístics, va afavorir la difusió de l'automòbil entre els grups socials amb més possibilitats econòmiques (p. ex. el *rally* de cotxes d'època Barcelona-Sitges té aquí el seu origen).

En un àmbit nacional, aquesta situació podria ser contextualitzada amb uns exemples força significatius, com els que proporciona l'investigador Mario Gaviria, que en una de les seves obres (1974), descriu molt encertadament l'inici de l'activitat turística en un indret qualsevol del litoral espanyol:

En 1955, un joven español de veintidós años se presenta en Estocolmo, recorre las agencias de viajes con, por sola presentació, una foto del pueblo en la mano. La foto no tiene nada que ver con las que hoy día aparecen en los folletos de las grandes agencias extranjeras. La foto muestra en primer plano una colina, unas cabras pastando, el pastor que las vigila. En el fondo, la bahía, apenas poblada por algunos chalets y por dos edificios altos. El español venía a ofrecer una nueva mercancía: las playas de su pueblecito, las habitaciones de su hotel, el primero de los tres que se habían construido. Se trataba de uno de los pioneros de esta quimera de oro, gente emprendedora, valiente, que había comprendido el interés turístico de los sitios cercanos al mar y de buen clima (...) Era gente que tenía otros negocios, tiendas de ultramarinos, etc, algunos solares obtenidos a veces por trueque (pp. 93-94).

3.4.3.- Turisme fordista de masses (2a generació)

Generalment s'ha acceptat que va ser després de la II Guerra Mundial, a partir de la dècada dels anys cinquanta, però sobretot amb un fort creixement als seixanta, quan l'anterior etapa artesanal comença a ser substituïda per una altra de naturalesa fordista. El turisme, com a activitat de masses i autèntic fenomen de forts impactes socials, econòmics i ambientals, deixa enrera el caràcter minoritari i elitista, atès que el tret principal d'aquest nou turisme radica en l'extensió de la seva pràctica a un ampli ventall de grups socials que fins llavors no hi havien tingut accés, i per tant, la seva "impersonalització" i massificació. Del període precedent basat en la distinció i diferenciació social, es passa a un turisme amb uns comportaments simples, estereotipats, que genera anonimat i indiferenciació (només es fa allò que fa tothom i es viatja a aquells llocs on hi va tothom). Una expressió encertada, tot i que segurament un tant simplista i exagerada, però que alhora podria reflectir alguns aspectes d'aquesta evolució, seria aquella que diferenciaria entre "viatger" i "turista"; el primer correspondria a aquella persona amb un gran coneixement de l'indret que visita, però no de quan hi arribaria o se n'aniria (una mostra del turisme minoritari), mentre que el segon sí sabria els dies d'arribada i sortida a/de la destinació, però en canvi no de quina és aquesta!! (López Palomeque, 1994) (il.lustració 3.2). Un altre exemple el dóna novament, l'estudi de Gaviria, que en una entrevista a una guia anglesa, aquesta afirmava que:

Para que los turistas que lleguen nos reconozcan tenemos un informe con etiqueta. Hay dos autocares por cada vuelo, y una guía dice: "tal vuelo, la gente del hotel..." Pero muchas veces ellos no saben a qué hotel van (242).

3.4.3.1.- Factors que intervenen en el turisme fordista

Els factors que van propiciar aquesta evolució al llarg de la segona meitat de segle han estat diversos, tant a nivell econòmic, com social i tecnològic, i apareixen interrelacionats uns amb els altres. En conjunt, aquests factors van determinar que el paradigma de la producció en massa (fordista) de l'aparell industrial, fos "mimetitzat" pel creixent sector turístic, imponent una forta especialització turística centrada sobretot en destinacions mediterrànies de sol i platja. Durant el període de la postguerra, el sector turístic va iniciar la producció en massa d'uns productes vacacionals estandarditzats, amb uns preus baixos i orientats a turistes que tot just començaven a "descobrir" el turisme (inexperts), de motivacions molt bàsiques i un moderat exotisme. L'oferta estava formada principalment per paquets vacacionals rígids, fet que permetia un abaratiment dels costos i un elevat nivell de competitivitat a partir de les economies d'escala, a la vegada que satisfieia també uns mercats molt amplis, nous, amb unes baixes expectatives i escassa o nul·la segmentació. Altrament dit, una mena de conjunt de mecanismes que combinava el descens de costos, l'augment de la demanda i les economies d'escala, i malgrat que aquests i altres factors han estat objecte d'estudi de molt investigadors (p. ex. Fayos-Solà, 1994; Fayos-Solà et al, 1993; Marchena, 1994; López Palomeque, 1994; Shaw i Williams, 1994 -cap. 9), és útil fer un exercici de recordatori i esmentar-ne els següents:

i) El desenvolupament econòmic, l'augment del nivell de vida i benestar general de què van gaudir nombrosos sectors socials a la segona meitat del segle XX, fet que va permetre la disponibilitat de més recursos i renda per ser destinats a activitats d'oci. Com s'ha comentat en un altre capítol, al darrera d'aquesta situació hi havia l'existència de l'Estat del Benestar. D'acord amb aquest, les classes treballadores van ser incorporades a un entramat social -una estructura hegemònica- que assegurava un progrés econòmic i de modernització, segur, estable i durader, de reforma social, igualtat d'oportunitats i creixents possibilitats de consum. Aleshores, es podria afirmar que les causes que van afavorir el sorgiment del turisme fordista foren aquest procés d'industrialització i la posterior eclosió de la

civilització de l'oci. Des d'aquest punt de vista, i seguint els exemples de Gaviria (1974), s'afirmava que segons els sindicats alemanys, el sol i el litoral del migdia europeu -sobretot l'espanyol i en particular les Illes Canàries-, eren considerats com una forma d'expansionisme legal que a la vegada garantia l'*espai vital* (sic) i el "gaudi merescut" a les classes socials mitjana i obrera; en aquesta mateixa línia, s'expressava també l'opinió que les vacances a les platges espanyoles funcionaven com un mecanisme d'ajustament social per a la població del nord d'Europa, que s'incorporava de nou a les tasques laborals amb una major predisposició (pp. 75-76);

ii) En aquest context general de benestar i estabilitat socioeconòmica una vegada superada el període de la postguerra europea, l'eclosió del lleure, oci i activitats turístiques es va reflectir en una reducció de la durada de la jornada laboral, generalització i ampliació de les vacances pagades, i l'avançament en l'edat de la jubilació -és a dir, una major disponibilitat de més temps lliure. Una xifra significativa ens la donen Shaw i Williams (1994), que argumenten que entre les dècades dels anys seixanta i vuitanta, el percentatge de països on la mitjana de la setmana laboral excedia de les 40 hores, va minvar del 75% al 56% (WTO, 1984);

iii) En relació amb l'anterior, va sorgir i es va fomentar també, una major predisposició envers el viatge i pràctiques turístiques. Les societats més desenvolupades van assumir el fet que les activitats d'oci en general i els desplaçaments turístics en particular, esdevingueren unes funcions de primer ordre en el funcionament social i econòmic contemporani. Simultàniament, es produeix també una expansió dels hàbits turístics a mesura que els anteriors estils de vida i pautes de comportament turístic idealitzats, aconsegueixen una difusió més gran entre els diferents segments de població. Un cop el desig de fer vacances ha acabat per incorporar-se a les pautes de consum de les classes treballadores -com ha succeït amb uns altres bens de consum materials o "experiencials"-, comencen a ser considerades com uns béns de naturalesa insubstituïble, com si es tractés d'un dret assolit al qual ja no s'ha de renunciar mai;

iv) L'augment del nivell de vida i de renda entre la població va permetre també un gran desenvolupament dels mitjans de transport individuals i una creixent motorització del turista. La popularització dels automòbils

(exemple paradigmàtic -potser el que més- d'unes noves possibilitats de consum fordistes per a les classes mitjanes, i un dels béns de consum més típics de l'aparell industrial fordista), va afavorir els desplaçaments i la mobilitat dels turistes, tant nacionals com estrangers. Paral·lelament, la millora de les flotes aèries i l'existència d'uns preus de combustibles molt baixos, van incidir molt positivament en el trasllat a mitjanes i grans distàncies d'enormes volums de turistes amb uns costos força reduïts. A aquesta més gran facilitat econòmica i de transport per al viatge, també cal afegir l'eliminació progressiva de les anteriors trabes burocràtiques i frontereres entre els països emissors i receptors (visats i passaports), fet que va ser significatiu pel que fa als moviments internacionals de turistes. Posteriorment, aquests fets també han estat de primer ordre per expandir el turisme en països on encara no havia arribat i que avui dia són vistos, des d'una perspectiva occidental, com "exòtics" i per tant, idonis per a la recuperació del posicionament social perdut durant l'època fordista;

v) La incidència d'aquest desenvolupament tècnic no es va veure reduït tan sols al sector dels transports personals o col·lectius, sinó que també va resultar decisiu pel que fa a la informàtica i telemàtica. Així, la millora dels anomenats Sistemes de Reserva Automatitzada (o CRS de l'anglès *Computerized Reservation Systems*), va agilitzar i facilitar molt la feina de les companyies aèries i agències de viatge, en permetre la consulta directa de qüestions com horaris dels vols, tarifes, disponibilitat de places i reserves, etc; entre altres coses, això va suposar també un augment de la productivitat, reducció de temps i abaratiment dels costos, atenció més personalitzada i més possibilitats de fidelització dels clients (Cornellà, 1996; Granados, 1994);

vi) No cal oblidar el paper de les cadenes hoteleres i touoperadors (TO) en aquest procés¹⁷. Com es tracta d'una època en què la majoria dels turistes eren inexperts quant als hàbits turístics recentment "descoberts", un dels elements més rellevants fou el de poder proporcionar un nivell de "seguretat" i confiança de les característiques del transport i l'allotjament, a partir del sistema de franquícies i marques hoteleres que asseguressin als turistes unes comoditats familiars i conegudes, però en uns entorns

---

¹⁷ Es recomana la lectura del capítol que A. M. Williams (1996), dedica als TO i el turisme fordista a l'Estat espanyol. Una de les conclusions més feaents és que tot i que en el creixement d'aquest turisme de masses hi van intervenir diversos agents, els TO foren probablement els més poderosos; d'altra banda, també evidencia la influència que tenen en la captació d'alguns mercats emissors específics (p. ex. el britànic).

aleshores desconeguts. L'objectiu consistia en eliminar les principals preocupacions i inquietuds dels consumidors, presentant-les com a solucionades, i la promesa d'un gaudi de les vacances amb un cert nivell de "exotisme", desitjat i també "temut". En aquest punt, de nou podem treure profit de la investigació de Gaviria per exemplificar aquesta situació, citant un altre cop el testimoni de l'anterior guia inglesa (240):

...Les gusta mucho esto a los ingleses. Hay muchos bares y pubs ingleses, la playa es muy limpia, el pueblo es muy limpio. Ellos dicen que es típico de España, pero no quieren a España. Ellos dicen: "hemos estado en el extranjero seis veces". Pero ellos no han estado en el extranjero, han estado como una mercancía mandada hecha un paquete. No quieren conocer a ningún español, quieren conocer su propio país con su ambiente propio, pero con las playas buenas. Dicen que hay demasiado español. La comida demasiado española.

Però a banda d'aquest paper de les cadenes hoteleres i TOs, també cal citar la seva intervenció en l'estratègia de control del negoci hoteler, des de la mateixa construcció de l'establiment fins a la fixació dels preus i l'arribada d'un determinat nombre de turistes. Aquest serà un procés que acabarà per comportar conseqüències negatives per als hotelers, en la manera que els TOs exigiran a canvi de finançar l'hotel, un nombre específic d'habitacions a un preu fix. El que també pot succeir però, és que els turistes previstos inicialment, per determinades raons, no vinguin en un nombre suficient (al cap i a la fi, són aquests mateixos TOs els que proporcionen la "mercaderia" que ha de permetre a l'hotelier finançar el préstec amb què ha construït l'hotel); això va provocar que el propietari estigués mancat de poder de negociació per fixar els preus. Un altre exemple d'aquest fet és el següent:

...pero hacia 1966 o 67 llega, como en los cuentos de hadas, el hada madrina que va a desencadenar el boom hotelero. El que hizo realidad el sueño del propietario del solar e incluso provocará el deseo de tener hotel en aquel que no lo había soñado. Se trata del representante de la agencia de viajes mayorista extranjera o Tour Operator. Aparentemente, todo es de lo más simple: "uno puede ser hotelero con poco dinero si posee un solar"(...). Los créditos hoteleros no se conceden fácilmente y los préstamos son difíciles de obtener. ¿Quién será el avalista, el que garantiza el pago del préstamo? (...) La agencia da parte de la financiación (...). Una vez terminado el hotel, mandará clientes para los cuales se tendrán habitaciones reservadas a un precio dado que se negociará; poco a poco se irá devolviendo el dinero prestado (pàg. 96).

Per tant, es pot afirmar que el turisme fordista es troba representat per un consum massificat i socialitzat del fenomen turístic (viatge i allotjament), en base a l'elaboració en cadena del producte ofertat per part de les companyies i TOs internacionals, que integren els serveis bàsics necessaris per satisfer les

necessitats del turista. La integració en cadena del paquet turístic va constituir el paradigma de la indústria turística internacional -similar a uns altres àmbits productius-, primer apropant a les classes socials mitjanes i baixes les perifèries litorals més properes, per després anar allunyant progressivament aquestes destinacions a partir d'una compatibilitat d'aquesta estratègia amb preus més assequibles per aquests segments de demanda (Marchena, 1994). El turisme de masses apareix com una forma distintiva del model de consum fordista, és a dir, l'adquisició de béns de consum elaborats sota condicions de producció en massa, escassa o nul·la diferenciació dels productes, destinats a uns mercats de consumidors poc o gens segmentats, i que estan dominats per uns productors que monopolitzen el negoci (p. ex. el TO britànic Thomson). El client té l'única opció de consumir productes turístics totalment estandarditzats i rígids -en oposició al concepte de "flexibilitat".

El turisme de masses té com a primer objectiu, el desplaçament d'un gran nombre de persones que busquen unes destinacions inicialment "exòtiques" (però que quan s'han massificat perden aquest exotisme), i que pugui ser assolit amb un mínim de serveis i equipaments, donada la certa limitació d'ingressos dels turistes als quals aquestes destinacions estan orientades. Existeix una intensa competència entre productes turístics indiferenciats i homogenis que reuneixin una mateixa combinació d'atractius (platja, hotel i entreteniment), raó per la qual, aquesta competència s'exercirà a través del factor preu, amb fortes pressions per reduir els costos de producció i el preu final de venda. Per tant, la política empresarial turística es centra sobretot, en la maximització dels ingressos a partir del simple augment del nombre de visitants, la recerca de les economies d'escala per assolir la major quota de mercat possible, i tot això sense gaires consideracions respecte els efectes negatius (socials, ambientals, etc). A la vegada, i derivat de l'homogeneïtzació de l'oferta, el que finalment importarà serà més el fet de viatjar per evadir-se de la rutina i canviar d'escenari, i no tant l'indret on es viatgi, és a dir, que en una situació hipotètica i extremada, les destinacions podrien ser perfectament intercanviables.

D'altra banda, el turisme de masses és necessàriament estacional, atès que els seus principals atractius són d'una naturalesa climàtica -la neu i les platges asolellades (de fet, a l'Estat espanyol, segurament el principal factor d'atracció turística sigui el clima, del qual en depenen els desplaçaments en massa dels turistes). Aquesta polarització estacional reforça la polarització

espacial, perquè la majoria d'aquests turistes es concentren en un nombre reduït de territoris, i a més, el turisme fordista presenta també uns mercats espacialment segmentats, en el sentit que destinacions específiques tenen uns focus emissors concrets. Aquest seria el cas dels turistes alemanys envers Àustria, japonesos i el SE asiàtic i els nord-americans amb Mèxic, mentre que en el context nacional els alemanys i anglesos predominarien al llevant i sud peninsular (i les Canàries), francesos i italians al litoral català en conjunt, i darrerament també els turistes de l'est d'Europa (la Costa Brava)¹⁸.

Com s'observa, aquest factor de la proximitat no és l'únic en l'elecció de la destinació, ja que també pot dependre també d'unes altres variables, com la promoció d'una regió en particular, o l'assoliment d'un volum suficient de negoci que assegurí reduccions de costos significatives. El problema que pot comportar aquesta escassa diversificació dels mercats emissors és l'excessiva dependència i vulnerabilitat respecte els factors externs, polítics o econòmics, sobretot en el cas del turisme internacional (canvis en el nivell de vida dels països emissors, paritat entre monedes, problemes de terrorisme i inseguretat ciutadana, etc).

Per concloure aquest punt, una última cita de Gaviria sobre un exemple de la promoció del principal TO britànic -Thompson- d'unes vacances a l'Estat espanyol, oferint la imatge tòpica del litoral mediterrani fordista. A la vegada, també podria ser considerada com una mostra del procés de creació i foment d'una destinació específica, i també de la necessitat turística de desplaçar-s'hi (una mena de "promesa del paradís"), sent aquest un aspecte força tractat des de l'òptica de la sociologia i antropologia:

Hay todo un mundo alejado esperando para usted. Centros llenos de colorido. Pacíficos pueblos de pescadores y de ensueño. Paisajes de cortarles la respiración (sic) y playas magnificas. Excitantes, exóticas ciudades. Así pues, ánimo, reúnanse con su familia y sus amigos. Dé una ojeada a este folleto y diviértase escogiendo su vacación ideal (...). España ha sido siempre la favorita de los turistas ingleses: buen tiempo, playas bellas y buenas, sin rival en cuanto a precios y animación durante veinticuatro horas en la mayoría de las ciudades turísticas, todo ello entre dos y tres horas de distancia de tiempo de vuelo (...). Una escapada del invierno británico puede ser el mejor tónico en el mundo. Cambiar la sensación del viento en la cara y los escalofríos en el cuello por la delicia de cielos soleados y playas arenosas. Deje esas grises y monótonas calles suburbanas en busca del clamor y la estación de una ciudad europea. Olvídense de tener que preparar la comida en una cocina húmeda y deje que otros se ocupen de usted y de su familia (...). Si le gusta divertirse tan duro

---

¹⁸ P. ex. Eloy Ybáñez (1997) cita al seu article que durant la temporada del 1997, el mercat alemany s'ha polaritzat molt envers cinc destinacions: Balears, Canàries, Illes gregues, Turquia i Tunísia.

como trabaja, no puede hacer nada mejor que ir a España, donde la actividad se incrementa cuando se acuesta el sol (pp. 44-46).

3.4.3.2.- Factors de desequilibri en el turisme fordista

Arribats a aquest punt, creiem interessant fer una referència explícita a una qüestió, de vegades marginada, però que resulta de cabdal importància si es pretén fer una diferenciació entre unes pràctiques turístiques fordistes i unes altres de paral·leles, que responen teòricament, a uns trets postfordistes. Tot i els beneficis que sens dubte, ha comportat el turisme fordista en els territoris afectats -p. ex. la contribució econòmica, el procés de transformació i modernització de les estructures socials, etc-, també ha suposat l'aparició de greus desequilibris o impactes en diversos àmbits, i que defineixen les seves mateixes febleses estructurals. D'acord amb Vera Rebollo (1994), aquests desequilibris estarien agrupats en cinc categories, que són les següents:

i) Desequilibris sectorials: el turisme fordista ha suposat una accentuada sobrespecialització d'una oferta centrada exclusivament en uns escassos recursos naturals -el sol i la platja, la muntanya i la neu-, orientada a un mercat de masses d'un poder adquisitiu mitjà-baix (més en el primer cas que en el segon), comercialitzada per grans companyies internacionals, i amb un èxit basat en la generalització de les vacances entre les classes treballadores dels països europeus. D'altra banda, aquests recursos són molt fàcilment exportables pels països receptors, però també poden ser posats en explotació per uns altres competidors que s'incorporin al mercat turístic. A més, i com ja s'ha comentat, les destinacions turístiques que basen l' oferta en una gamma d'atractius poc diversificada, es mostren molt més vulnerables que unes altres en les temporades desfavorables, així com també a les estratègies empresarials de companyies internacionals que han quasi monopolitzat el mercat turístic. La situació de dependència és doncs, força evident.

ii) Desequilibris tecnològics: si un dels defectes inherents al model fordista ha estat la manca d'intents per modernitzar i actualitzar l'oferta existent, això és més que evident en el cas d'aquelles qüestions més estrictament vinculades a la tecnologia i la formació professional i investigadora. És a dir, això faria referència a la necessitat d'incorporar i

dominar les noves tecnologies i la professionalització del sector, que serveixi per afegir més valor a un producte turístic que en té poc, i també per deixar enrera la imatge tradicional associada al sector turístic - considerat com un conjunt d'activitats econòmiques no valorades en la seva justa mesura, manca de professionalització i un elevat nivell d'*amateurisme*, etc. En aquest sentit seria significativa la desproporció que hi ha entre la importància real del sector en un país com el nostre. i l'escassa presència de línies de recerca i investigació, durant el període de més auge del turisme fordista¹⁹.

iii) Desequilibris mediambientals: són del tot conegudes algunes de les conseqüències que ha tingut aquest model turístic envers l'entorn natural i paisatgístic, des del moment en què la seva dependència respecte uns recursos naturals, i alguns de fràgils (el clima i sol, línies de costa, aigua, paisatge, etc), ha provocat la massificació de moltes zones i la superació de les seves capacitats d'acollida i de càrrega. En el model turístic tradicional, l'exemple del litoral mediterrani és un dels més evidents, ja que el sòl, la costa i les infraestructures han esdevingut les principals variables de localització, intervenció dels agents socials i especulació immobiliària, en què sovint ha primat molt més el nombre de les actuacions a la seva bona qualitat i planificació.

Aquest deteriorament paisatgístic és un dels efectes directes d'aquestes concentracions en massa al litoral, que han acabat per fer desaparèixer en la majoria dels casos, els atractius originals que en una primera fase havien justificat o motivat l'expansió del sector turístic; la visió d'algunes d'aquestes concentracions humanes i immobiliàries és prou il·lustrativa i definitòria d'aquest fenomen -la "Torremolinització", "Benidormització", "Balearització" i "Lloretització" (Picornell, 1993), amb una clara referència a uns indrets mediterrànics que han fet de la seva degradació paisatgística un model imitat arreu. I en aquesta mateixa línia, tampoc caldria oblidar el fenomen de les urbanitzacions de residències secundàries, tant al mateix litoral com al rerpais immediat, i segurament més estès que l'anterior. El

---

¹⁹ Recentment però, ha tingut lloc la reordenació dels antics estudis de TEAT (Tècnic en Empreses i Activitats Turístiques) i la seva transformació en diplomatures universitàries a partir del curs 1997-98, de manera que al territori català ha suposat la reducció dels quasi antics trenta centres TEAT en només vuit escoles, adscrites a altres centres universitaris (UB, UAB, Pompeu Fabra, Lleida, Girona i Rovira Virgili). Aquestes escoles estan repartides entre les ciutats de Barcelona, Bellaterra, Calella, Girona, Manresa, La Seu d'Urgell, Lleida i Tarragona, amb un total de 920 places.

que resulta encara més paradoxal però, de tot això és que aquest procés de degradació va tenir lloc en nom del desenvolupament turístic!²⁰

Al context català, un dels exemples més significatius és la transformació radical experimentada pel litoral costabravenc durant el període del turisme fordista, molt ben retratat i criticat pel biòleg R. Fortià (1996: 110), qui va descriure la situació del que ell ha anomenat el "creixement turístic de l'Antic Règim" al litoral gironí amb els següents termes:

Més enllà de la implantació de l'estiueig com a hàbit de prestigi social, els valors naturals i paisatgístics del litoral s'imposaren clarament per damunt de qualsevol altra zona costanera del nostre país. Fou precisament aquest punt de partida d'un estat del territori en molts casos primigeni, la descoberta d'una alternativa econòmica al sector agrícola que donava opció a l'enriquiment ràpid i sense massa esforços, així com un context polític propens als processos especuladors, els principals factors que possibilitaren un creixement urbanístic anàrquic i desordenat, força vegades al marge de la llei i dels procediments administratius legalment establerts (...). En el període de temps que abraça des de l'inici del fet turístic com a fenomen de masses fins la finalització del règim franquista i la constitució dels primers ajuntaments democràtics (any 1979), es desenvoluparen a la Costa Brava un bon nombre de processos constructius altament impactants pel seu entorn natural (la macro-urbanització d'Empuriabrava, aixecada sobre les restes de l'antic estany de Castelló, potser en sigui l'exemple més dramàtic i significatiu), al mateix temps que es produïa també l'accelerat creixement i expansió del conjunt de nuclis turístics.

iv) Desequilibris espacials: el model turístic del Fordisme es caracteritza per la difusió espacial reduïda i restringida a unes determinades franges o enclavaments territorials (litorals o muntanyencs), i simultàniament, ha marginat la resta de l'espai; així, en el cas espanyol, existiria un model turístic-territorial de tipus linial en tota la franja mediterrània, seguint l'eix viari de l'autopista A-7, i només interrompuda a les àrees de Múrcia, Almeria i Granada, on aquest caràcter de "massa" no hauria assolit encara el nivell de les zones veïnes (tot i que possiblement això sigui més aviat una qüestió de temps). Aquest fet ha provocat que als territoris afectats hi hagi un desequilibri interior-litoral, puix el desenvolupament del sector turístic ha contribuït a la primacia d'aquest últim en detriment del segon -d'un caràcter bàsicament rural i / o industrial. Simultàniament, ha afavorit també la concentració d'una gran part dels efectius demogràfics

---

²⁰ John Urry (1992: 15) reproduïx la recomanació que feia l'església ortodoxa grega l'any 1970 d'una nova oració, amb unes clares implicacions turístiques i ambientals: *Lord Jesus Christ, Son of God, have mercy on the cities, the islands and the villages of this Orthodox Fatherland, as well as the holy monasteries which are scourged by the wordly touristic wave.*

al llarg d'aquesta franja costanera, amb algunes situacions realment excepcionals²¹.

En conseqüència, durant el règim turístic del Fordisme va aparèixer i accentuar una dicotomia interior-costa, amb un territori que experimenta greus processos de despoblació i abandonament perquè no s'ha beneficiat dels efectes positius del turisme, i un altre que en determinades èpoques de l'any pateix fenòmens de congestió i saturació. I precisament, un dels reptes de l'anomenat turisme postfordista contemporani és el d'intentar estendre aquestes repercussions envers l'interior que, amb uns recursos encara poc alterats per la intervenció humana, està en disposició d'oferir unes fórmules que eixamplin i diversifiquin l'oferta tradicional. D'altra banda, això ens remetria a un procés de sinèrgia, en el sentit que alguns indrets no gaire coneguts se'n beneficiarien de l'elevat grau d'atracció de què podrien gaudir uns altres de més interès; altrament dit, que qualsevol indret esdevingui un espai susceptible d'oci i consum turístic, o segons John Urry (1990), "universalitzar la ullada turística". I en aquest sentit, s'argumentarà que pel que fa al cas d'estudi, Cardona pot ser la porta d'entrada del turisme a gran part de la resta de la comarca bagenca.

v) Desequilibris socioculturals: en general, aquesta modalitat d'alteració faria referència als canvis que tenen lloc en la societat i els models i estils de vida de la població resident a les àrees receptores (els valors, les formes de la cultura tradicional, el comportament individual, moral i polític, etc). La majoria dels estudis realitzats des d'aquesta perspectiva -i d'acord amb el parer dels sociòlegs, antropòlegs, etc- han adoptat una postura negativa, en el sentit que el turisme de masses ha comportat una certa "esterilitat cultural", en ser intrusiu en unes comunitats sense gaires o nuls contactes amb l'activitat turística. Inclús, hi ha qui des d'una postura més radical, parla d'un cert "turisme etnocida" (Jurdao, 1979), per indicar un tipus de turisme "exterminador" de cultures autòctones tradicionals, sent una visió allunyada de la concepció general se'n té com

---

²¹ Un dels casos més rellevants és el de Benidorm, que va passar d'uns 6.000 habitants l'any 1960 a uns 70.000 trenta anys després, encara que es calcula que la seva població estacional arriba als 350.000 a la temporada estival. Per al cas català, la població censada (1991) als municipis litorals és de poc més de 970.000 hab. mentre que s'ha calculat que als mesos de juliol i agost arriba als 2,5 milions. D'altra banda, algunes comarques assoleixen increments demogràfics molt destacats a la temporada turística (juny-setembre), com el Baix Penedès (354,3%), Baix Empordà (241,4%), Alt Empordà (222,1%) i la Selva (152,7%), malgrat que és una comarca de muntanya la que augmenta més -en termes relatius- la població estacional a l'estiu, la Vall d'Aran (426,2%) (Mendizábal et al. 1993; Mendizábal i Sánchez, 1997).

a sector promotor de coneixements i comprensió entre cultures diferents (Kadt, 1980). I malgrat que aquesta concepció s'associa generalment amb aquells grups de turistes motivats per conèixer cultures diferents i subdesenvolupades (des d'una perspectiva occidental), el desequilibri sociocultural també es manifesta en els mateixos països emissors; un bon exemple és el fet que sovint es troben a les botigues de *souvenirs* de moltes ciutats turístiques catalanes, elements que no tenen gaire a veure amb la cultura catalana i sí amb la d'altres regions espanyoles (p. ex. les típiques figuretes del torero amb el brau i les *bailaoras* de sevillanes).

En aquest context, alguns dels processos considerats com a negatius, i d'acord amb diferents fonts (McIntosh-Goeldner, 1986; Picornell, 1993), serien els següents: a) l'anomenat efecte de demostració, segons el qual les poblacions locals -sovint amb uns nivells de benestar més baixos- aspiren a assolir les mateixes possibilitats de consum i pautes de comportament que les dels turistes; b) la introducció d'activitats no desitjades (prostitució, drogues, joc il.legal, etc), i la inseguretad ciutadana derivada; c) tensions entre diversos col.lectius amb problemes relacionats amb la immigració, racisme i xenofòbia; d) l'aparició de certes actituds "servils" per part dels treballadors en el sector turístic; e) la banalització de les manifestacions folklòriques, i una pèrdua dels referents culturals (en cas que la cultura sigui utilitzada únicament com a entreteniment per als turistes); f) una excessiva rapidesa en el procés de canvi de les formes i pautes de vida; i finalment, g) una certa marginació de la població local d'algunes tasques directives específiques del negoci turístic (taula 3.8).

Finalment, una de les aportacions teòriques més simples però alhora més conegudes sobre els efectes socio-culturals i les relacions entre turista i resident, sigui l'anomenat "índex d'irritació" (Doxey, 1976). Es tracta d'un model que distingeix la transformació progressiva en les actituds de la població autòctona envers la turística, en termes d'una creixent irritació de la primera envers la segona a mesura que creix el nombre de turistes, i el fet turístic assoleix unes dimensions insospitades. D'aquesta forma, la concepció que en tingui la població d'un nucli turístic seguirà una evolució per etapes -eufòria, apatia, irritació i antagonisme-, de forma paral.lela a com ho fa el mateix nucli (model de Butler); a l'etapa inicial, la comunitat es mostraria força motivada per acollir amb molta satisfacció el turisme;

l'apatia s'implantaria quan l'activitat turística hagi crescut amb tanta força que ha esdevingut un sector econòmic molt important, mentre que la irritació apareixeria quan s'hagués assolit un elevat nivell de saturació i congestió, essent un fidel reflex els intents per implementar unes estratègies que en limitin l'expansió; l'antagonisme implicaria un malestar general perquè el turisme passaria a ser considerat més com un perjudici que un benefici, simultàniament a la pèrdua de qualitat i reputació de l'àrea com a destinació turística. Per últim, una fase final amb una diversitat d'opinions entre la població autòctona, sobre la millor manera de continuar convivint i adaptar-se a la realitat turística difícil de canviar²² (taula 3.9).

Taula 3.8: Principals característiques del turisme fordista respecte les relacions població local-turista

- 1.- **Naturalesa transitòria dels contactes:** aquests són concebuts d'una forma diferent segons el cas. Per a la població resident poden ser tan sols un contacte purament superficial que té lloc a la temporada turística; en canvi, els turistes poden considerar-los com una experiència enriquidora, fascinant i potser fins i tot, única.
- 2.- **Restriccions temporals i espacials:** poden influenciar en la durada i naturalesa d'aquest contacte. Els turistes poden desitjar veure tantes manifestacions culturals i locals com sigui possible en un curt període de temps, però sovint es poden trobar limitats per l'escassa riquesa cultural de l'enclavament turístic.
- 3.- **Manca d'espontaneïtat:** el turisme sovint presenta el defecte de transformar les relacions humanes en una activitat comercial i "empaquetada"; de vegades, determinats esdeveniments i atractius culturals esdevenen en activitats tan sols destinades a generar ingressos econòmics
- 4.- **Desequilibri en les relacions:** sobretot en països en vies de desenvolupament. Com a conseqüència de les enormes diferències entre els turistes i la població local -pel que fa a qüestions de benestar i nivell de vida-, aquesta sovint té una mena de complex d'inferioritat, i això pot provocar ressentiments, desig d'explotar i "aprofitar-se" dels turistes, i en la mesura que sigui possible, d'imitar el seu comportament.

Font: Shaw i Williams (1994)

²² El tema de la interacció entre població local i turística ha esdevingut molt recurrent com a línia de recerca, i per això destacaríem algunes altres referències d'interès: Ap (1992); Cohen (1993), Hernández et al. (1996) i Lindberg i Johnson (1997).

Taula 3.9: Model de Doxey sobre l'index d'enutjament de les poblacions locals envers el turisme

Nivell	Símptomes
Eufòria	Fase inicial del desenvolupament turístic, en què tant els inversors com els turistes són molt benvinguts, i el grau de planificació i control nul o reduït
Apatia	L'arribada dels turistes està assegurada, els seus contactes amb la població autòctona han esdevingut més formals i menys espontanis. La planificació de la destinació turística està més orientada cap a la promoció i màrqueting
Enutjament	La saturació ha assolit el seu grau màxim, i la població resident té recels i temences respecte la indústria turística. La planificació busca ara la millora o un increment de les infraestructures, i una limitació del creixement
Antagonisme	S'expressen obertament les crítiques i els turistes són considerats com la principal causa de tots els problemes. La planificació intenta una promoció que compensi el deteriorament de la reputació que ha sofert la destinació

Font: Shaw i Williams (1994)

3.4.4.- Turisme postfordista (3a generació)

En els darrers anys, i en aquest context descrit de canvi, reestructuració i inestabilitat, han aparegut diverses contribucions científiques que propugnen la superació del model turístic tradicional en vigència, i advoquen per un nou turisme que s'adequa als paràmetres postfordistes que s'han materialitzat ja en uns altres àmbits productius i econòmics. En conseqüència, es parla doncs, d'una activitat turística que ha estat qualificada amb diverses etiquetes, sigui la de postfordista, postmodernista, Nova Era del Turisme (NET), o inclús la 3ª generació turística. Això no vol dir que un model sigui substituït per un altre, sinó que avui més que mai, els solapaments entre ambdós són molt freqüents, així com també els vincles de complementarietat. Més aviat, existeix un fenomen de convivència de la mateixa manera que existirien diferents segments turístics, amb motivacions diverses -un que aprofita les economies d'escala del Fordisme, un que optaria per formes turístiques diverses segons el cicle econòmic -siguin fordistes o postfordistes-, o un altre que podria escollir aquestes últimes i que tindria (encara que no forçosament) una notable experiència turística fordista.

Tal com apunta Marchena (1994), si bé el model turístic fordista segueix vigent amb força en el mercat turístic mundial, això no treu que algunes de les destinacions turístiques més emblemàtiques del Fordisme, estiguin greument afectades per signes evidents d'obsolescència respecte la seva oferta, saturació ambiental i excessiva concentració de turistes. A la convivència citada abans que "difuminaria" una possible situació de crisi, caldria afegir

també una reorientació, no tant sols del contingut de l'oferta (les anteriors motivacions bàsiques encara serien predominants), sinó en dues altres direccions; primera, la reposició de la demanda orientada a uns segments de mercat que han accedit per primer cop al consum turístic, o que continuen escollint aquest tipus de turisme pel seu baix cost (p. ex. la població jove, la més inestable a nivell laboral, turistes dels països de l'Europa Oriental, etc). I la segona direcció faria referència a la desviació d'una part d'aquest mercat, des d'aquelles àrees saturades i envellides, envers unes altres que, malgrat repetir el mateix tipus d'oferta, són novedoses, ofereixen preus assequibles i sobretot, una certa dosi d'exotisme ja perduda en les destinacions tradicionals (aquest seria el cas dels països del Carib i Pacífic).

És a dir, un fenomen similar al comentat en el capítol teòric anterior sobre la crisi del Fordisme com a règim capitalista d'acumulació econòmica i de regulació social, i que aquest no desapareixeria sinó que estaria qüestionat com a fórmula a imitar, transformant part de la seva capacitat productiva i afavorint l'aparició d'un nou paradigma. La traducció en uns termes turístics és la "crisi" d'un model de consum fordista (que no de tot el sector turístic), i la necessitat d'adoptar unes noves estratègies per respondre a noves demandes, competidors i un entorn d'economia globalitzada en el qual avui dia, qualsevol recurs i indret pot ser col.locat en un "aparador" turístic²³. Simultàniament, aquest paradigma hauria de permetre al sector turístic poder oferir productes que mantinguin un elevat grau de competitivitat amb els productes "madurs", encara plenament consolidats.

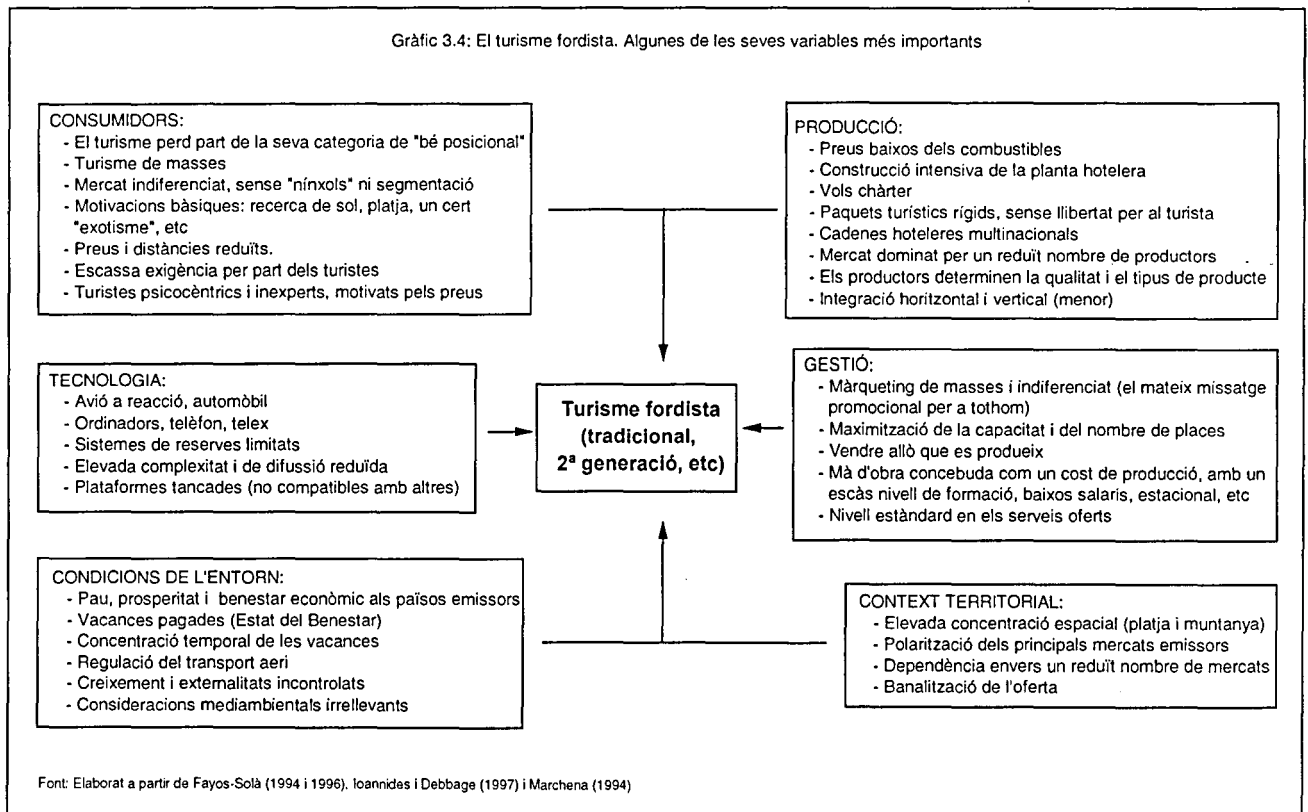
El declivi d'un producte turístic, com a reflex de l'esgotament d'un model determinat, posa de manifest les seves febleses i a la vegada, també la necessitat d'un relançament de l'activitat turística sota uns altres paràmetres, sobretot a partir de l'aparició i consolidació d'uns nous escenaris competitius, del procés de reestructuració i modernització de l'oferta existent, i una més gran varietat d'aquesta. D'una banda, i com s'ha remarcat anteriorment, tenen lloc canvis en la naturalesa comportamental dels turistes, com a resultat de noves motivacions en els segments socials (mitjans-alts) que poden ser considerats turísticament, com a més dinàmics i crítics amb l'oferta tradicional.

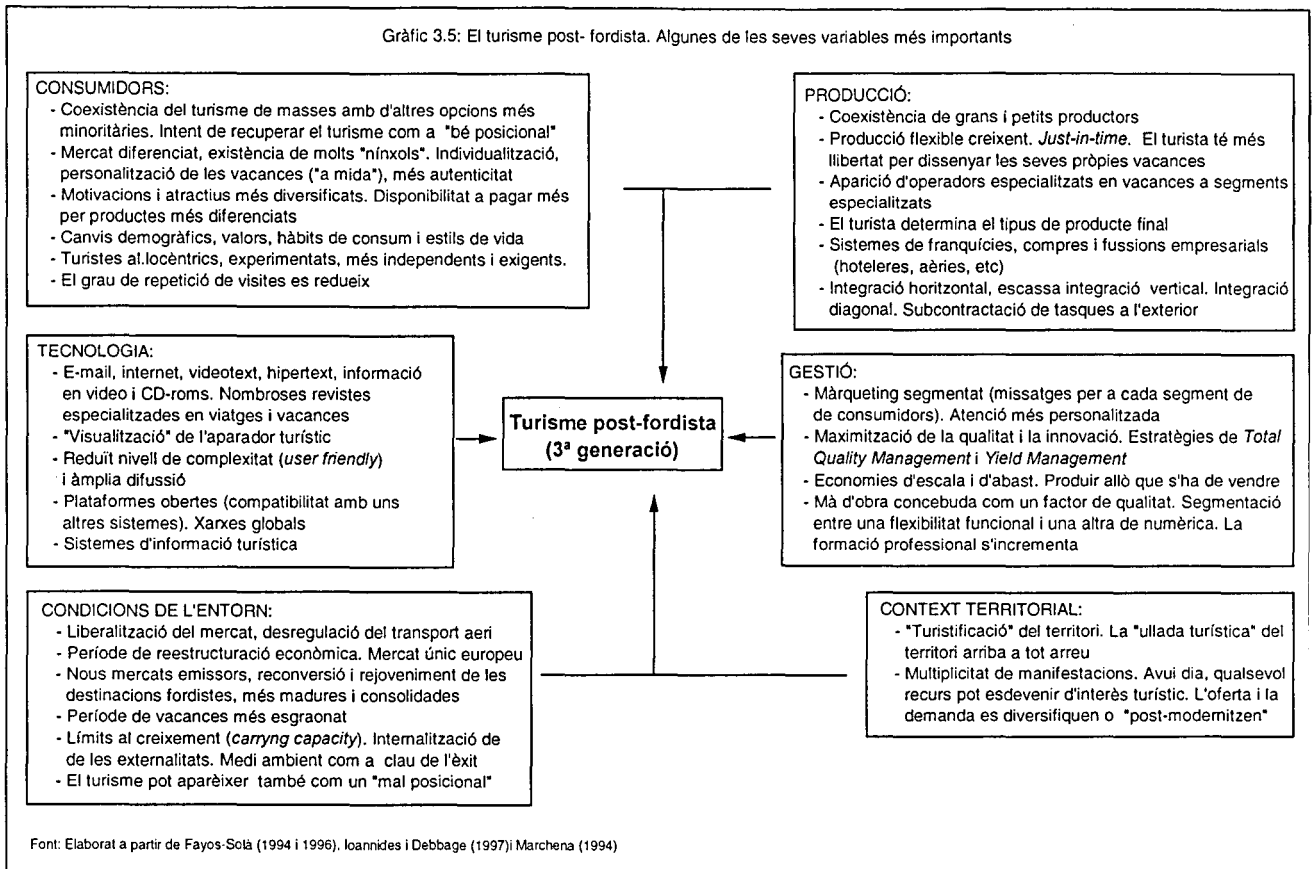
---

²³ Entre altres coses, això implicaria que la implementació en un territori d'un desenvolupament turístic basat en les fórmules sovint anomenades "alternatives", pugui no ser gaire viable, pel fet que es tracta d'una estratègia adoptada arreu. Per tant, si aquest territori busqués posicionar-se i diferenciar-se d'uns altres en matèria de turisme, podria perfectament no aconseguir-ho, atès que els seus competidors també s'haurien inclinat per aquesta estratègia. Aleshores, aquest caràcter d'alternatiu ho seria en relació a la típica oferta fordista, però no a totes les altres, que podrien acabar per configurar novament una altra oferta estandarditzada.

Aquest fet implica que, a més d'un increment quantitatiu en la demanda vacacional que no ha deixat de produir-se als darrers anys i a totes les escales -amb independència de la pèrdua de mercat en algunes destinacions turístiques en favor d'unes altres-, és un fet també evident la tendència creixent envers productes turístics més personalitzats, "a la carta".

Aquest fet però, no invalidaria en cap cas, l'organització tradicional dels viatges per part dels TOs i intermediaris, sinó que més aviat, hi hauria una reorientació envers altres fórmules més individualitzades de contractació, gestió i venda. A grans trets, les característiques d'aquest teòric model turístic postfordista podrien ser perfectament visibles per oposició al seu antagònic fordista, i agrupades en sis blocs -els consumidors, model de gestió, model de producció, tecnologia, condicions de l'entorn, manifestacions turístiques-, i que reflectirien un paral·lelisme entre les tendències dels paràmetres econòmics, i els darrers desenvolupaments del sector turístic. Seguidament, s'explica amb més detall alguns d'aquests blocs (gràfics 3.4 i 3.5).

3.4.4.1.- Les noves tecnologies informàtiques i d'informació

En primer terme, hi ha un clar maridatge entre el turisme i la indústria de les noves tecnologies de les telecomunicacions i la informàtica (TI), atès que una variable essencial en el desenvolupament turístic és la informació. Les raons principals són dues: primera, el fet que el turisme sigui considerat com la primera activitat econòmica mundial i el principal client de la telemàtica; segona, que el turisme és un exemple d'indústria intensiva en informació, perquè malgrat ser un sector en el qual el tracte personal és l'element clau de l'èxit, no podria funcionar sense el tractament de grans fluxos d'informació (intercanvis entre consumidors, agències de viatges, hotelers, transportistes, etc) (Cornella, 1996; 1994; Vázquez Rabera, 1991). Respecte l'oferta, les TIs han permès la creació d'uns sistemes de reserva computeritzada, amb la possibilitat de gestionar a gran escala, les reserves i disponibilitat de places (les companyies aèries i cadenes hoteleres van ser les primeres en fer-ne ús, per tal d'elaborar un sol producte amb diferents elements -viatge, allotjament i altres serveis).

Pel que fa la demanda, aquestes TIs han facilitat a l'usuari una millor via d'accés a la informació via CD-Roms, Internet, videotext i hipertext, que han "audiovisualitzat" l'enorme diversitat de catàlegs i ofertes, i transformat en una mena de "aparador virtual". D'altra banda, han afavorit també la comunicació entre l'ofertant i el consumidor (p. ex. el correu electrònic facilita que el client pugui precisar amb rapidesa les seves necessitats amb preguntes i respostes dirigides directament al proveïdor), així com també la petició d'uns serveis sense que hi hagi d'intervenir cap intermediari (la compra d'un billet d'avió, d'entrades per a una atracció, reserva de places a un hotel, etc) (veure p. ex. l'article de Williams et al. 1996).

La informatització ha contribuït a la racionalització de la demanda, i ha permès també que el màrqueting pugui segmentar de forma més "refinada" el mercat, i articular una oferta d'acord a una demanda molt més diversificada. Mercès a la capacitat d'emmagatzematge i tractament de les nombroses dades, la informàtica ha estat capaç d'identificar els comportaments dels consumidors potencials, i ser un banc de dades que pugui ser utilitzat com a mecanisme que serveixi per poder adoptar decisions. Inclús, s'ha parlat també dels "Sistemes d'Informació Turística (una adopció dels "Sistemes d'Informació Geogràfica") com a eines de coordinació, reorganització i ordenació de l'oferta turística d'un territori, la centralització i distribució de la informació, i també de millora dels serveis turístics que es trobin molt poc desenvolupats (Martínez et al., 1995). Amb tot però, hi ha qui afirma que aquestes TIs encara es troben en una fase d'infrautilització, i que el desconeixement del seu futur potencial sobre el seu ús és encara molt gran (Bennett i Radburn, 1991) (taula 3.10).

Taula 3.10: Aplicacions dels SIG en l'ordenació i gestió dels espais turístics

1.- Integració de l'activitat turística en tasques de planificació
2.- Elaboració de sistemes d'informació per a la planificació espacial relacionada amb temes turístics
3.- Anàlisi del paisatge i activitats del poblament turístic
4.- Prevenció de riscos naturals en espais turístics
5.- Control de l'activitat turística en espais naturals protegits
6.- Impactes ambientals de l'activitat turística
7.- Estudis de qualitat ambiental en espais turístics
8.- Gestió de la qualitat de les infraestructures i serveis
9.- Inventaris dels recursos i productes turístics d'una zona
10.- Capacitat d'ús del territori amb finalitats turístiques
11.- Anàlisis multicriteri, elaboració de models, simulacions, estudis de prospecció, etc

Font: Vera Rebollo et al. (1997)

3.4.4.2.- Gestió i organització empresarial

Un segon aspecte d'aquest paral·lelisme és el que fa referència a la gestió i organització de les empreses turístiques. En un model de producció fordista, el turisme es caracteritza bàsicament pels següents trets: a) l'oferta de "paquets" vacacionals estàndards i rígids per a tothom; b) el principi de les economies d'escala (multiplicació de les vacances idèntiques); c) organització empresarial fonamentada en un model d'integració horitzontal i vertical; d) el màrqueting indiferenciat (el mateix missatge promocional per a tothom); e) i un cinquè tret que seria l'homogeneització de les destinacions turístiques, és a dir, l'adaptació del client al lloc visitat.

Per contra, la competitivitat de la NET se centra en unes característiques força diferents; si en el cas anterior, la competència era exercida a través dels preus, ara la innovació i qualitat han esdevingut elements claus, i a les anteriors economies d'escala s'afegeixen les anomenades "d'abast" (increment dels productes ofertats); d'altra banda, els esquemes d'integració industrial fordistes han de conviure amb una creixent subcontractació externa d'algunes operacions. Paral·lelament, la concepció del marketing indiferenciat deixaria pas a una altra que té en consideració la segmentació del mercat i l'existència de nombrosos "nínxols" o *clusters* de clients; de retruc, això últim implicaria que ara és el turista qui determinaria el tipus de producte turístic ofert, i per tant, la demanda -i no l'oferta- dominaria teòricament el mercat.

Un concepte que ha assolit gran rellevància en aquest marc postfordista de la NET -i ja citat a l'anterior capítol teòric- és el de "Flexibilitat", i que hauria de facilitar l'adaptació de les empreses a les noves exigències de la demanda: flexibilitat en l'organització, producció i distribució dels productes turístics, en els sistemes de reserva, compra i pagament, les pautes de consum, i també quant a les relacions laborals. Paral·lelament, el concepte presenta també implicacions pel que fa als esquemes de gestió de les empreses, de forma que es tendeixen a seguir unes noves directrius, bàsicament en dues línies -la capacitat i la qualitat. I això es reflecteix en la difusió assolida per uns altres dos conceptes -la "Gestió dels rendiments" i la "Qualitat total" (de l'anglès *Yield Management* i *Total Quality Management*)²⁴. (Fayos-Solà, 1994; González

---

²⁴ Malgrat el ressò que han tingut aquests conceptes, alguns no han estat exemptes de crítiques i exercicis de desmitificació; així p. ex. en països com Estats Units ja es tendeix a substituir o complementar la metodologia del *Yield Management* per unes altres (González Fernández i Sulé Alonso, 1994).

Fernández i Sulé Alonso, 1994). En definitiva, això hauria de suposar un enfortiment de la cultura empresarial i professional (la millora del *know-how* i incorporació d'un procés de I+D), per deixar enrera l'*amateurisme* de què sovint ha estat acusat el sector turístic, i en general, la consolidació del principi de la qualitat en el servei (taula 3.11).

Taula 3.11: Conceptes d'organització empresarial del turisme contemporani

<p>Integració empresarial: estratègia que té lloc quan donada una situació en què una sèrie de funcions i serveis són executats per un conjunt determinat de empreses, es passa a una altra que implica una reducció d'aquest conjunt -a través de processos d'adquisicions, fusions empresarials, etc- però mantenint constant el nombre de funcions i serveis originals. Es distingeixen diversos tipus d'integració:</p> <p><i>Integració horitzontal:</i> quan dues o més empreses que ofereixen un mateix servei o producte decideixen agrupar-se o complementar-se (p. ex. entre cadenes hoteleres i companyies aèries)</p> <p><i>Integració vertical:</i> indica la coordinació entre organitzacions empresarials que operen a diferents nivells de la indústria turística, per controlar les diverses fases del producte turístic.</p> <p><i>Integració diagonal:</i> es produeix quan una empresa (no relacionada amb el sector turístic) diversifica les seves activitats, i decideix introduir-se en aquest àmbit; aquest seria el cas de la participació d'alguns grups empresarials i financers (La Caixa, Incosa, Anheuser Busch, Fecsa, Pearson, etc) en el parc temàtic de Port Aventura.</p> <p>Gestió de rendiments (<i>Yield Management</i>): mètode de gestió de la capacitat d'un producte o servei turístic (habitacions d'un hotel, places d'avió, etc), amb la finalitat de maximitzar els ingressos a partir de la venda de cada unitat al millor preu possible, client i període estacional més adient (que les places existents no deixin de ser venudes o ser ocupades perquè el seu emmagatzematge no és possible).</p> <p>Gestió de la qualitat total (<i>Total Quality Management</i>): fa referència al fet que ara els clients ja no es veuen "forçats" a l'adquisició dels productes ofertats (vendre allò que es produeix), sinó més aviat intentar satisfer les necessitats reals i oferir en conseqüència (produir allò que s'ha de vendre).</p>
--

Font: Elaboració pròpia

3.4.4.3.- El factor de la mà d'obra i la segmentació del mercat laboral

Finalment, un tercer aspecte està relacionat amb el factor de la mà d'obra, en el sentit que la tendència és a considerar-la menys com un element de cost en la producció, i més com un factor indispensable de qualitat, atès que el turisme basa una gran part del seu èxit en un tracte personalitzat i individualitzat entre treballador i client. Ara bé, malgrat aquesta consideració aparentment "benigna", un dels temes de debat que en els darrers temps ha esdevingut més freqüent és el de la flexibilitat de les pràctiques laborals, i la

seva possible incidència en la qualitat del treball. Al marge de les controvèrsies sorgides sobre qüestions com el volum de llocs de treball creats pel turisme (el càlcul dependria d'aspectes tan diversos com les activitats que hi han de ser considerades, l'ús de multiplicadors, o inclús de les fronteres conceptuals que hi hagi entre turisme, lleure i oci²⁵), i els seus impactes positius en un territori, etc, també és innegable l'existència d'uns altres de negatius.

El debat sobre el treball en el sector turístic sovint s'ha centrat al voltant de la seva tradicional precarietat, en el marc d'unes condicions de treball inestable, escassa especialització i formació laboral, i baixa remuneració. En part però, això es deriva de l'inherent caràcter estacional i temporal de la mateixa activitat, fet que d'altra banda, ha afavorit la participació en el mercat laboral de col·lectius socials més marginals i vulnerables a la flexibilitat i precarització (grups ètnics i d'immigrants, de joves, estudiants, dones, etc) (Bagguley, 1990; Williams i Shaw, 1988)²⁶. De totes formes, és segurament aquest quart aspecte el que menys canvis hauria experimentat respecte els altres tres, ja que aquests trets laborals han estat una característica inherent de qualsevol activitat turística, bé sigui en un model fordista, bé en un de tipus postfordista. De fet, l'estudi ja citat de l'investigador Mario Gaviria sobre el sector turístic a l'estat espanyol (1974) -en plena època del turisme fordista-, en podria ser una bona mostra (p. ex. sobre les condicions dels anomenats "braceros del turismo", les condicions de treball, salarials, temporalitat i eventualitat, inseguretat, etc). Seguidament es reproduïx un petit fragment d'una entrevista realitzada per aquest estudi, a un cambrer de la ciutat de Torremolinos, i que pot reflectir en part, la situació laboral dels treballadors en el sector turístic:

Yo creo que debemos de luchar juntos porque nos están explotando; yo me doy cuenta de que todos tenemos que trabajar para vivir, pero no se cumple ninguna ley y por eso no hay ninguna justicia. He estado mucho tiempo yendo a Sindicatos y Magistratura hasta que me han hecho caso. Con el dinero que ganas no puedes

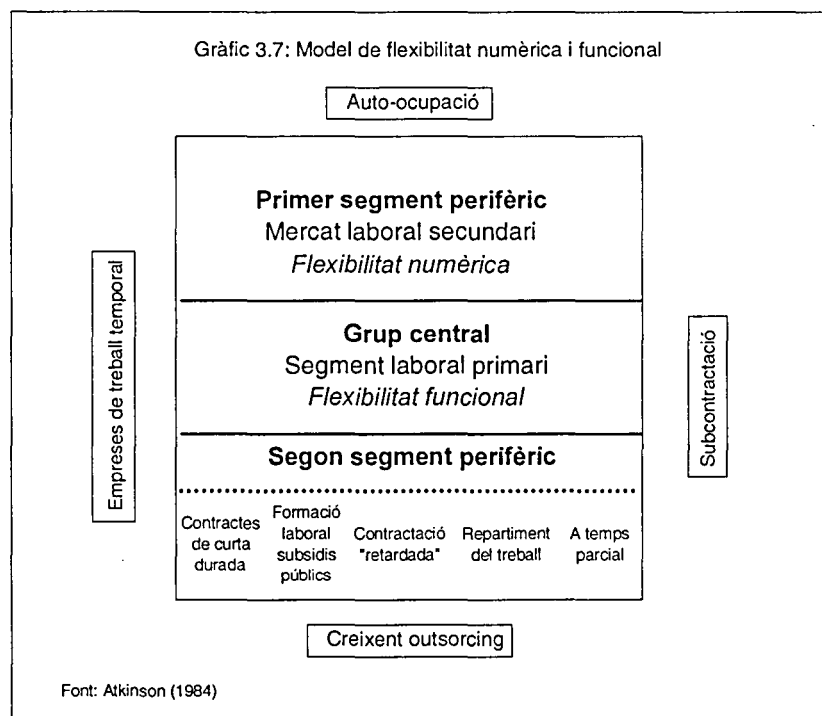
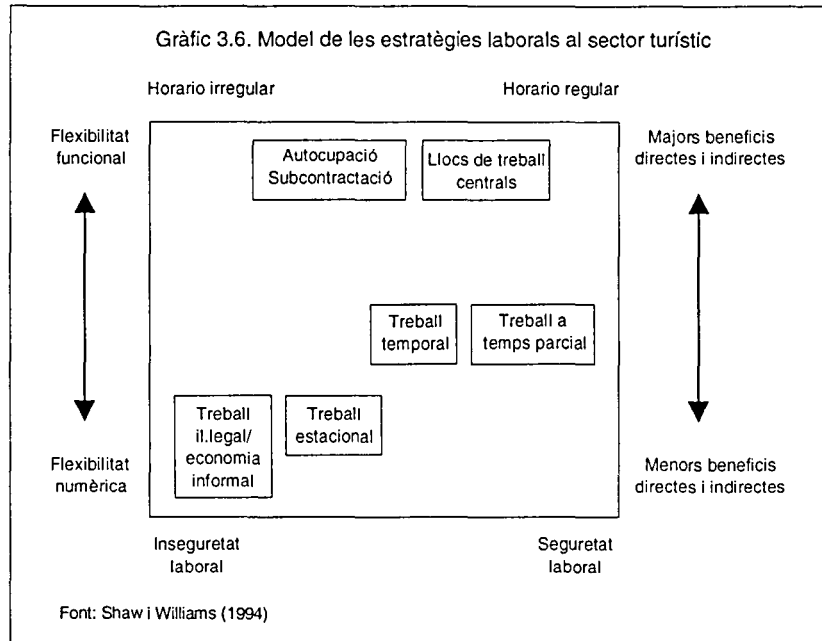
²⁵ Els estudis sobre les "fronteres" entre aquests conceptes són nombrosos, i les definicions problemàtiques, tal com ho indicava l'investigador francès Marc Boyer (1982: 7) en la seva obra *Le tourisme, el més difícil d'escriure sobre el turisme* és la seva pròpia definició, atès que no és possible sense una conceptualització prèvia d'uns altres termes més generals, i dels quals el turisme és en certa forma, un subconjunt -oci i recreació (veure p. ex. Colton, 1987; Fedler, 1987; Gunn, 1988; Jansen-Verbeke i Dietvorst, 1987; Kelly, 1982 i 1985; Luís Gómez, 1988; Shaw i Williams, 1994 -cap. 1).

²⁶ Un exemple d'aquesta precarització laboral és el de la localització d'un parc temàtic de la multinacional danesa LEGO a la ciutat californiana de Carlsbad i l'oposició feta per algunes associacions locals. En aquest cas, es va demostrar que tot i la creació de llocs de treball, el govern local experimentaria una pèrdua en la recaptació d'ingressos, perquè la contribució del sector de la indústria lleugera i aeroespacial de la regió és més elevada que la del sector turístic, amb la corresponent pèrdua municipal per proporcionar serveis públics (finalment, la població de Carlsbad va votar a favor del parc) (Lundberg et al., 1995: 43). Per tant, les activitats turístiques, més que augmentar la renda per càpita en una regió, la reduïrien. Aquest podria ser considerat com un cas en què el turisme és justament, una activitat de **mal posicional**.

mantener a una familia. En los hoteles de aquí los problemas son diarios porque esto de la hostelería es un asco (pàg. 203).

Un aspecte clau en aquesta problemàtica és la segmentació dels mercats de treball pròpia del sector, que faria referència a la concepció clàssica de l'existència d'un mercat laboral dividit en dos segments, un primari -integrat per una mà d'obra amb salaris elevats, bones condicions de treball, possibilitats de promoció i estabilitat-, i un altre de secundari -que agruparia els llocs de treball amb una pitjor remuneració i reconeixement, escasses o nul·les perspectives de promoció, i sobretot, un nivell d'inestabilitat força més accentuat. Més enllà de la simple constatació que hi ha llocs de treball bons i dolents, també caldria posar èmfasi en tres factors: primer, que ambdós grups es troben subjectes a diferents modalitats de flexibilitat -funcional per als primers i numèrica en els altres; segon, l'agudització de la segmentació, és a dir, la consolidació del segment primari i l'eixamplament del secundari en situacions d'incertesa i canvi (Atkinson, 1984; Sáez, 1990; Simms et al., 1988); i per últim, el fet que sovint el sector turístic és el primer àmbit de l'economia en general i el sector terciari en particular, on es manifesta l'economia informal (Capecchi, 1988) (gràfics 3.6 i 3.7).

Les raons que podrien explicar aquest conjunt de situacions responen al fet que -en un context d'adequació de les estructures productives i reducció de costos-, la substitució del factor treball pel de capital es troba més limitada en els serveis que en unes altres activitats productives (malgrat els canvis tecnològics introduïts en àrees com el *catering*, agències de viatge, etc), a més de considerar la importància de la qualitat d'un servei personal i individualitzat ja citada. En conseqüència, i sempre des d'una òptica empresarial, es podria entendre que les estratègies implementades estiguin centrades sobretot en el mercat laboral (Shaw i Williams, 1994). L'increment general de la contractació temporal en el sector turístic en concret s'ha considerat a voltes, com un dels símptomes de la flexibilització del mercat de treball. Ara bé, això afectaria més sobretot a les noves contractacions i en canvi, no tant a aquelles persones que ja estiguin ocupant un lloc de treball fix, raó per la qual, es pot explicar que s'hagi demanat des d'algunes posicions polítiques i empresarials, l'extensió de la flexibilització envers aquest darrer segment, amb algunes mesures com la reducció dels costos d'acomiadament.

Aquesta postura però, topa amb la resistència dels col·lectius sindicals que, conscients de l'erosió progressiva que ha sofert l'Estat del Benestar i la impossibilitat del vell objectiu *keynesià* d'una plena ocupació, intenten una menor regressió dels drets laborals, reconeixent la progressiva implantació de

noves relacions contractuals i d'un nou context econòmic i productiu (Fuentes, 1995a, b; Massana, 1996; Pons, 1996). En altres paraules, la consolidació del segment primari de treballadors²⁷. En definitiva, algunes de les principals diferències entre aquests dos models turístics, podrien ser esquematitzades de la següent forma (taula 3.12):

Taula 3.12: Principals diferències entre models turístics

Variables	Turisme de masses	Turisme alternatiu
<i>Infraestructura d'allotjament:</i>		
- Model espacial	Alta densitat, concentrat, litoral	Baixa densitat, dispers, rera-país i interior
- Escala	Gran escala	Petita escala
- Impacte	Obstrusiu, modificador dels paisatges	No obstrusiu, integrat al paisatge
- Propietat	Estranger, multinacionals	Petits negocis, familiars
<i>Atractius:</i>		
- Emfasi	Comercialització dels atractius	Preservació dels atractius
- Caràcter	Genèric, massificat	Autèntic, diversitat
- Orientació	Només per als turistes	Per a turistes i població local
<i>Mercat:</i>		
- Volum	Elevat, concentrat	Baix, menys concentrat
- Freqüència	Estacional, cíclic	Estacionalitat reduïda
- Segment	Indiferenciat	"Nínxols" turístics
- Origen	Pocs mercats dominants	Major diversificació
<i>Impacte econòmic:</i>		
- Status	Sector dominant	Sector complementari
- Vincles	No locals	Locals
- Beneficis	Repatriació de beneficis	Major grau de retenció
- Multiplicador	Reduït	Elevat
<i>Regulació</i>		
- Control	Principalment forani	Principalment autòcton
- Prioritat	Actuar abans que planificar	Planificació abans que actuar
- Orientació finalista	Economicistes	Econòmics, ambientals, socials
- Període d'amortització	A curt termini	A llarg termini

Font: Weaver (1993)

²⁷ Són força conegudes les irregularitats laborals que va haver-hi en la contractació del personal durant el primer any de funcionament del parc temàtic de Port Aventura, i contràries a l'Estatut dels Treballadors: l'obligatorietat de treballar més de nou hores per jornada sense cobrar l'excedent com a hores extraordinàries, no considerar com a nocturnes les hores de treball realitzades després de les 10 de la nit, la inexistència d'un horari de treball definit i conegut pel personal, etc (Gerhard, 1996b).

3.5.- Referències bibliogràfiques

- ANTÓN CLAVÉ, S. (1993): "Consideracions sobre la reordenació y revitalización de núcleos turísticos. Revisión de procesos y experiencias", *Papers de Turisme*, 11: 33-47.
- AP, J. (1992): "Resident's perception on tourism impacts", *Annals of Tourism Research*, 19(4): 665-690.
- ATKINSON, J. (1984): "Manpower strategies for flexible organisations", *Personnel Management*, (Agost): 28-31.
- BAGGULEY, P. (1990): "Gender and labour flexibility in hotel and catering", *Service Industries Journal*, 10: 105-118.
- BARKE, M. i TOWNER, J. (1996): "Exploring the history of leisure and tourism in Spain", a M. Barke, J. Towner i M. T. Newton (eds.), *Tourism in Spain. Critical issues*, pp. 3-34. Wallingford: CAB Internacional.
- di BENEDETTE, C. A. i BOJANIC, D. C. (1993): "Tourism lyfe cycle extensions", *Annals of Tourism Research*, 20(3): 555-570.
- BENNETT, M. i RADBURN, M. (1991): "Information in the tourism industry: a case study approach", a M. Thea i M. J. Stabler (eds.), *The tourism industry: an international analysis*, pp. 45-65. Wallingford: CAB. International.
- BOTE GÓMEZ, V. i THEA SINCLAIR, M. (1991): "Integration in the tourism industry: a case study", a M. Thea i M. J. Stabler (eds.), *The tourism industry: an international analysis*, pp. 67-90. Wallingford: CAB International.
- BOURDIEU, P. (1984): *Distinction: a social critique of the judgement of taste*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- BOYER, M. (1982): *Le tourisme*. Paris: Seuil.
- BURKE, P. (1978): *Popular culture in early modern Europe*. Londres: Temple Smith.
- BUSWELL, R. J. (1996): "Tourism in the Balearic Islands", a M. Barke, J. Towner i M. Y. Newton (eds.), *Tourism in Spain. Critical issues*, pp. 309-339. Wallingford: CAB International.
- BUTLER, R. W. (1980): "The concept of a tourist area cycle of evolution: implications for management of resources", *Canadian Geographer*, 14(1): 5-12.
- CALLIZO, J. (1991): *Aproximación a la geografía del turismo*. Madrid: Síntesis.
- CANESTRELLI, E. i COSTA, P. (1991): "Tourist carrying capacity. A fuzzy approach", *Annals of Tourism Research*, 18(2): 295-311.
- CAPECCHI, V. (1988): "Economía informal y desarrollo de especialización flexible", a V. Capecchi (ed.), *La otra economía. Trabajo negro y sector informal*, pp. 251-284. València: Ed. Alfons el Magnànim
- CASILLAS, J. C.; MORENO, A. M^a; i OVIEDO, Mª A. (1995): "El turismo alternativo como sistema integrado: consideraciones sobre el caso andaluz", *Estudios Turísticos*, 125: 53-75.
- CLARY, D. (1996): "Le nouveau comportement du marche emetteur europeen", a *Actes de les Jornades sobre el turisme en espais litorals (Turisme, territori i estratègies de desenvolupament)*, pp. 69-74. Girona: Universitat de Girona.
- CLAVAL, P. (1995): "The impact of tourism on the restructuring of European Space", a A. Montanari i A. M. Williams (eds.), *European tourism. Regions, spaces and restructuring*, pp. 247-262. Chichester: John Wiley and Sons.

- COHEN, E. (1993): "The study of tourist images of native people. Mitigating the stereotype of a stereotype", a D. G. Pearce i R. W. Butler (eds.), *Tourism research. Critiques and challenges*, pp. 36-69. Londres: Routledge.
- COLTON, C. W. (1987): "Leisure, recreation, tourism: a symbolic interactionism view", *Annals of Tourism Research*, 14(3): 345-360.
- COOKE, P. N. (ed.) (1989): *Localities: the changing face of urban Britain*. Londres: Unwin & Hyman.
- CORNELLA, A. (1996): "L'impacte de les tecnologies de la informació en el turisme", *Revista Econòmica de Catalunya*, 28: 91-98.
- COSTA-PAU, M. (1996a): "La Costa Brava, bajo diagnóstico", *El País* (secció *Cataluña*), dissabte, 28 de desembre, pàg. 6.
- COSTA-PAU, M. (1996b): "Los hoteleros pretenden crear un segundo parque temático en la Costa Brava", *El País* (secció *Cataluña*), divendres, 20 de setembre, pàg. 12.
- CURTIS, S. (1997): "Rejuvenating holiday resorts -a Spanish case study", *Travel & Tourism Analyst*, 2: 77-93.
- DEAR, M. J. (1988): "The postmodern challenge: reconstructing human geography", *Transactions, Institute of British Geographers*, 13 (3): 262-274.
- DEBBAGE, K. G. (1990): "Oligopoly and the resort cycle in Bahamas", *Annals of Research Tourism*, 17(4): 513-527.
- DONAIRE, J. A. (1993): "El turismo en una sociedad post-industrial. Algunas propuestas conceptuales", a C. Picornell i J. M. Seguí (dirs.), *III Jornadas de Geografía del Turismo (La formació, la rehabilitació i les noves modalitats turístiques)*, pp. 179-186. Palma de Mallorca (28-30 d'octubre de 1993).
- DONAIRE, J. A. (1996): *El turismo a los ojos del postmodernismo. Una lectura desde la dialéctica socioespacial. La Costa Brava, Tunicia y los malls*. Tesi Doctoral (Dir: Joan Nogué). Dpt. de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona.
- DONAIRE, J. A. (1997): "Los nuevos espacios del turismo", Comunicació presentada al *Curs d'Estiu Noves perspectives per als espais turístics: tendències, productes i instruments per a la gestió*. Universitat de Tarragona, 7-9 de juliol.
- DONAIRE, J. A.; FRAGUPELL, R. M.; i MUNDET, LI. (1997): "La Costa Brava ante los nuevos retos del turismo", *Estudios Turísticos*, 133: 77-96.
- DOXEY, G. V. (1976): "When enough's enough: the natives are restless in old Niagara", *Heritage Canada*, 2: 26-27.
- FARRERAS, C. (1995): "Las agencias de viages retan a los grandes operadores", *La Vanguardia* (secció *Negocis*), dijous, 6 de juliol, pp. 3-4.
- FAYOS-SOLÀ, E. (1994): "Competitividad y calidad en la nueva era del turismo", *Estudios Turísticos*, 123: 5-10.
- FAYOS-SOLÀ, E. (1996): "Política turística: ¿una visió estiuenca?", *Revista Econòmica de Catalunya*, 28: 67-77.
- FAYOS-SOLÀ, E.; MARIN, A; i MEFFERT, C. (1993): "El papel estratégico de las ferias de turismo", *Estudios Turísticos*, 117: 5-22.
- FEATHERSTONE, M. (1987): "Lifestyle and consumer culture", *Theory, Culture and Society*, 41(1): 55-70.

- FEATHERSTONE, M. (1991): *Consumer culture and postmodernism*. Londres: Sage.
- FEDLER, A. J. (1987): "Are leisure, recreation, and tourism interrelated?", *Annals of Tourism Research*, 14(3): 311-313.
- FORTIÀ, R. (1996): "Turisme i entorn natural a la Costa Brava", a *Actes de les Jornades sobre el turisme en els espais litorals (Turisme, territori i estratègies de desenvolupament)*, pp. 69-74. Girona: Universitat de Girona.
- FUENTES, A. (1995a): "CCOO admite los contratos de segunda", *El Periódico de Catalunya*, dimecres, 11 d'octubre, pàg. 36.
- FUENTES, A. (1995b): "UGT apoya los contratos de segunda", *El Periódico de Catalunya*, dijous, 12 d'octubre, pàg. 36.
- GAVIRIA, M. (dir.) (1974): *España a go-go. Turismo charter y neocolonialismo del espacio*. Madrid: Turner.
- GERHARD, F. (1996a): "Vandellòs 2 construirá un museo para desmitificar la energía atómica", *El Periódico de Catalunya*, dilluns, 25 de març, pàg. 35.
- GERHARD, F. (1996b): "Port Aventura negocia con los sindicatos los contratos para el próximo marzo", *El Periódico de Catalunya*, dimecres, 3 de gener, pàg. 20.
- GILBERT, A. (1988): "The new regional geography in English and French-speaking countries", *Progress in Human Geography*, 12(2): 208-228.
- GÓMEZ MENDOZA, J. (1990): "Per una geografia regional renovada", *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 21: 405-416.
- GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, A. M. i SULÉ ALONSO, Mª A. (1994): "Expectativa de la utilización del 'Yield Management' en las empresas turísticas", *Estudios Turísticos*, 123: 47-70.
- GORDON-GOODALL, B. (1992): "Coastal resorts: development and redevelopment", *Built Environment*, 18(1): 5-11.
- GRANADOS, V. (1994): "El impacto de la tecnología en el sector del turismo y el ocio", a M. Marchena, F. Fourneau i V. Granados (eds.), *¿Crisi del turismo? Las perspectivas en el nuevo escenario internacional*, pp. 105-139. Sevilla i Màlaga: Instituto de Desarrollo Regional de la Universidad de Sevilla i Servicio de Publicaciones de la Universidad de Màlaga.
- GRIFFITH, D. A. i ALBANESE, P. J. (1996): "An examination of Plog's psychographic travel model within a student population", *Journal of Travel Research*, 34(4): 47-51.
- GUNN, C. A. (1988): *Tourism planning*. Nova York: Taylor and Francis.
- HARVEY, D. (1985): "The geopolitics of capitalism", a D. GREGORY i J. URRY (eds.), *Social relations and spatial structures*, pp. 128-163. Londres: MacMillan.
- HARVEY, D. (1989): "From managerialism to entrepreneurialism: the transformation in urban governance in late capitalism", *Geografiska Annaler*, 71B(1): 3-17.
- HAYWOOD, K. M. (1986) "Can the tourist-area life cycle be made operational?", *Tourism Management*, 7(3): 154-167.
- HERNÁNDEZ, S. A.; COHEN, J.; i GARCÍA, H. L. (1996): "Resident's attitudes towards an instant resort enclave", *Annals of Tourism Research*, 23(4): 755-779.
- HIRSCH, F. (1977): *Social limits to growth*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.

- HOOPER-GREENHILL, E. (1988): "Counting visitors or visitors who count", a R. Lumley (ed.), *The museum time-machine*, pp. 213-232, Londres: Routledge.
- HUGHES, G. (1992): "Changing approaches to domestic tourism", *Tourism Management*, 13(1): 85-90.
- IOANNIDES, D. i DEBBAGE, K. (1997): "Post-fordist and flexibility: the travel industry polyglot", *Tourism Management*, 18(4): 229-241.
- JANSEN-VERBEKE, M. i DIETVORST, A. (1987): "Leisure, recreation, tourism: a geographic view on integration", *Annals of Tourism Research*, 14(3): 361-375.
- JIMÉNEZ, M. (1997): "El turismo vacacional rompe récords en BCN durante 1997", *El Periódico de Catalunya*, dissabte, 5 de juliol, pàg. 36.
- JURDAO, F. (1979): *España en venta. Compra de suelos por extranjeros y colonización de campesinos en la Costa del Sol*. Madrid: Ayuso.
- LÓPEZ ALONSO, E. (1996): "Ocio y negocio unidos en el hiper", *El Periódico de Catalunya*, diumenge, 19 de maig, pàg. 38.
- KADT, E. de (1980): *Tourisme: passeport pour le développement?*. París: Banc Mundial-Unesco.
- KELLY, J. R. (1982): *Leisure*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- KELLY, J. R. (1985): *Recreation Business*. Nova York: John Wiley and Sons
- KRIPPENDORF, J. (1982): "Towards new tourism: the importance of environmental and social factors", *Tourism Management*, 3(3): 135-148.
- KRIPPENDORF, J. (1986): "Tourism in the system of industrial society", *Annals of Tourism Research*, 13(4): 517-532.
- LINDBERG, K. i JOHNSON, R. L. (1997): "Modeling resident attitudes towards tourism", *Annals of Tourism Research*, 24(2): 402-424.
- LÓPEZ PALOMEQUE, F. (1994): "Actividad turística y espacio geográfico en el umbral del siglo XXI", *Papers de Turisme*, 14-15: 37-51.
- LOVERING, J. (1989): "The restructuring debate", a R. Peet i N. Thrift (eds.): *New models in geography*, pp. 198-223. Londres: Unwin & Hyman.
- LUÍS GÓMEZ, A. (1988): "De la geografía del turismo al estudio de las actividades de ocio. Algunos problemas conceptuales", *Estudios Turísticos*, 98: 43-58.
- LUNDBERG, D. E.; KRISHNAMOORTHY, M. i STAVENGA, M. H. (1995): *Tourism economics*. Nova York: John Wiley and Sons.
- MADRILEJOS, A. (1997): "España se apunta al turismo nuclear", *El Periódico de Catalunya*, dilluns, 11 d'agost, pàg. 13.
- MARCHENA, M. (1994): "Un ejercicio prospectivo: de la industria del turismo 'fordista' al ocio de producción flexible", *Papers de Turisme*, 14-15: 79-94.
- MARCHENA, M. (1995): "Los procesos de reestructuración de la industria turística a escala global", *Estudios Regionales*, 43: 239-259.
- MARCHENA, M. i VERA REBOLLO, J. F. (1995): "Coastal areas: Processes, typologies and prospects", a A. Montanari i A. M. Williams (eds.), *European tourism. Regions, spaces and restructuring*, pp. 111-126. Chichester: John Wiley and Sons.

- MARTÍNEZ, M. A.; LÓPEZ, M. C. i SARABIA, J. M^a (1995): "Equilibrio oferta-demanda turística: una respuesta inteligente", *Estudios Turísticos*, 127: 53-65.
- MASSANA, C. (1996): "Los sindicatos y el modelo de acumulación", *El País* (secció Catalunya), dilluns 8 d'abril, pàg. 6.
- MASSEY, D. (1984): *Spatial divisions of labour. Social structures and the geography of production*. Basingstoke: MacMillan.
- MASSEY, D. (1990): "L'estudi de localitats en geografia regional", *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 21: 73-87.
- MASSEY, D. B. (1991): "The political place of locality studies", *Environment and Planning A*, 23(2): 267-281.
- McINTOSH-GOELDNER (1986): *Tourism*. Nova York: John Wiley and Sons.
- MENDIZÁBAL, E. i SÁNCHEZ, E. (1997): "La población estacional en el litoral turístico de Cataluña", a *Actas del XV Congreso de Geógrafos Españoles (AGE)*, pp. 463-472. Santiago de Compostela, 15-19 de setembre.
- MENDIZÁBAL, E.; AJENJO, M.; BLANES, A.; i SÁNCHEZ, E. (1993): *La població estacional de Catalunya*. Barcelona: Departament de Medi Ambient, Generalitat de Catalunya.
- MISHAN, E. (1969): *The costs of economic growth*. Harmondsworth: Penguin.
- MUNDET, LI. (1994): *Geografia, turisme i màrqueting. Una barreja impossible o una barreja necessària*. Memòria de Recerca de Tercer Cicle (Dir.: Gerda K. Priestley). Dpt. de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona.
- MUNT, I. (1994): "The 'other' postmodern tourism: culture, travel and the new middle class", *Theory, Culture and Society*, 11(1): 101-123.
- MURRAY, F. (1983): "The decentralisation of production -the declive of the mass-collective worker?", *Capital and Class*, 19: 59-78.
- OJEDA RIVERA, J. F. (1992): "Sociedades y territorios de la España turística tradicional. Una reflexión desde Andalucía hacia el futuro", *Estudios Regionales*, 32, 225-247.
- OPPERMAN, M. (1995): "Travel life cycle", *Annals of Tourism Research*, 22(3): 535-552.
- PEARCE, P. L (1993): "Fundamentals of tourist motivation", a Douglas G. Pearce i Richard W. Butler (eds.), *Tourism research. Critiques and challenges*, pp. 113-134. Londres: Routledge.
- PEARCE, D. G. i BUTLER, R. W. (eds.) (1993): *Tourism research. Critiques and challenges*. Londres: Routledge.
- PEMBLE, J. (1987): *The Mediterranean passion: Victorians and Edwardians in the South*. Oxford: Oxford University Press.
- PERCEVAL, J. M^a (1996): "El transporte. Un medio devaluado", *El Periódico de Catalunya* (suplement *El Periódico del Verano*), dissabte, 24 d'agost, pàg. 13.
- PICORNELL, C. (1993): "Los impactos del turismo", *Papers de Turisme*, 11: 65-91.
- PLA, J. (1974): *El meu país. Obra completa* (volum VII). Barcelona: Destino.
- PLOG, S. C. (1973): "Why destination areas rise and fall in popularity", *The Cornell H.R.A. Quarterly*, pp. 13-16.

- PLOG, S. C. (1987): "Understanding psychographics in tourism research", a J. R. Ritchie i C. Goeldner (eds.), *Travel tourism and hospitality research*, pp. 201-214. Nova York: John Wiley and Sons.
- PONS, P. J. (1995): "Melià oferec nous treballs amb salaris més baixos que els que ja paga", *El País* (secció *Cataluña*), diumenge, 26 de novembre, pàg. 1.
- POON, A. (1989): "Competitive strategies for a new tourism", a C. Cooper (ed.), *Progress in tourism, recreation and hospitality management*, pp. 91-102. Londres: Belhaven.
- PUDUP, M. B. (1988): "Arguments within regional geography", *Progress in Human Geography*, 12(3): 369-390.
- RELATS, V. (1996): "A la costa, d'entrada, cal que no s'hi construeixin més hotels", *Avui*, divendres, 12 de juliol, pàg. 21.
- SABRIÀ, S. (1996): "La Fira genera 87.845 milions", *El Periódico de Catalunya*, diumenge, 1 de desembre, pàg. 38.
- SABRIÀ, S. (1997): "El nou turisme que ve", *El Periódico de Catalunya*, diumenge, 2 de febrer, pàg. 40.
- SÁEZ, F. (1990): "El treball en les activitats de serveis", *Papeles de Economía Española*, 42, pp. 123-136.
- SEGUÍ, M. (1996): "El cas de Mallorca", a *Actes de les Jornades sobre el turisme en els espais litorals (Turisme, territori i estratègies de desenvolupament)*, pp. 61-65. Girona: Universitat de Girona.
- SHAW, G. i WILLIAMS, A. M. (1994): *Critical issues in tourism. A geographical perspective*. Oxford: Blackwell.
- SIMMS, J; HALES, C. i RILEY, M. (1988): "Examination of the concept of internal labour markets in UK hotels", *Tourism Management*, 9(1): 3-12.
- SOJA, E. W. (1989): *Postmodern geographies. The reassertion of space in critical social theory*. Londres: Verso.
- THRIFT, N. (1990): "For a new regional geography", *Progress in Human Geography*, 14(2): 272-279.
- TURNER, I. i ASH, J. (1991): *La horda dorada. El turisme internacional y la periferia del plaer*. Madrid: Endymion.
- URRY, J. (1988): "Cultural change and contemporary holiday-making", *Theory, Culture and Society*, 5(1): 35-55.
- URRY, J. (1990): *The tourist gaze*. Londres: Sage.
- URRY, J. (1992): "The tourist gaze and the environment", *Theory, Culture & Society*, 9(3): 1-26.
- VALENZUELA, M. (coord.) (1997): *Los turismos de interior. El retorno a la tradición viajera. Actes de les IV Jornades de Geografia del Turisme*. Toledo, 23-25 de març (1995). Madrid: Universitat Autònoma de Madrid.
- VÁZQUEZ RABERA, G. (1991): "Turismo y tecnología informática: un camino hacia la modernización del sector", *Estudios Turísticos*, 109: 97-109.
- VERA REBOLLO, J. F. (1994): "El modelo turístico del mediterráneo español: agotamiento y estrategias de reestructuración", *Papeles de Turismo*, 14-15: 131-147.

- VERA REBOLLO, J. F. i MONFORTE, V. M. (1994): "Agotamiento de modelos turísticos clásicos. Una estrategia territorial para la cualificación. La experiencia de la Comunidad Valenciana", *Estudios Turísticos*, 123: 17-45
- VERA REBOLLO, J. F. (coord.); LÓPEZ PALOMEQUE, Fernando; MARCHENA, M.; i ANTON CLAVÉ, S. (1997): *Análisis territorial del turismo. Una nueva geografía del turismo*. Barcelona: Ariel.
- WALTER, J. (1982): "Social limits to tourism", *Leisure Studies*, 1: 295-304.
- WARD, S. V. i GOLD, J. R. (1994): "Introduction", a J. R. Gold i S. V. Ward (eds.), *Place promotion. The use of publicity and marketing to sell towns and regions*, pp. 1-17, Chichester: John Wiley and Sons.
- WEAVER, D. (1993): "Ecotourism in the small island Caribbean", *GeoJournal*, 31(4): 457-465.
- WILLIAMS, A. M. i SHAW, G. (1988): "Tourism: candy floss industry or job generator?", *Town Planning Review*, 59(1): 81-104.
- WILLIAMS, A. M. (1996): "Mass tourism and international tour companies", a M. Barke, J. Towner i M. Y. Newton (eds.), *Tourism in Spain. Critical issues*, pp. 119 a 135. Wallingford: CAB International.
- WILLIAMS, P. W.; BASCOMBE, P.; BRENNER, N.; I GREEN, D. (1996): "Using the Internet for tourism research: 'information highway' or 'dirty road'?", *Journal of Travel Research*, 34(4): 63-70.
- WOLCH, J. i DEAR, M.J. (1989): *The power of geography: how territory shapes social life*. Boston: Unwin & Hyman.
- WOLFE, R. I. (1983): "Recreational travel, the new migration revisited", *Ontario Geography*, 19: 103-124.
- WORLD TOURISM ORGANIZATION (WTO) (1994): *Tourism statistics, 1988-1992*. Madrid: WTO.
- YBÁÑEZ, Eloy (1997): "Respuestas españolas en las diversas fases del fenómeno turístico", *Estudios Turísticos*, 133: 77-96.

